

Hacı İsmayıl Feyzullabəyli

Əvəz Bayramov

İ S L A M

(sosial-iqtisadi münasibətlər)

Bakı- 2008

Az2
F41

Elmi redaktor – Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin
Elmi-dini şurasının sədri, f.e.d., professor
Vasim Məmmədaliyev

F41 **İsmayıl Əli oğlu Feyzullabəyli**, **Əvəz İslam oğlu Bayramov**,

İslam (sosial-iqtisadi münasibətlər). Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2008. Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə təkrar nəşr.

Monoqrafiyada söhbət əvvəldən axıradək islam təliminin külli-ələmdə sosial-iqtisadi münasibətlərinin müqəddəs haqq-ədalətlik prinsipləri təntənəsinin hökmən zühur edəcəyi zərurətindən gedir. Problemin həllində onun təkzibedilməz rolu və yeri İlahi Kitabəmizə – müqəddəs Qurani-Kərimə istinadən elmi əsaslarda şərh edilir. Təbiət, nemət, iqtisadi həyat, əmək, kapital, ticarət, idarəetmə, iqtisadi-sosial demokratiya, sosial və iqtisadi mühafizə, xeyriyyəçilik, ictimai şüurun saflaşması və bu kimi sair insani problemlərin həllinə qərəzsiz baxışlar zəncirvari ardıcılıqla şərh edilir.

Oxucu təbəqələrinin hamısı üçün anlamlı olsun deyə o, son dərəcə sadə şəkildə tərtib edilmişdir.

F $\frac{4910121190}{050 - 2000}$ *qrifli nəşr*

© Feyzullabəyli İ., 2002
© Bayramov Ə., 2002
© Feyzullabəyli İ., 2008
© Bayramov Ə., 2008

MÜQƏDDİMƏ

Ateizmin hökm sürdüyü kommunist imperiyası dövrünün ilk illərindən bütün dinlərə, o cümlədən islam dininə qadağa qoyulmuşdu. Böyük Vətən müharibəsinin başlanğıcından bir az sonra kommunizm ideyasından və özünün fəvqəltəbii diktatorluğu prinsiplərindən qəti dönmək istəyində olmayan baş komandan İosif Stalin Allahın qəzəbindən qorxaraq məmləkətin bütün ərazisində kilsələrin, sinaqoqların, məscidlərin və s. ibadət xanalarının işə salınmasına rüsxət verdi. Qələbədən sonra bu müqəddəs yerlərə yenidən qadağa qoyulmasa da, onların fəaliyyəti xeyli məhdudlaşdırıldı, dini təbliğat yox səviyyəsinə endirildi, o birilərindən fərqli olaraq islam dini isə əyri güzgüdə təqdim edildi. Üstəlik sovet, hətta Qərb ədəbiyyatında obyektivlikdən çox-çox uzaq olan antiislam məlumatları ilə dolu təbliğat məşinləri işə salındı. Əslində isə əhali, illah da SSRİ-nin müsəlman əhli ateizmin hökmünə vararaq dindən, tamamilə təcrid olundu.

Məmləkətimizdə milli müstəqillik bəyan edilən tək Azəri xalqının əksər hissəsində dərhal dinə, dini dəyərlərə qayıdış başlandı və az keçmədi ki, islam dininə dönüş intişarda bulundu. İslam haqqında bir sıra məmləkətdaxili dini nəşrlərlə yanaşı, Türkiyə, İran nəşirlərinin də kitabları yayılmağa başladı.

Fəqət, görkəmli şərqşünas-alim, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Elmi-Dini Şurasının sədri, professor Vasim Məmmədliyəvin gileyli təbiri ilə desək, dinə aid yazılan kitablar çox hallarda səriştəsiz, bu sahədə kifayət qədər məlumatı olmayan müəlliflərin qələmindən çıxır. Odur ki, çap olunan dini kitabların, məqalələrin elmiliyini artırmaq, dini ədəbiyyatın nəşrinə nəzarət etmək, bunun üçün müəyyən meyarlar formalaşdırmaq gərəkdir. Alimin bu deyimində, şübhəsiz ki, həqiqət var və bir qədər də haqlı olaraq nigarançılıq duyulur.

Bununla belə, cəsarət edərək biz də bu sahədə, sırf dini olmasa da, ardıcılıarı bir milyard nəfərdən artıq olan bütün Yer üzünə yayılmış müsəlman dinilə bağlı, islamın xüsusi diqqət yetirdiyi bəşəriyyətin sosial-iqtisadi problemləri barədə həmin əsəri yazmağa cəhd göstərdik. Əsərin özəli kimi, müqəddəs Qurani-Kərimin hökmündən irəli gələn müddəaları və Rəsulullah, Həzrəti peyğəmbərimiz Mühəmməd Əleyhissalamın hədislərindən aşağıdakı bir parçanı əsas götürmüşük: «Din-öyüddür, nəsihətdir ancaq. Dinin müqəddəməsi Allah xatirinə, din xatirinə, peyğəmbər xatirinə, müsəlmanların başçıları xatirinə, cəmi müsəlmanlar xatirinə öyüddür, nəsihətdir. Şübhəsiz ki, bu din çox sağlam dindir. Belə bir dinə ehtiramla yanaşın. Ey insanlar, bilin və agah olun ki, həqiqətən Allahın dini əsil nemətdir, təsir göstərən nemətdir. Xalqa dini başa salarkən ona inandırma yolu ilə təsir göstərin, zor işlətməyin. Həqiqətən ürəkdən dinə inanan adam sevimlidir. Sevimlilər sevimlini seçər».

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əsərin yazılışında, səmavi kitablardan ən kamili, dəyərlisi və sonuncusu olan Qurani-Kərim əsas tutulmuşdur.¹ Görkəmli Türkiyə şərqşünası və yazıçısı Osman Nuri Topbaşının etirafına² görə amerikalı professor Dr.Joly Senton xristianlığın təhriflərlə nəşr etdikləri səmavi kitablara görə dindən büsbütün soyumuşdu. Qərbdəki nəşrlərin dini pərişanlığı onu o dərəcədə pəjmürdə etmişdi ki, əvvəllər Quranın səmavi xəbərlərinə də o gözlə yanaşma yolunu tutmuşdu. Lakin vicdan naminə sonralar, o, Qurana diqqətlə yanaşmış, etiraz edə bilməyəcəyi qədər dəqiq və açıq həqiqətlərlə qarşılaşınca sonsuz bir çaşğınlıqla belə demişdir: «Bu din (islam), elmə öndərlik edib, alimləri çox uğurlu nəticələrə çatdıra bilər! Elmi inqilabı gerçəkləşdirə bilər!»

Göründüyü kimi, bitib-tükənməz möcüzələr mənbəyi olan müqəddəs Quran qarşımızda dayanır. Onu, bu müqəddəs Kitabı-Şərifini göndərən Ulu Rəbbimiz buyurur: «Ya Mü-

¹ Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevin tərcüməsi. Bakı, 1991-ci il.

² Osman Nuri Topbaşı. Varlıq nuri. «Gənclik», Bakı, 1998-ci il, s.276.

həmməd... de ki: «əgər Rəbbimin sözlərini yazmaq üçün dəryalar mürəkkəb olsaydı və bir o qədər də ona əlavə etsəydik, yenə də Rəbbimin sözləri tükənməzdən əvvəl onlar tükənərdi (s. 18, 109). Loğman Surəsində isə oxuyuruq: «Əgər yerdəki bütün ağaclar qələm, dərya isə mürəkkəb olsaydı və yeddi dərya belə ona qoşulsaydı, yenə də Rəbbimin sözləri (yazılıb) tükənməzdi (s.18, 27).

Oxuculara təqdim etdiyimiz həmin əsərdə «Kitabə giriş» şəklində islamın mənşəsinə dair bir yeni fikir söylənilir. İslam dininin mütərəqqiliyinə toxunulur. İslam və bəşər, habelə istehsal amillərinə islamın münasibətləri barəsində qısaca aşkarlamalar verilir.

İslam əleyhinə təbliğat sönəcəkmə sualı altında Şərqi Qərbi mədəniyyətinə təsiri və bu sahədə islamın yeri və rolu, islamda əxlaq, məişət, ailə baxışları və bununla bağlı, Qərbi və Şərqi qala-çuxurları, Avropa və Şərqi sivilizasiyasının dünəni və bugünü monoqrafiyada ümumi prizmadan keçirilir.

Kitabda Allahın xəlq etdiyi kainat (təbiət) və bəndələrinə bəxş etdiyi nemət, islam və təbii resurslar, islam və əmək, islam və kapital, islam və istehsal, habelə islam və ticarət məsələləri nəzərdən keçirilir, cəmiyyətdə bunların hələ də bir problem kimi qaldığından söhbət açılır. Burada maliyyə məsələlərinə, xüsusən borc, sələm, xəlvəti bazar, rüşvət, fəsad, risk, sirr vermək, habelə idarəetmə və tənziqləmədə bəşər amili və sadalanan bu problemlərə islamın münasibətləri məsələlərinə də az yer verilməmişdir. İslam və xeyriyyəçilik isə monoqrafiyada ayrıca başlıq altında şərh olunur.

Əsərdə iqtisadi-sosial problemlər baxımından dövlət, cəmiyyət və islam münasibətlərinin qarşılıqlı səpgidə şərhə də nəzərdən qaçmamışdır.

Kitab elmi-tədqiqat nəticələrinin məhsulu olsa da, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğuna görə, müəlliflər onu populyar dildə yazmağa çalışmışlar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əsərdə Qurani-Kərimdən geniş istifadə edilmişdir. Rəbbimizin bu səmavi kitabı son də-

rəcə dərin, mənaca tutumlu və mürəkkəb olduğundan, öncədən əstəğfurullah deyərək, qüsurlarımız üçün Allahdan bağışlanmağımızı diləyirik.

Qurandan gətirilən «sitat»lardan sonra mötərizədə yazılmış birinci rəqəm surəni, sonrakı rəqəmlər ayələri bildirir.

Kitab nöqsansız deyil. Çox güman ki, o şərh edilən çoxcəhətli məsələlərin və problemlərin hamısını əhatə etmir. Müəlliflər öz fikirlərinin mübahisəsizliyinin də qətiyyəni iddiasında bulunurlar.

Oxucularımız qüsurlar və nöqsanlarımızı özümüzlə aşağıdakı ünvana yazmaqla bildirsələr, çox məmnun olarıq:

*Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6.
Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universiteti*

ALLAH AMANINDA!

Müəlliflər

KİTABƏ GİRİŞ

İslam dini, onun mənşəyi, mütərəqqiliyi, bəşəri aləmə, sosial və müsavata (bərabərçiliyə) münasibətləri, islam dünyasına maddi və mənəvi baxışları, habelə çoxlarımıza məlum olmayan digər həyati məsələlərə hərtərəfli toxunulsa da, geniş kütlə arasında kifayət qədər yayılmamışdır. Bununla bağlı biz, bu «giriş»də həmin deyimlərin bəzilərinə xülasə verərək, qısa şəkildə nəzərdən keçirilməsini rəva bildik.

1. İSLAM MƏNŞƏYİNƏ DAİR

İslam nədir? Bu sual nəinki biz azərilərdə, hətta xarici ailələrin yazılarında da hələ özünün qəti cavabını tapmamışdır. Vaxtilə sıralarımızda meydan oxuyan bəzi marksist-sovet ideoloqlarından biri «İslam»ın mənasına «mütə»i və «mütəlik» sözlərini sinonim kimi qoşaraq yazır: «İslam» sözü itaətkar, müti olmaq deməkdir». ¹Axı, müti olmaq hər şeyə boyun əyən, hər sözə, əmrə tabe olan, əyilən, diz çökən, hətta qorxusundan namus və qeyrətini belə verməyə hazır olan məxluq demək deyilmi? Çoxlarına məlum deyilmi ki, «Dədə Qorqud» zəmanəsindən başlamış, hələ ondan da bir çox illər öncə, bugünədək əsl azəri türkləri, əsl müsəlman heç bir kəsə boyun əyməmiş, yersiz hökmlərə, əmrlərə tabe olmamışdı. Bu, azərilərin bəşəri mübarizələrinin tarixi salnamələrində dəfələrlə sübuta yetirilmişdi.

İslam ərəb sözüdür. Mənası «itaət etmə»dir. İtaət etmə isə tabe olmaq, əməl etmək, haqq sözə qulaq asmaq və s. kimi başa düşülür. Dövlətin, cəmiyyətin obyektiv qanunlarına tabeçilik də bu qəbildəndir. İslam ancaq və ancaq Təkbir Allah, onun peyğəmbərlərinə itaət etməyi nəzərdə tutur. Adamların Onun qarşısında bərabər məsuliyyət daşması həmin itaətin məğzidir. Cəmiyyətdə olan haqsızlıqlar məhz bu bərabərçilik vasitəsilə aradan qaldırıla bilər. Allahın nazil et-

¹ H.Abdullayev. İslam dini haqqında. Azərnəşr 1958, səh. 9.

diyi bütün müqəddəs kitablarda, o cümlədən onların sonuncusu olan Quranda bu deyimın təsdiq olunması islam dininin bütün bəşəri təbəqələrinin davranış qanun-qaydalarını əsaslandırmaq üçün imkanlar açır.

İslamın mənşəyi barədə də uzun-uzadı fərqli fikirlər yürüdüdür. Məsələn, yuxarıda adıgedən həmin müəllif belə bir qəti qənaətə gəlir ki, «...İslamı əmələ gətirən o dövrün iqtisadi-ictimai amilləri inkar edilməzdir. Onun mənşəyini «möcüzə», «İlahi mənbə» ilə izah etməyə ehtiyac qalmır. Məhz ona görə də, «İlahi mənbənin» özü də saxta və uydurma fantaziyadan başqa bir şey deyildir» (səh.10).

Onun, islam dininin yaranması tarixi, islamın mənşəyi barədə buna bənzər fikirlərə bir çox ülamələrin və müasir alimlərin əsərlərində rast gəlinir. Onların bir qismi bunu bir sıra siyasi, ictimai-iqtisadi və savaşı amillərilə əlaqələndirir və VI əsrin axırları VII əsrin əvvəllərinə aid edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, o dövrlərin biri-birindən fərqli ictimai-iqtisadi və tarixi şəraiti islamın yaranması və yayımının ancaq təkamülü kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla tam razılaşımaq bizdə az-çox şübhə doğurur. Digər qisminin isə fikirləri bir-birilə üst-üstə düşür: İslam VII əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş və onun gəlişi, əsasən və bilavasitə müqəddəs Qurani-Kərimin ilk ayələrinin həzrəti Mühəmməd peyğəmbərimizə nazil olunması tarixilə bağlıdır.

Qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, ərəb tarixçilərinin yazdığına görə «fil qəzası»¹ eramızın 570-ci ilində baş vermiş və rəvayətə görə, bundan 53 gün sonra, yəni nisan (aprel) ayının 20-də Mühəmməd peyğəmbər dünyaya gəlmişdi. Nəzərə alınsa ki, sonuncu elçilik rütbəsi həzrəti peyğəmbərə qırx yaşında verilmişdi, bu halda müqəddəs kitabımızın nazil olunması və bununla bağlı, islamın yaranması 610-cu ilə təsadüf

¹ Rəvayətə görə Yəmənin hökmdarı Əmir-Əbrax Məkkəyə hücum edərək şəhəri dağıtmaq, Məkkəyə ziyarətə gedən ərəblərin üzünü Yəməndəki məbədlərə çevirmək istəyirdi. Yəmənlilər bu yürüşdə fillərdən istifadə edirlər və böyük qəzaya uğrayırlar – Allahın hökmüylə quşlar məkkəkilərə qoşulur. Caynaqlarında, dimdiklərində gətirdikləri daşları işğalçıların başına yağdırıb onları məhv edirlər.

edir. Mühəmməd peyğəmbər əleyhissalam tərəfindən Allahın müqəddəs vəhylərinin təbliğ edilməsi, o dövrdə çoxlarını onun ətrafına topladı və nəticə etibarilə, Ərəbistanın hüdudlarını aşaraq Yaxın və Orta Şərqi, Asiya və Afrikanın bir çox ölkəsində, həmçinin Qafqazda bir milyardlıq islam dünyası yarandı.

Deyilənlərlə bağlı, bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Söhbət İbrahim peyğəmbərin (islamın vüsət tapıb geniş yayılmasından təqribən dörd min il öncə) müsəlmanlığından, onun islami rühundan gedir. İbrahim peyğəmbər, şübhəsiz ki, yəhudi ailəsində dünyaya gəlmişdi. «Biz hər bir peyğəmbəri yalnız öz millətinin dilində (danışan) göndərdik ki, (Allahın əmrlərini) ona izah edə bilsin» (s. 14, 4). Allah-Təalanın bu buyuruğu anladır ki, millətindən asılı olmayaraq Onun hər bir bəndəsi istədiyi dini zümrəyə daxil ola bilər.

Təkallahlığı tanıyan və müqəddəs Məkkəni islam dininin baş ziyarətگاهی kimi qəbul edən ilk peyğəmbərimiz məhz Həzrəti İbrahim əleyhissalam olmuşdur. «Ya Mühəmməd xatırla ki, bir zaman İbrahim belə demişdi: «Ey Rəbbim! Bu diyarı (Məkkəni) əmin-amanlıq yurdu et. Məni və oğullarımı bützlərə tapınmaqdan uzaq elə!» (s.14,35).

Bunu da yada salmaq ki, İbrahim peyğəmbər Mədinədən Məkkəyə gəlib öz əhli-əyalindən bəzisini (İsmaili, İsmailin anası Həcəri) Böyük Allahın Beytülhəramınının (Kəbənin) yaxınlığında, əkin bitməz bir vadedə sakin edərək Ona üz tutub dedi: «... Ey Rəbbimiz, onlar¹ (vaxtılı-vaxtında, lazımınca) namaz qılsınlar deyə belə etdim...» (s. 14, 37). Bu da diqqətə layiqdir ki, İbrahim peyğəmbərin özü də, nəslindən olanların bir çoxu da vaxtılı-vaxtında namaz qılırdı. Üstəlik, əgər hələ Nuhun dövründə uçurulmuş Kəbənin inşasında (tam bərpa-sında) İbrahim peyğəmbərin təşəbbüsü və bilavasitə başçılığı da nəzərə alınsa onun müsəlmanlığına və islamçılığına heç bir şübhə qalmır. İslam isə eyni zamanda müsəlman deməkdir.

¹ İsmail və İsmailin anası Həcər

Nəhayət, müqəddəs Qurani-şərifdən bir neçə ayənin qı-saldılmış mətnlərinə diqqət yetirək: Allah buyurmuşdu ki, «biz Kəbəni insanlar üçün savab (ziyarətgah) və əmin-amanlıq yeri etdik». (Ey möminlər!) Sizə də: «İbrahimin durduğu yeri özünüzə namazgah edin» - dedik. İbrahimə və İsmailə də: «Evimi (Kəbəni)... bütlərdən təmizləyin!» - deyər tövsiyə etdik. İbrahim və İsmail Kəbənin bünövrəsini ucaldılar və nəslimizdən yetişənləri Sənə təslim olan ümmət, müsəlman et». Allah sonralar Həzrəti Mühəmməd (s.ə.s.)-a söyləmişdi ki, «Həqiqətən, biz onu dünyada peyğəmbərlik və Kəbəni təmir etmək üçün seçdik». İbrahim və (sonra da) Yəqub bunu öz oğlanlarına vəsiyyəət edib demişdilər: «Ey oğlanlarım, həqiqətən, Allah sizin üçün belə bir din (islam dini) seçdi, siz də ancaq müsəlman olaraq ölməlisiniz!».

İbrahim nə yəhudi, nə də xaçpərəst idi. O ancaq Hənif (batıldən haqqa tapınan, haqqa yönəlmiş olan müsəlman (Allaha təslim olan) idi və Allaha şərik qoşanlardan deyildi. «Şübhəsiz ki, insanların İbrahimə ən yaxın olanı, onun ardınca gedənlər, bu peyğəmbər (Mühəmməd) və ona iman gətirənlərdir» (diqqət yetirin: Mühəmməd (s.ə.s.) və ona iman gətirənlər də İbrahim peyğəmbərin ardıcılıdır-İ.F. və Ə.B.). Ulu Tanrı Mühəmməd peyğəmbərə buyurmuşdu ki, yəhudilərə də desin: «Hənif olan İbrahim dininin ardınca gedin...» (s. 2.125, 127, 128, 130, 131, 132, s. 3. 67, 68, 95).

Yuxarıdakı deyimləri əsas tutaraq belə qərara gəlirik ki, islam dininin mənşəyindən söz getdikdə İbrahim peyğəmbərin bu xüsusiyyətləri unudulmamalı, onun, heç olmasa, islamın yaranması və intişarı prosesinin rüşeymi-ibtidai halı kimi qəbul edilməlidir. Məhz ilk dəfə o və onun nəslinin böyük bir hissəsi-İsmaili, İshaq, Yəqub və Yəqubun övladı (nəsli) Tək-allahlığa-yerin və göylərin yeganə Sahibinə itaət etməyi lazım bildi. Bunu da əlavə etmək yerinə düşərdi ki, Müqəddəs Kəbə

ətrafına təvaf etmək (fırlanmaq) də «İbrahim məqamından»¹ başlanır. Onun və oğlu İsmailin cənazələri də orada-Müqəddəs Kəbənin böyründə dəfn olunmuşdur. Və nəhayət, zənnimizcə səhv etmərik, əgər qəti olaraq desək ki, islam dininin özəli başlanğıcı Həzrəti-İbrahim tərəfindən qoyulmuşdur. Ulu Tanrımız səmadan yerə nazil etdiyi vəhyə diqqət yetirək: (Ya Mühəmməd!) Sən de: «Biz batildən haqqa tapınan (haqq yolda olan) İbrahim dinindənik...» (s. 2, 135) və yaxud «Sonra (Ya Mühəmməd) sənə: Batildən haqqa tapınaraq müşriklərdən olmayan İbrahimin dininə tabe ol!», - deyə vəhy etdik» (s. 16, 123).

Bizcəsinə, əlavə şərhə heç bir ehtiyac qalmır.

Bunu da nəzərə çatdırmaq istərdik ki, Hz.İbrahimdən Hz.Mühəmmədədək olan dövr nə az, nə çox, yuxarıda deyildiyi kimi, dörd min ildir. Bu, bizə Hz.İbrahim dövrünün az-çox «vəhşilik» xarakterindən xəbər vermirmi. Bu dövrü-şəraitdə, bugününümüzün ən mütərəqqi dini ideologiya daşıyıcısı olan islamı təşəkkül və intişar etmək mümkünüydümü? Əsla yox! Beləcə, islam dini onun ilk yaranışığının başlanğıclarında müvəqqəti-dörd min illik fərqlə süqut etdi.

Qeyd etmək istərdik ki, bu yazımızda heç də Həzrəti-Mühəmmədin islamın yaranması və təşəkkülündə rolunu, dahiyanə istiqamətləndirilməsini kiçiltmək iqtidarında deyilik. Bu, böyük Yaradanın qarşısında bağışlanmaz Günah olardı. Aqillərə məlum deyilmi ki, hələ VII əsrin birinci yarısında peyğəmbərimiz Həzrəti-Mühəmməd s.ə.s.-in rəhbərliyi altında islam dini inqilabı qalib gəlmişdir. Bu, tamamilə yeni və parlaq bir dini ideologiya idi. İslamın qəti formalaşması Məkkə müşrikləri-qüreyş qəbilələri, onların başçıları ilə qeyri-bərabər mübarizədə getmişdir. Böyük Allahın vəhylərinin və islamın əvəzsiz təbliğatçısı kimi, Həzrəti-Mühəmməd peyğəmbər s.ə.s. bu uzunmüddətli mübarizədə olmazın əzabları və məcburi savaqlar

¹ Kəbəni inşa edərkən cənab Cəbrail tərəfindən Həzrəti-İbrahimə gətirilən qara daş onun (Kəbənin) dörd tərəfindən birində həkk olunmuşdu. Zəvvarlar təvafı həmin tərəfin sağ küncündən başladığı yerə işarədir.

ilə rastlaşmışdı. Bu mübarizədə məhz o, Allahın mərhəmətilə islamı yaydı, nəhəng islam dünyasının yaranmasına təkan verdi. Məhz Həzrəti-Mühəmməd tarixi şəxsiyyət kimi, öz zamanəsinin tarixi zərurətini düzgün dərk etmiş, ərəblərin birləşməsinə bu mütərəqqi dinin geniş təbliğində görmüşdü. Bu da yaddan çıxarılmamalıdır ki, o təkcə müsəlman aləminin deyil bütün bəşəriyyətin peyğəmbəridir.

«... Lakin səni Ya Mühəmməd, ən böyük şərəfə nail edib bütün bəşəriyyətə peyğəmbər göndərdik» (s. 25, 51).

Bu gün islam dünyasının təşəkkül tapmasında hamı möminlər və Allahın dərgahına tapınmaqda olan Onun digər bəndələri bu dahi şəxsiyyətin islamın yaranmasındakı əvəzsiz rolunu və islama gətirdiyi misilsiz keyfiyyət dəyərlərini əsas tutaraq, onu-peyğəmbərimizi dərin məhəbbətlə yad edirlər.

2. İSLAM DİNİNİN MÜTƏRƏQQİLİYİ

İslam bütün dünyada ən güclü ideologiya məktəbidir, dərin məntiqi və pak dini məfkurəyə sahib olan dindir. Əsrlər boyu daxili və xarici maneələrə baxmayaraq, o, bu gün də analoji əngəllərə sinə gərəkək intişar etməkdədir. Bununla belə, yabançı emissarlar tərəfindən indi də bir çox müsəlman ölkələrində, illah da islamın dirçəlməyə başladığı bizim Vətənimizdə ona qarşı saysız-hesabsız böhtan və iftiralar atılır, islam həqiqətləri təhrif edilir, gah burda, gah da orda adamlarda xristian və digər dinlərə şövqləndirmə cəhdləri göstərilir. Həmin emissarlar və onların xarici ölkələrdəki mərkəzləri başa düşməzlər ki, islam dini mütərəqqidir. Onun yayılmasının qarşısı alınmazdır.

Bəli, islam dini mütərəqqi dindir!

Vida Həcci¹ zamanı Qurani-Kərimin son ayəsi nazil olunduğu andan həm onun – islam dininin, həm də müqəddəs

¹ Fevral ayı 632-ci ildə (zilhiccənin 10-da) ömrünün son anlarında Hz.Mühəmmədin Vida Həcci nəzərdə tutulur.

mətnin² tamladığı, kamala yetdiyi bildirildi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu, eyni zamanda Allahın öz Rəsulu Mühəmmədə həvalə etdiyi vəzifənin tamamlandığı, onun Rəbbinə dönmə vaxtının yetişdiyini də göstərirdi.

İslam dininin ucalığı ondadır ki, o, heç vaxt digər dinlərə qarşı təhqir və təhrifləri özünə rəva bilməyib. Əksinə, onların etiqadına böyük hörmətlə yanaşib, bütün peyğəmbərləri, xüsusən ən öncül peyğəmbərlərdən olan Hz.İbrahimi, Hz.Musanı və Hz.İsanı və digərlərini öz peyğəmbərləri kimi qəbul etmiş, onlara Allahın nazil etdiyi müqəddəs kitabları vahid bir kitab hesab etmişdir. İslam dini öz doğruluğunu, həqiqiliyini ancaq məntiqi və elmi əsaslarda sübut edir. Bunları, o cümlədən Zaburun, Tövrətin və İncilin (söhbət lövhi-məhvuzda¹ saxlanılan kitablardan gedir) Müqəddəs Qura-ni-Kərimdə təsbit olunmasından görmək olunan həmin müqəddəs kitabları qəbul edirlər. Bu da islam dininin paklığına, reallığına bir dəlalətdir.

İslamı təhrif edənlər iddia edirlər ki, onda-islamda humanizm yoxdur. Müqəddəs kitabımızın məntiqi mətni təsdiq edir ki, insan bütün yaradılmışların ən şərəfli və dəyərlisidir. Allah onu ən gözəl şəkildə yaratmışdı. İslam dini ən humanist dindir. Bu humanizmlik şəxsi, nisbi əqidə və düşüncələrə deyil, ilahi ədalətə bağlı bir humanizmdir. O, əzilən çoxluğun, halal və saf əqidə ilə düzgün yaşayan bütün bəşərin mənafeyini müdafiə edən humanizmdir.

Onlar, islamı təhrif edənlər onu qisasçılıqda, günahları bağışlamamaqda təqsirləndirirlər. Hamıya məlum deyilmi ki, tarixdə boş yerə tökülən qanların sayı-hesabı yoxdur. Hələ VII əsrin əvvəllərində islamıyyətə hücumlar ara vermirdi. Nə üçün? Axı bu din qılıncla deyil, könüllü olaraq qəbul edilmişdir. İslamıyyətin gözəlliyi ilə qəlblər fəth olunmuşdur. O, qılıncla dini olsaydı fəth etdiyi yerlərdə bir xristian, yaxud yəhudi qalmazdı. Halbuki, müsəlman ölkələrində əsrlər boyu

² Qurani-Kərimin

¹ Allahın yanında. Kitabın əsli (ləvhiməhvuz) onun yanındadır (s. 13, 39).

milyonlarla xristian və yəhudilər yaşayıblar. Onlar həmişə dövlətin himayəsində olublar. Elə götürək Abbasilər² dövrünü. Abbasilər qeyri-müsəlman din mənsublarının qorunmasını elə bir həddə çatdırmışdılar ki, onlardan hər on ailənin yaşadığı bir məhəllədə məbəd tikmək qanunu qəbul edilmişdir. Onlarla bu qədildən olan misallar gətirmək olar.

Əgər tarixi və sosial-ictimai nöqtəyi-nəzərdən yanaşılrsa, islam dininin bəşəriyyətin, xüsusilə müsəlman ölkələrinin tərəqqisində çox böyük mütərəqqi rolu vardır. İslamiyyət meydana gəlib tədricən təşəkkül tapdığı andan (VII əsrin əvvəllərindən) bir neçəsi istisna olmaqla, bütün Ərəbistan qəbilələri ona qarşı düşmən kəsildilər, vahid cəbhə yaratdılar. Çünki islam bütpərəstliyi aradan qaldırırdı. İkincisi, ərəb qəbilələrinin çox hissəsi Məkkədə hökm sahibi bütpərəst Qureysə bağlı idi. Nəhayət və ən mühümü Təkbir Allahın vəhyələrini rəhbər tutaraq Hz.Mühəmmədin başçılığı altında islamiyyət cəmiyyət üçün yeni, mütərəqqi bir nizam, qayda-qanun gətirdi.

Bu məqsəd üçün Məkkə şəhəri yanındakı Ərəfat dağında xəstə vaxtında Hz.Mühəmmədin irad buyurduğu «Vida xütbəsi»ndən¹ qısa şəkildə əsas bəndlərini misal gətirmək olar! Allahın Rəsulu camaata üz tutaraq buyurmuşdu:

- Bir ərəbin ərəb olmayan yabançıdan, bir özgənin bir ərəbdən üstünlüyü yoxdur. Çünki bütün insanlar Adəm oğullarıdır. Adəm də torpaqdandır.

- Ey xalq, hər bir müsəlman digərinin qardaşdır. Bütün möminlər qardaşdılar. Bir kimsəyə qardaşının malı halal olmaz, könül rızası ilə vermiş olmasa. Özünü zülm etməyin.

- Kölələrə öz yediklərinizdən yedirdin və geyindiklərinizdən geyindirin. Əfv edə bilməyəcəyiniz bir xəta işlətsə, on-

² Mühəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu Abbasın adı ilə adlanan ərəb xəlifələri sülaləsi (750-1258-ci illər)

¹ Xütbənin mətni Ə.H.Bərki və Osman Kəgi-oğlunun «Xətəmül-ənbiyyə Həzrət Mühəmməd və həyatı», Ankara-1993, səh. 551-554 kitabından qısaldılmış şəkildə götürülmüşdür.

lardan ayrılın. Onlar da Allahın qullarıdır və pis münasibətə layiq deyillər.

- Hər cürə sələm, sələmçilik də aradan götürülmüşdür. Allah sələm yoxdur, - deyir. Sərmayələriniz sizindir. Nə zülm edin, nə zülm görün.

- Ey xalq, sizin qadınlarınızın üstündə bir sıra haqqlarınız vardır. Onlar sizin haqqlarınıza əməl etməlidirlər. Onların da sizin üstünüzdə haqqları vardır. Onlara qarşı yaxşı davranın. Yoldaşlarınıza şəfqətlə münasibət göstərin.

- Ey insanlar, sizin qanlarınız və mallarınız Allaha qovuşan zamana qədər, bu gün necə müqəddəs gündürsə, bu gün necə bir qüdsi ayıdırsa və bu olduğumuz yer necə mübarək yerdirsə, eləcə müqəddəsdir. Hər birinizin qanı və malı o birisinə haramdır. Qiyamət günündə Tanrının hüzuruna çıxacaqsınız. O da sizdən etdiklerinizi bir-bir soruşacaq və ona görə mükafat və cəza veriləcəkdir. Bundan sonra, kafirlər kimi hissə-hissə olub bir-birinizin boynunu vurmayın.

- Ey xalq, sizə elə bir şey verirəm ki, ona möhkəm yapışdığınız müddət boyunca, səhv yola düşməzsiniz. O da Allahın kitabı və Onun Rəsulunun sünnetidir.¹

- Ey xalq, şeytan sizin bu yurdunuzda özünə pərəstiş edilməkdən ümidini kəsmişdir. Məsələn, pis baxdığınız bir sıra əməllərdən könlü xoş olur. Dininiz barəsində ondan uzaq durun.

- Ey insanlar, həddini aşmaqdan, ifratdan çəkinin... hər qatil günahlarından özü məsuldur. Heç bir qatilin işlədiyi günah uşaqlarına çatmaz. Heç bir oğulun və qızın günahı atanı cavabdeh etməz.

- Müsəlmanları doğru yola yönəldən adam kəsik burunlu bir zənci də olsa ona itaət edin ki, cənnətə girəsiniz. Burada olanlar olmayanlara sözlərimi təbliğ etsinlər. Ola bilsin ki, burada olmayan olanlardan daha çox bunları xatırlayalar.

Bu tarixi «Vida Xütbəsi»ni gətirməkdə məqsəd hələ 14 əsr bundan əvvəl sinifi fərqlərin bəşəriyyətin yolunda bir əngəl olması, padşahların, varlı sinfin, şahzadələrin artıq adamlar

¹ Sünnet sözündəndir. Sünnet ərəbcədir: yol, timsal, nümunə deməkdir.

hesab olunması, müsavətin (insanların bərabərçiliyinin) ilk dəfə müsəlmanlıq tərəfindən elan edilməsini təsbit etməkdir.

Göründüyü kimi, islam dini və islamıyyət cəmiyyətin inkişafına mütərəqqi təsir edən amil kimi qiymətləndirilməlidir.

Əslində Qərbi ölkələri və Amerika qitəsinin sivil məmləkətləri əhalisinin əksəriyyəti özlərinin mədəniyyətləşməsində islamın rolundan xəbərsizdilər. Bu, eyni dərəcədə sənayenin yenidən qurulması, elmi-texniki tərəqqi və fəlsəfi fikirlərin cəsarətliliyi dairələrinə də aiddir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, islam bu dünyaya ən geridə qalmış xalqın-ərəblərin, necə deyərlər, ağuşunda gəlmiş və az dövr ərzində o, həmin qəbilələri bütün fəaliyyət sahələrində böyük üstünlüyə qaldırmışdı. Onun, islamın cəmiyyətə gətirdiyi dəyişikliklər bugünədək tarixdə əzəmətli inqilabdır, duyğularda və hissetmə qabiliyyətində, fikirlərdə və idrakda, fərdlərə və cəmiyyətə münasibətdə, bir sözlə insan həyatının bütün sahələrində inqilabdır.

Elə indinin özündə də Avropa və Amerika tarixçiləri və ailələrinin bir çoxu islamın riyaziyyat, texnika, fəlsəfə sahəsində dünya elminin fundamental əsasda zənginləşdirilməsini etiraf edir və danışırlar.

«İslam dini də qeyri-dinlər kimi, köhnə, vaxtı keçmiş qüvvələrə xidmət edir, cəmiyyətin inkişafında mürtəcə rol oynayır»¹, - deyən bir çox sovet ideoloqları bilməlidirlər ki, islam dini mürtəcə hərbi-işğalçı dinə deyil, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə və bundan ancaq tərəflərin faydalanmasına xidmət edir.

¹ H.Abdullayev. İslam dini haqqında. Azərnəşr, 1958-ci il, səh.42

3. İSLAM VƏ BƏŞƏR

Müqəddəs mətn lövhü-məhvuzda yazılmış və Allahın dərğahından bəşəriyyət üçün endirilmiş ideyaları ancaq müsəlmanlar tərəfindən qəbul olunub bütün məmləkətlərə yayılmış islam, eyni zamanda öz vüsətinin carçısı kimi, bütün bəşərə mənəvi dəyərlər və nemətlər verməklə cavablayır. İslam xeyir-dua verən və xoşbəxtliyə doğru gedən bütün yolları bilir. O, insan həyatının bütün sahələrinin, onun ruh yüksəkliyinin, mənəviyyatının daim təkmilləşməsinə istiqamət verir. İnsanın fərdi və sosial dərd-sərləri üçün islamda dava-dərman da, məlhəm də var. Bu dərmanla o, insanları elə sadələşdirir ki, hər bir bəşərin əqli-şüuru onu başa düşə bilsin. Bununla bəhəm, islam insan təbiətinin, digər bütün canlılardan fərqli olaraq, gözəllikdə, yaraşıqda, əqli qabiliyyətlilikdə nadir kəs olduğunu təsdiqləyir.

İslam Allahın buyruğuyla heç vaxt dəyişməyən və dəyişdirilməsi mümkün olmayan hərtərəfli qanunlar diqtə edir. O, ictimai-zəruri məsələlər üzrə ilahi qanunlar barədə mülahizələr söyləmək, onları şərh etmək üçün ən yüksək dərəcəli sərbəstlik, azadlıq veribdir. İslam, belə hesab edir ki, insanda maddi ələmlə əlaqələndirilən, bəşəri qeyri-materialist və daha ali təbiəti olan reallıqla bağlanan müəyyən xarakterik xüsusiyyətlər vardır. Bununla islam bəşər təbiətinin bütün əlamətlərini və həddini nəzərə alaraq çalışır ki, insan şövqünün maddi və mənəvi uyğunluğunun mürəkkəb mahiyyətini təmin edə bilsin.

İslam heç də metafizik möhtəkiriyyəti aləminin ideyalar sistemi deyil. Həm də o, heç də insanın ictimai varlığını elə belə istiqamətləndirmək məqsədi güdmür. O, həyat nümunəsidir. O, cəmiyyəti, təhsili və mədəniyyəti formalaşdırır, bunları heç kimin bacarmadığı yüksəkliklərə qaldırır.

O, xoşbəxtliyin əsası kimi, hər hansı bir maddi zənginliyin, yaxud həyatın zövqi-səfa rahatlığının birinciliyi-ən vacibli prinsip olması ilə razılaşmır, onu saymır. O, bəşərin əsl təbiətinin təhlil edilməsində öz prinsiplərini arayır. Məhz bu

prinsiplərin köməyilə islam fərdi, ictimai və millətlərarası varlığın yaşaması, əxlaqi normaların daim və hərtərəfli inkişafı, bütün bəşəriyyətin, məxluqatın məhdud materialist məqsədlərindən daha yüksək ali məqsədlərə yönəldilmiş vəzifələrin həlli üçün real sistem yaradır.

İslam insanı məhdud maddi və maliyyə çərçivəsinə salmaq fikrindən çox-çox uzaqdır. O, insanı elə bir böyük və geniş məkana yerləşdirir ki, bu məkanda ancaq qanuni və mənəvi əsasları olan əsl həqiqətlər hökm sürsün. Bu məkanda qanunlar öz başlanğıcını məhz bəşərin təbiətindən götürür. Bu qanunlar qarşılıqlı yardım və qarşılıqlı fəaliyyət prinsipləri üzərində qurulur. Bununla bəhəm onlar – bu qanunlar insanın qüvvəsini və onun yeniliklərə doğru cəhdini birləşdirir.

Nəhayət, islam Rəbbimizin nazil etdiyi müqəddəs Qurani-Kərimin köməyilə mübarək bəşərə-insanlara daim xeyir-bərəkət gətirir.

Bəşərin ağır xəstəliklərindən biri də sosial bərabərsizlik olmuş və hələlik olmağında da qalır. İnsanları ictimai siniflərə, zümrələrə ayırmalar, mal-dövlət, əsil-nəcabətlə öyünmələr və s. bu kimi təkəbbürlər və lovğalıqlar həmişə bərabərliyi aradan qaldırır və bu gün də bərabərsizliyin əsas səbəbi kimi təzahür edir. İlk dəfə Hz.Mühəmməd peyğəmbər, cənabi-Allahın ona nazil etdiyi müqəddəs kitabını əsas tutaraq Kəbədən bəşərin bərabərliyini elan etmişdi. Cəsarətlə təsbit edə bilərik ki, islamın-müsəlmanlığın bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən gözəl nemətlərdən biri məhz bəşərin bərabərlik prinsipidir.

İslam öyrədir ki, insanlar çox vaxt öz ehtiraslarının qurbanı olurlar. Belə xəstəliklərdən qurtarmağın yolu qəlbi təmizləyən, ona vüqar verən, aqlının hakimliyyətini tənzimləyən, hissələri ucaldıb cilalayan əsaslı bir tərbiyənin olmasıdır. Ancaq bu halda bəşər övladı həqiqəti həqiqət kimi tanıya bilər, dostundan, yaxınından eşitsə də, düşməni duysa da ondan-həqiqətdən ayrılmaz, həqiqəti Harunun sərvətindən, İskəndərin nüfuzundan, hətta Süleyman peyğəmbərin səltənətindən üstün tutar. Bu səviyyəyə çatmaq, ancaq qəlblərin hi-

dayətə çatması ilə bağlıdır. Lakin bu gün də bizlərdən çoxu bu fani dünyanın malına, mülkinə aldanırıq, yaşadığımız anın zövqünü, eys-ışrətini yaşayaraq dünyaya baxışlarımızı həqiqətdən çox-çox uzaq tuturuq.

İslam insanlara dəyərlər verir. Ulu tanrının vəhylərində buyurulur ki, insan yaradılmışların ən şərəflisidir. İnsan ən gözəl bir şəkildə yaradılmışdır. Bir insanın haqsız yerə canına qıyan kəs bütün insanları öldürmüş kimidir. Bir kimsənin həyatda qalmasını təmin edən kəs bütün insanlara həyat vermiş kimidir. Bu deyimlər islamın son dərəcə ədalətliyindən xəbər verir.

İslam dini öyüd və nəsihətdir. O, olduqca sağlam, bitkin və kamil dindir. Cəmi-cümlətan məxluqat bilməlidir ki, həqiqətən Allahın bəxş etdiyi son din olan islam əsl nemətdir – o, insanın ruhuna, onun sağlamlığına, əqidəsinə, mərhəmətliyinə və sair intellektual keyfiyyətlərinə təsir göstərən nemətdir. O, Allaha tapınan, ona iman gətirən kəsi mömin edər. Bununla bağlı, Hz.Mühəmməd peyğəmbər buyurmuşdur ki, «mömin sünbülə bənzər, bəzən başını əyər, bəzən qaldırar, düzəldər... onun xasiyyətindən, əməllərindən, sözündən-söhbətindən nə götürsən sənə faydası dəyər... Mömin üçün gözəl xasiyyətdən daha gözəl, daha yaxşı heç bir şey ola bilməz... Möminin ucalığı xalqdan bir şey ummamasındadır, xalqdan bir şey istəməməsindədir».¹

4. İSLAM VƏ İSTEHSAL AMİLLƏRİ

Yazımızın bu bölümünü ən sadə, elementar bir məsələdən başlamaq istərdik. Hələ bir neçə yüz illər bundan əvvəlki aqıl babalarımızın fikirlərini təsbit etməklə göstərmək istərdik ki, tarixən bəşəri aləmin yaşaması üçün ümdə şərt maddi nemətlərin istehsalı olmuş və olmağında da qalır. Bu deyimdə bir həqiqət vardır. Fəqət o, heç də yeganə ilkin şərt deyil.

¹ O.Qüdrətov, N.Qüdrətov. Mühəmməd peyğəmbər: həyatı və kəlamları. Bakı, 1990, səh.81-82

Söhbət kommunist imperiyası olan SSRİ-nin dağılması anına qədər dilimizdə işlədilməsi mümkün olmayan, deyib yaza bilmədiyimiz cənabi-Allahın kainatı, bəşəri aləmi yaratmasından və onu yaşatmasından, bu cərayanda islamın yerindən və rolundan gedir.

İri tarixi haşiyəyə çıxmaq:

Birinci haşiyə. Abbasilər xəlifi Harun-Ər-Rəşid Bağdaddan olan Karla öz saatsazları tərəfindən istehsal olunmuş iri zəngli saati hədiyyə göndərmişdir. O, hər saatdan bir ucadan zəng vururdu. Təzəlikdə tac qoymuş müqəddəs roma imperatoru Karlin bütün sarayı saatin gözəlliyindən və mexanizmindən, necə zəng vurmasından vəcdə və heyrətə gəlmişdi. Bu, söz yox ki, o dövr üçün şəksiz çox mürəkkəb bir istehsal prosesində hasil olunmuşdu.

İkinci haşiyə. Xristianlar tərəfindən müsəlmanların qırılması və Əndəlisdən qovulması nəticəsində İspaniyada müsəlmanların üsulu-idarəsi vaxtında tikilib quraşdırılmış çoxlu iri fabriklərin bağlanması, elmdə, sənətkarlıqda, incəsənətdə, kənd təsərrüfatında və sivilizasiyanın digər sahələrində tərəqqinin səngiməsinə səbəb oldu. Bacarıqlı daşyonanların olmaması (qovulması) ucbatından şəhərlər dağılmağa başladı. Madrid şəhərində əhalinin sayı 400,0 min nəfərdən 200,0 minə endi. Müsəlmanların vaxtında 1600 fabriki olan Seviliya şəhəri 300 fabrikdən savayı, hamısını itirdi. Məşğulluqda olan 130 min fəhlə işsiz qaldı. Həmin dövrdə, IV Filippin vaxtında siyahıya alınma əhalinin 75% azaldığını göstərdi.¹

Bunlar həmin müsəlmanlardır ki, köhnə perqament kağızlarını yeni, daha təkmilləşdirilmiş kağız növünə çevirmişdilər. Məhz bu ixtira çox-çox sonralar Qərbdə çapetmənin (basmanın) ixtirası üçün ilkin əsas yaratdı.

İslamın nailiyyətlərinə, mütərəqqiliyinə minlərlə faktlardan biri olan bu hal bir baxış, bir sübut idi.

¹ Seyid Muctəba Ruxni Müsavi Lari. Qərb sivilizasiyası müsəlmanın gözləriylə (ingilis dilindən tərcümə). Bakı-1992-ci il, s.128.

Söylənən bu deyimlərə öncədən tam aydınlıq gətirmək üçün, qısa da olsa, əvvəlcə istehsal amillərinin mahiyyətinə nəzər yetirək. Bunlar əsasən makrksist fikirlərə uyğun gələn, lakin başqa bir məcrada ifadə olunan üç amildən ibarətdir: əmək, kapital və təbii resurslar. Hər bir (istər ayrıca götürülmüş, istərsə də bütövlükdə) istehsal prosesi ancaq bu üç amilin kompleks mövcudluğu ilə hərəkətə gələ bilər. Həm də onlardan hər biri, kainatın yaradılışı anından Ulu tanrının hökmüylə- «Ol!» deməsiylə mümkün olur. Çünki bütün yaradılış ancaq ona məxsusdur.

Elə götürək əmək amilini. Nədir əmək amili? İnsanların istehsal prosesində sərf etdikləri əqli və fiziki məsrəflərin məcmuyü. İnsandır həm əqli, həm də fiziki əməyin daşıyıcısı. Babamız Adəmdən tutmuş bugünkü körpələrdək bütün məxluqat öz yaradılışında ancaq Rəbbinə borcludur. Bütün insanlar tək bir kəsdən (Adəmdən) xəlq edilib, sonra ondan zövcəsi (Həvva) yaradılıb, onlardan da bir çox kişi və qadınlar, nəticə etibarilə bütün bəşəri aləm törəyib-bəli, cənabi-Allahın hökmü beləyidi.

«Ey insanlar!...həqiqətən Biz sizi... mənədən (nütfədən), sonra laxtalanmış qandan, daha sonra müəyyən, tam bir şəkli düşmüş (vaxtında doğulmuş) və düşməmiş (vaxtından əvvəl doğulmuş) bir parça ətdən yaratdıq...» (s. 22,5). Həmin müqəddəs mətnə də sonra oxuyuruq: «...onu (Adəm övladını) nütfə halında möhkəm bir yerdə (ana bətnində) yerləşdirdik. Sonra nütfəni laxtalanmış qana çevirdik, sonra laxtalanmış qanı bir parça ət etdik, sonra o bir parça əti sümüklərə döndərdik, sonra sümükləri ətlə örtükdük və daha sonra onu yeni bir məxluq olaraq yaratdıq. Yaradanların ən gözəli olan Allah nə qədər uca, nə qədər uludur» (s. 23, 13, 14).

Ulu Tanrı hətta öncədən bətnlərdə olanın oğlan, ya qız doğulacağını, doqquz aydan tez, yaxud gec yerə qoyacağını «... doğulacaq uşağın sağlam və ya xəstə olacağını, çox, yaxud az yaşayacağını bilir...» (s. 13, 8). O, hətta onun xoşbəxt və ya bədbəxt, yaxşı və ya pis əməli sahibli olacağını da öncədən

təsdiq edir. Və nəhayət O, yaradılışda olan bədənlərin analarının «... bətnində üç zülmət (pərdə, uşaqlıq və qarın) içində yaranışdan-yaranışa salaraq yaradır (nütfəni laxtalanmış qana, laxtalanmış qanı bir parça ətə, əti sümüyə çevirir, sonra sümüyü ətlə örtüb insan şəklinə salır)...» (s. 39, 6).

Göründüyü kimi, Hz.Adəmdən sonra gələn bütün insanlar, nəsillər İlahi Rəbbimiz tərəfindən yaradılır və törədilir. Bu həqiqət Ç.Darvinin «insanın meymundan əmələ gəlməsi» və F.Engelsin «insanı əmək yaratmışdır» nəzəriyyələrinin cəfəng olduğunu təsdiqləyir.

İngilis təbiətşünası Ç.Darvin (1809-1882) və ondan sonra gələnlər, habelə indinin özündə də bir çox alimlər iddia edirlər ki, guya müxtəlif bitki və heyvan növləri heç də islamın təsbit etdiyi kimi, yəni birdər-birə, hazır şəkildə yaranmamışdır. Guya bunlar qeyri-üzvi maddələrdən əmələ gəlmiş canlı materiyanın, yəni üzvi aləmin milyon və milyard illər davam edən tarixi inkişafının məhsuludur, - deyə söyləmişdilər. Guya insan çox qədim zamanlarda yer üzündə yaşamış meymundan əmələ gəlmişdir. Hətta o Ç.Darvin təbii dəyişkənliyi, irsiyyəti, həyat uğrunda mübarizəni və təbii seçmə qanununu insanın əmələ gəlməsinin əsas amilləri hesab edir. Və guya, o dövrlərdə elmə qoyulan dini məhdudluq Darvinə meymunun insana çevrilməsinin əsl səbəblərini izah etməyə mane olub.

Sonralar insanın əmələ gəlməsinə dair ikinci bir mənasız fərziyə ortaya atılır – F.Engelsin (1820-1895) fərziyyəsi. Engelsə görə insanı əmək yaratmışdır. Məhz əmək sayəsində təbiətin məhsullarından maddi nemətlər istehsal etmək prosesində insan heyvanlar aləmindən ayrılmış, bu prosesdə şüur, təfəkkür və dilə malik ictimai insan olmuşdur. Və beləliklə, insanın əmələgəlməsi təkcə bioloji hadisə deyil, eyni zamanda sosiaoloji bir prosesdir.

İnsanın yaradılışı və rüşeymlərin təşəkkülü barədə Qurani-Kərim müasir elmin hələ də kəşf edə bilmədiyi bilgilər barədə bir çox orijinal (əsl) məlumatlar vermiş və verməkdədir. Bu müqqəs mətni oxuduqca yeni-yeni əsl həqiqi fikirlər

açıqlanmaqdadır. Bunlardan bəzisi artıq yuxarıda misal gətirilmiş və təsbit olunmuşdur ki, insanın ruhani yaradılışı məhz Cənabi-Haqqə vasil olmaq istedadından xəlq olunmuşdur. Həm də yaranışın fiziki tərəfi də uca Allahın əzəmətli və möhtəşəm bir sənət xarüqəsidir.

İnsan yaradılışı haqqında yuxarıdakı deyimləri daha bir dəlili-sübuta yetirmək üçün hörmətli şairimiz Məmməd Aslanın sözlərilə desək «indiyəcən varlığından, demək olar ki, xəbərsiz qaldığımız, amma dünya poeziyası nəhənglərinin ön səfəhində yer alan Mövlana Cəlaləddin Rumidən ... Azərbaycan soydaşlarına heyvətli və baranmalı əsintilər gətirən» Anadolu türkü Osman Nuri Topbaşının «Varlıq Nuru» kitabından bir neçə faktlar gətirək.

Kanadalı embriologiya üzrə elm adamı prof. Kenth L.Moorre bu sahədə yazdığı əsərində insanın rəhimdəki dövrünü izah etdikdən sonra bu məlumatları Quran ayələrilə müqayisə edərək elmin Qurani-Kərimlə tam uyğun gəldiyini, hətta Quranın verdiyi misal və tərtiblərlə tibb elminin önündə getdiyi etiraf olunur. Kenth Qurandakı nütfə, mayalanmış yumurta və mudca təbirlərinin elmi kəşflərə tam uyğun olduğunu və tibb aləminə aydın işıq tutduğunu da qeyd edir. Nütfə halı elmi araşdırmaların hamısına şamildir. Aleka səhifəsi¹ asılı və donuq bir qan vəziyyətindədir. Cəninin² bütün həyat özəllikləri bu laxta halındakı qanda cəmləşmişdir. Mudca¹ isə şəklinə baxıldıqda onun sanki çeynənmiş ət parçası halında olduğunu görürük. Üzərində sanki diş izləri vardır. Bu araşdırmalar nəticəsində Kenth Quran və Hz.Peyğəmbərimiz haqqında böyük bir heyranlıq duymuş və Quranın 1400 il əvvəlki bu möcüzəsini böyük bir ehtiram içində təsdiq etmişdir.

Bu və buna bənzər təsdiqləri Quran möcüzəsi olaraq bu şəkildə bildirir: «Rəbbindən sənə nazil edilənin (Quranın)

¹ Pərdə zülmətinə işarədir.

² Uşaqlıq zülmətinə işarədir.

¹ Çiyənənmiş ət deməkdir (qarın zülmətində).

haqq olduğunu və onun (möminlərə) yenilməz qüvvət sahibi və hər cür şükrə, tərifi layiq olan Allahın yolunu göstərdiyini görürlər» (s. 34, 6).

Bu deyimlərlə bağlı Kenth söylədiyi bir elmi konfransda Qurani-Kərimin embriologiya ilə bağlı həqiqətlərini belə etiraf edir: «Quran və sünnetin gətirdiyi möcüzələr üzərində sizə bir konfrans təqdim etdiyim üçün çox xoşbəxtəm... Əsrimizin elm və texnologiyasının hələ yenicə kəşf etdiyi böyük bir elm sahəsini bundan 14 əsr əvvəl ümumi bir insan² tərəfindən dilə gətirilməsi məni böyük bir çaşqınlığa salmış və heyrətə gətirmişdir. Beləliklə, etdiyim bütün araşdırmalar şəksiz olaraq Quranın vəhy məhsulu olduğu xüsusunda kəskin bir qənaətə gəlməyimə səbəb olmuşdur».

İnsanın yaranışıyla əlaqədar olaraq zikr edilən ayələrdən yuxarıda qeyd edilən insanın ana bətnində formalaşması əsnasında «... üç zülmət (pərdə, uşaqlıq və qarın içində...)» (s. 39. 6) ifadəsinə bir də diqqət yetirək. Bioloji sahədə bu üç zülmət bölgələrində embrion inkişaf edərkən birindən digərinə intiqal etməsi necə də bu sahədə tibbi elmin əsası kimi səslənir.

Başqa bir misal: ABŞ-da anatomiya elm kürsüsü başçısı prof. Dr.Marşall Conson Qurandakı yaradılışla bağlı görüşlərdən heyrətə düşmüş və bu sahədəki tədqiqatlarının sonunda israrlı bir ifadəylə aşağıdakıları deməkdən özünü saxlaya bilməmişdir:

«Bəli, elm əhlinə işıq tutan bu Quran Allah (c.c.) tərəfindən endirilmişdir. Zamanı çatdıqca Onun həqiqətləri belə tək-tək açılacaq və zühur edəcəkdir. Allahın (c.c.) buyruğu: (Quranın bildirdiyi saysız-hesabsız həqiqətlər) hər xəbərin (və ülvə biliklərin) fəlon həyata keçməsi duyulan bir zaman (və məkan) vardır. Yaxında siz də gerçəyi biləcəksiniz» - ayəsi təcəlli edəcəkdir.

Buna bənzər başqa misallar da gətirmək olardı. Elə bu radan da istiqamət götürərək deyə bilərik ki, bütün elmi axtarışlar nəticəsində ortaya çıxarılan həqiqətlər başdan-başa Qu-

² Hz.Mühəmməd peyğəmbərə işarədir.

ranın, Ulu Tanrının vəhylərinin təsdiqindən başqa bir şey deyildir. Bir sözlə desək, bütün bəşəriyyət, insanlıq gec-tez Müqəddəs mətnə-Qurani-Kərimə tabe olmaq, baş əymək məcburiyyətində qalacaqdır. İndi aydın olmadımı ki, istehsalın daşıyıcıları ancaq insanlar olan əmək amili Rəbbimiz tərəfindən yaradılıb və idarə olunur. «Biz insanı məşəqqətdə yaratdıq (insan doğulduğu gündən qəbr evinə gedənə qədər əzab-əziyyət içində çalışıb çabalayar, həyat boyu müxtəlif çətinliklərlə üzləşər. Bu ilahi bir hikmətdir. Həyatın qanunudur!)» (s. 90, 4). Bəyəm onları Allah (c.c.) idarə etmirmi? «... bəndələrini dolandıran və onların işlərini yoluna qoyan əbədi və əzəli varlıq Odur» (s. 2, 255). Bizcəsinə, dəlili-sübuta ehtiyac qalmır.

Kapital da istehsalın mühüm amilidir. Nədir kapital? Marksa görə o, izafi dəyər mənimsəmək vasitəsidir; fəhlələrin istismarı münasibətlərini ifadə edən iqtisadi kateqoriyadır. Əgər bunun hərfi mənasına diqqət yetirilsə, kapital almanca və fransızca başlıca əmlak, başlıca məbləğ (pul), latınca isə «baş», «əsas» deməkdir.

İqtisadi dövran və məcmu iqtisadi tədqiqatlar göstərir ki, kapital hər bir ayrıca götürülmüş istehsalın baş şərtidir, insanlar tərəfindən (məhz insanlar tərəfindən, Marksın dediyi kimi, təkcə fəhlələr tərəfindən yox) yaradılan əmək aləti, sənaye avadanlığı və infrastruktur, hətta qeyri-maddi şeylər, məsələn kompüter proqramları, mühəndis-texnoloji layihələr və s.-də daxil olmaqla bütün istehsal vasitələri nəzərdə tutulur. Əlbəttə, əsasən, pul ifadəsilə.

Yuxarıdakı deyimlərdən göründüyü kimi, kapitalı yaradan insandır. İnsanların yaradılışı isə cənabi-Allaha məxsusdur. O, nəinki insanları yaradır, eyni zamanda yuxarıda deyildiyi kimi, istər bu dünyada, istərsə də axirətdə onları idarə edir.

Cənabi-Allah insanlara hələ ana bətnində sağlamlıq və zəiflik, qüvvət və gücsüzlük, gözəllik və çirkinlik və s. verir. O, buyurur ki, bütün insanlar dünyaya gələn andan qədərincə çalışmalı, zəhmət çəkməlidir. «Sizi ... gücsüzlükdən (körpə-

likdən) sonra qüvvətli (cavan) edən, qüvvətli olduqdan sonra (yenidən) taqətsiz və qoca edən Allahdır. O, istədiyini yaradır...» (s. 30, 54).

Müqəddəs mətnədə bununla bahəm buyurulur ki, insanın elə bir dövrü olub keçmişdir ki, o, xatırlanmağa layiq bir şey olmamışdır! İnsanın elə bir dövrü də olub keçmişdirmi ki, o, həmin dövrdə xatırlanası bir şey olmasın?! Əlbəttə olmuşdur. Həm də «... İnsanın nə üçün yaradıldığını əvvəlcə nə göy əhli, nə də o özü bilirdi. Tədriclə mələklər və o özü nə üçün yaradıldığını anladı» (s. 76, 1).

Şübhəsiz ki, insan bu dünyada çalışıb-əlləşən, faydalı zəhmət çəkən və faydalı iş görən olmalıdır. O, daim yaradan, özü üçün, cəmiyyət üçün kapital, o cümlədən mənəvi kapital yaradan olmalıdır. Fəqət, bu dünyada heç də belə olmur. Bunu adamların, onların əməyini, hətta hər bir cüzi şeyə münasibətini öncədən ancaq O bilir.

«Biz onu (dünyada özünü necə aparacağı, hər şeyin xalığı olan Allaha itaət edib-etməyəcəyi ilə) imtahana çəkəcəyik. Biz onu eşidən və görən yaratdıq. Biz ona haqq yolu göstərdik. İstər (nemətlərimizə) minnətdar olsun, istər nankor. (Bu onun öz işidir)» (s. 76, 2-3).

Bununla belə, Cənabi-Allah Qurani-Kərimdə buyurur ki: «istədiyi şeyi məhv edər, istədiyini də sabit saxlayar (bəndlərinə aid hər hansı bir hökmü ləğv edib, başqası ilə dəyişər və ya onu olduğu kimi saxlayar). Kitabın əsli (ləvhiməhfuz) Onun yanındadır» (s. 13, 39).

Beləliklə, kapitalı insan əməyi sərfinin nəticəsi kimi qəbul ediriksə, şəksiz onun-kapitalın yaratıcıları ancaq və ancaq Allahın hökmüylə idarə olunur və deməli, Onun iradəsiylə də yaradılır. Çünki, «... bütün kainatı yaradan və idarə edən, ... Odur» (s. 2, 255).

İstehsalın üçüncü amili əvvəllərdə K.Marksın təliminə görə əmək vasitələri kimi adlandırdığı təbii resurslardır. Buraya öncədən işlənilməmiş (emal olunmamış) natural şəkildə istehsalatda, yəni məhsul hasil etmək üçün istehsal prosesində

istifadə olunan hər şey, məsələn, torpaq, tikinti üçün sərbəst torpaq sahələri, meşələr, minerallar, o cümlədən yeraltı qazın-tilar, meşə və dağ yerlərində «vəhşi» meyvələr, heyvanlar, mal-qara və s. aiddir. Öncədən qeyd edək ki, bunların «təbii» resurslar adlandırılması da qeyri-şərtidir. Onları təbiətin insanlara verdiyi məhsullar-resurslar kimi dəyərləndirmək heç də düzgün olmazdı. Məhz natural formada mövcudluğuna görə onu «təbii» adlandırmaq olar. Bütün bunlar, üstə gəl yuxarıda adı çəkilən əməyin (insanların) və kapitalın hamısı Yaradanın hökmüylə, buyuruğu ilə mövcud olub. Bu resursların hamısı yerlə, göylərlə, Günəşlə, bütün Yer və səma arasındakı cismlərin bütövlükdə kainatın yaradışıyla bağlıdır.

Bütün bunların hamısı Cənabi-Allahın bəşər aləminə verdiyi və onlara möcüzə kimi görünən həqiqətlərdir. Yoxsa, astronomiya elminin aşkarladığı, kəşf etdiyi nəticələr Quranın ayələrilə üst-üstə düşməzdi. Faktlara nəzər yetirək.

Qurani-Kərimdə oxuyuruq: «Həqiqətən, göylərin və yerin, gecə və gündüzün bir-birini əvəz etməsində, içərisində insanlar üçün mənfəətli şeylər olan gəmilərin dənizlərdə üzməsində, quruyan yer üzünü Allahın göydən yağmur yağdıraraq yenidən diriltməsində, cins-cins heyvanları onun hər tərəfinə yaymasında, küləyin bir səmtdən başqa səmtə əsməsində, göylə yer arasında (Allahın əmrinə) tabe olan ulduzların hərəkətində ağıl və düşüncə sahibi olan insanlar üçün (Allahın hikmət və qüdrətinə dəlalət edən) əlamətlər vardır». Əgər bu müqəddəs mətnə günəşin və ayın Ulu Tanrı tərəfindən insanların mənafeələrinə tabe etdirilməsi də əlavə edilərsə, bütün kainatın yaradılışının və idarə olunmasının Allaha məxsus olduğuna heç bir şübhə qalmır: «O, Günəşi də, Ayı da sizin mənafeəyinizə tabe etmişdir» (s. 35, 13). Və yaxud «... (zatı və kamal sifətləri ilə hər şeyə qadir olub bütün kainatı yaradan və idarə edən...) əbədi və əzəli varlıq Odur» (s. 2, 255). Bu müqəddəs vəhyələr nə qədər elmtutumlu və bəşər üçün nə qədər ibratəmiz nəsihət və gerçəklikdir.

Belə olduqda kapitalın və bütövlükdə istehsal amillərinin həqiqətən Allah tərəfindən yaradılmasına başqa bir sübut, dəlil ola bilərmi? Bunların daha geniş açıqlanması kitabın sonrakı bölmələrində veriləcəkdir. İndi isə həmin müqəddəs vəhylərin həqiqiliyinə qısa şəkildə dəlili-sübut gətirək.

Bəşər özünü dərk edəndən bəri yuxarıdakı deyimlər barədə müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdü. Elə indinin özündə də bu maraq azalmamış və həmin həqiqətlərə aydınlığıyla açıqlıq gətirə bilməmişdilər. Çox çətinliklərlə aşkar etdikləri elmi nəticələri isə, yuxarıda deyildiyi kimi, ancaq və ancaq Qurani-Kərimin müvafiq ayələrilə tamamilə üst-üstə düşür.

Tokio Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin müdiri professor Dr.Yuşil Kozayna yer kürəsinin əmələgəlməsi barədə fikirlər söyləmiş, ondan bir neçə yüz il əvvəl isə Polşa astronomu N.Kopernik (1473-1543) «dünyanın vəhdəti», «göyün» və «yerin» eyni qanuna tabe olması, yer kürəsinin öz oxu ətrafında fırlanmasını kəşf etmişdir.

Qurani-Kərimdə buyrulur: göyü də, yeri də, onların arasında olan bütün canlıları da, cansızları (günəşi, ayı, ulduzları) da bəyəm Allah xəlq etməmişdimi «Həqiqətən Allah göyləri və yeri zaval tapmasınlar (öz məhvərindən çıxmasınlar) deyə, tutub saxlayır...» (s. 35, 41). Başqa bir müqəddəs ayədə oxuyuruq: «Biz (sizə) ən yaxın olan göy üzünü (dünya səmasını) ulduzlarla bəzədik. (Günəş, ay və ulduzlar başqa-başqa göylərdə¹ olduqları halda, siz onların hamısını özünüzlə müqayisədə ən yaxın bir yerdə-sanki başınızın üstündə görürsünüz)» (s. 37, 6). Quranın bu və sair ayələrilə tanış olduqda və onun 1400 il bundan əvvəl səmadan endirildiyini eşitdikdə professor Dr.Yuşil Kozayna necə deməsin: heç şübhə yoxdur ki, bizim dövrümüzdən 1400 il əvvəl bu kitab kainata zirvədən baxır. Bir baxsanız, nə var, nə yox: hər şeyi bütün ayrıntılarına qədər görmüş və həm də gücünə çata bil-

¹ Ulu Tanrı göylərin yeddi qatdan və yerin də bir o qədər qatdan yaratdığını buyurmuşdu.

məyəcəyimiz bir mükəmməllikdə bunu təsvir etmişdir! Ona (Qurana) pünhan qala biləcək heç bir nöqtə yoxdur.

Kopernikə gəldikdə isə, əgər müqəddəs kitabla tanış olsaydı, zənnimizcə, o da şok olacaq dərəcədə çaşqınlığa düşərdi. Onun ideyalarının davamçısı Qalliley isə, sadəcə olaraq Kilsə xadimlərinin qurbanı oldu.

Yuxarıda hörmətlə adını çəkdiyimiz Osman Nuri Topbaşın prof. Dr.Yuşilin deyimi barədə ifadələrini olduğu kimi qələmə alırıq:

O, yəni Yuşil keçirdiyi bir konfransda yerin və göydəki digər cisimlərin meydana gəlmələri haqqında bir gün elmin son dərəcə dəqiqliklə təsbitlər etdiyini söyləməkdə və bunların sabit qaz kütləsi halında ikən partlama nəticəsində meydana gəldiklərini anlatmaqdaydı. Bax, onu heyrətə salan Qurani-bilgi alimə elə bu ərəfədə təqdim edilmişdi. Quran bu əməlgəlmə haqqındakı varlığa «duhan» deyir. Bu təbir professora idrakını əridəcək qədər təsir etdi. Çünki o ana qədər elm qaz kütləsinin partlaması nəticəsində üzə çıxmağa başlayan şəkli «sis» gəlməsi ilə ifadə etməkdə idi. Halbuki sis ondakı soyuqluq və su kimi özəllikləri ilə bu həqiqəti izah etməkdə çox uzaqdı. Quran isə duhan deməklə həm gerçək tərifini söyləmiş, həm də mövcud reaksiyaya işıq tutaraq partlamadakı hərarətə də toxunmuş olurdu. Başqa sözlə, Quran elmin dirəndiyi bir qapını hələ 1400 il əvvəl aralayaraq insanlığa yeni fərq etdiyi mükəmməl bir həqiqət bilgisi qazandırmışdı.

Həqiqətən ayəti-kərim bu möcüzəni nə qədər açıq bir şəkildə ifadə edir: «(Kitab əhlindən Abdullah ibn Salam kimi) elm verilmiş şəxslər Rəbbindən sənə nazil edilənin (Quranın) haqq olduğunu və onun (möminlərə) yenilməz qüvvət sahibi və hər cür şükrə, tərifə layiq olan Allahın yolunu göstərdiyini görürlər» (s. 34, 6). Şəkk-şübhə yoxdur ki, bu yuxarıda gətirilən digər mübarək ayələr hətta gələcəkdə anlaşıla biləcək daha neçə-neçə həqiqətin zühur edəcəyini müjdələyir... «Allah hələ sizin bilmədiyiniz neçə-neçə şeylər... də yaradacaqdır» (s. 16, 8).

Yuxarıdakı deyimlərimizi xeyli uzada da bilərdik. Fəqət konkret mətləbdən çox da kənarlaşmayaq. Göründüyü kimi, bütövlükdə istehsal amillərinin hamısının birgə fəaliyyət göstərməsi zəruriliyi şübhə doğurmur. Və bu amillərin hamısının Cənabi-Allah tərəfindən zühur edilib Onun iradəsiylə idarə olunması da yenilməz bir həqiqət olaraq qalır.

II FƏSİL

SİVİLİZASIYA: QƏRB VƏ ŞƏRQ

1. AVROPA SİVİLİZASIYASI: DÜNƏNİ VƏ BU GÜNÜ

Bəşəriyyətin tarixi-təkamül prosesi özünün müasir inkişaf mərhələsində əvvəlki dövrlərdən köklü surətdə fərqlənən mahiyyətə yeni keyfiyyət çalarları əxz etməkdədir.

İnsan cəmiyyətinin sosial-iqtisadi tərəqqisinin «bir-ölçülü» yanaşma çərçivəsində dərkətmə problemi getdikcə mürəkkəbləşir. Müasir gerçəkliyin sistemli araşdırılması belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, tarixə materialist monizm mövqeyindən baxışın heç bir real əsası yoxdur və bu mövqeyin «yeganə düzgün olan» keyfiyyətində BÖYÜK ELMƏ atılan böhtandan, iftiradan başqa bir şey deyildir.

İnsan cəmiyyəti özünün bütün sferaları, aspektləri mövqeyindən bütövlük, tamlıq xassələrinə malikdir.

İnsan cəmiyyəti daxili tərkib ünsürlərinə parçalanmaqla, yaxud hər hansı bir sferanın «obyektivliyini» absurda qədər mütləqləşdirməklə, dərkənilə bilməz!

İnsan cəmiyyəti-canlı orqanizmdir. Onun bütün orqanları və üzvləri eyni dərəcədə mühüm və əhəmiyyətlidir. Hər hansı bir «üzvə» biganə münasibət cəmiyyətin inkişafına deyil-tənəzzülünə, çiçəklənməsinə deyil-çürüməsinə gətirib çıxarır.

İnsan cəmiyyəti-iqtisadi, sosial, mənəvi, mədəni, dini və s. və i.a. aspektlərin üzvi birliyi, dialektik vəhdətidir. İnkişaf da, tənəzzül də məhz həmin məcmuuluğun qarşılıqlı asılılığı, qarşılıqlı təsiri, qarşılıqlı zənginləşməsi və üzvi vəhdətliliyinin gerçəkliyi bazasına əsaslanmaqla meydana çıxır.

Və keçmişini bilməyən bəşər övladı gələcəyini də anlaya bilməz. Özünü «tanımayan» insanın özgüləri dərkətmə problemi həmişə aktual olaraq qalacaqdır. Özünə tapınmayan ümmət haqq yolundan azacaqdır.

Bəşəriyyətin gələcəyini görmək üçün mütləq keçmişə «ələk-vələk» etmək lazımdır.

Ulu Allahımız buyurur ki: «... İnsanlar tək bir ümmət idi. Allah onlara müjdə verən və xəbərdarlıq edən (əzabla qorxudan) peyğəmbərlər göndərdi, insanlar arasındakı ixtilafı ayırd etmək üçün o peyğəmbərlərlə birlikdə haqq olan kitab nazil etdi. Halbuki özlərinə aşkar dəlillər gəldikdən sonra aralarındakı kin və həsəd üzündən (dində) ixtilafda bulunanlar kitab əhlindən başqası deyildir. Onların ixtilafda olduqları həqiqətə Rəbbinin izni (iradəsi) ilə iman gətirənləri isə Allah doğru yola yönəltdi. Allah istədiyini düz yola istiqamətləndirər» (s. 2, 213).

Bu müqəddəs ayəti-kərimdən anladığımız aşağıdakılardır:

1) özünü dərk etməyin zəruriliyi və insan cəmiyyətinin inkişafı tarixinin öyrənilməsinə verilən icazə;¹

2) insanların yalnız tək bir ümmət olmalarının ilahi hikmətlə aradan qaldırılması, yəni: vahidin vahidə vurulması da, bölünməsi də vahid edər;

3) insanların bir-birini daha yaxından tanımaları üçün müxtəlif qövmələrə parçalanmasının zəruriliyi;

4) əvvəli bir olanın sonunun da eyniyyətə gətirilməsinin qaçılmazlığı;

5) islamın bütün bəşəriyyət, yaxud bütün aləmlər üçün ən kamil din, ən düzgün haqq yolu olduğunun təsbiti.

Beləliklə, olub-keçənlərin bugünkü tələblər səviyyəsində araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir problemdir və əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, onun materialist dialektika əsasında tədqiqi, bəşər cəmiyyətinin sosial-iqtisadi formasıyalar formasında tipologiyasının aparılması mənasızlıqdan, özünü aldatmaqdan alayı bir məzmun daşımır.

Problemin yuxarıda göstərilən tərzdə qoyuluşu yalnız bir və yeganə üsulun-sivilizasiyalı baxışın üzərində dayanmaq zərurətini ortaya çıxarır.

¹ Misir modernistləri də bu qənaətə gəlmişlər.

Bəri başdan qeyd etmək istərdik ki, «ümumbəşəri» dəyərlər keyfiyyətində Qərb sivilizasiyasının qeyri-qərblilərə sırımması cəhdləri gəldiyimiz qənaətin mühüm əhəmiyyət daşıdığına dəlalət, əyani sübutdur.

Ümumiyyətlə, sivilizasiya termini latınca «civilis» sözdündən götürülüb və etimoloji məzmununda «şəhər sakini» olan «sivilizasiya» anlayışına yanaşmalarda çox variantlılıq, pərakəndəlik, mahiyyətə müxtəliflik saxlanmaqdadır:

- sivilizasiya-insan qrupunun fəaliyyət və varlıq üsullarının məcmusudur;¹

- sivilizasiya-ideyalar və siyasi institutların məcmusu olmaqla, maddi və mənəvi həyatın şərtləri ilə... səciyyələnir;²

- sivilizasiya-primitiv, yaxud xalq mədəniyyəti anlayışının əksinə olaraq antropoloqların istifadə etdikləri kateqoriyadır.

- Sivilizasiya-vətəndaş və insanın hüquq və öhdəliklərini dərk etməsi, vətəndaşlıq, ictimai yaşayışdır.³

Elə buradaca qeyd edək ki, məqsədimiz sivilizasiyaya konseptual baxışların vahid məxrəcə gətirilməsi yollarının sistemli araşdırılması, ümumiləşdirici-inteqrativ mahiyyət daşıyan ümumbəşəri «platformanın» işlənilib hazırlanmasından ibarət deyildir. Anlamaq və şərh etmək istədiyimiz problem hər cür nöqsan və çatışmazlıqlardan süni surətdə «təmizlənməmiş» və yeganə nicat yolu kimi hallandırılan Qərb sivilizasiyasının dünəni və bugününə nəzər salmaq, gerçək olanı olduğu kimi, bər-bəzəksiz açıqlamaqdan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, bəşəriyyətin inkişaf tarixində mövcud olmuş sivilizasiyalar həm mahiyyəti, həm də təməl prinsipləri baxımından kəskin surətdə fərqlənirlər.

¹ Niciforo A. Les indices numeriques de la civilisation et du progres, P: 1922, p. 114.

² Crouset M. Preface generale des civilisation P, 1953, V.I. p.25.

³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. СПб М: 1882, стр. 574.

Ələlxüsus, Qərb və Şərq (xüsusilə, müsəlman Şərqi) sivilizasiyalarına münasibətdə bu fərqlilik, müxtəliflik daha qabarıq şəkildə təzahür edir.

Sivilizasiyaların inkişaf tarixinə sistemli baxış açıq-aydın şəkildə göstərir ki, Qərb sivilizasiyasının üstün mövqelərə sahibliyi elə bir qədim tarixə malik deyildir. Qərbin Şərqi üstələməsi təxminən bizim eranın XVII əsrindən başlanan bir proses olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, II minilliyin başlanğıcında Şərqi inkişaf səviyyəsi Qərb ölkələri ilə müqayisədə 1,5-2 dəfə yüksək olmuşdur.

Ümummədəni səviyyələr arasındakı fərqlilik isə daha böyük və daha təzadlı xarakter daşımışdı. Məsələn, XI əsrdə Çində 2 mindən çox əhalisi olan şəhərlərdə əhalinin 20%-ni, müsəlman Şərqi 18-20%-ni, Qərbi Avropada isə 11%-ə qədər yaşayırdı. Şərqi Qərb üzərində üstünlüyü intellektual səviyyədə daha artıq – 20 dəfəyə qədər nəzərə çarpırdı və s.

Böyük coğrafi kəşflər dövründən başlayaraq Qərb ölkələrinin sürətli inkişafı müşahidə edilməyə başlanır. Tədqiqatçılar bu halı təbii ki, öz ideoloji mənsubuqları mövqeyindən müxtəlif cür izah edirlər.

Bizim fikrimizcə, Qərbin üstün mövqelərə keçməsi 2 əsas səbəblə izah oluna bilər:

- 1) «Səlib» yürüşləri və müstəmləkəçilik siyasəti;
- 2) Şərqlə müqayisədə ümummədəni və intellektual dəyərlərə, imana laqeyd və biganə münasibət.

Qərbin «xaç yürüşləri» kilsəsinin himayəsi altında müsəlman Şərqi istilasını məqsədini güdüdü (1096-1270); Ən ümumi şəkildə, səlibçilərin əsas məqsədləri isə aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: «kafirlərin» müqəddəs torpaqlardan qovulması; «Allahın cənabəsinin»¹ xilas edilməsi və İerusalimin zəbti! Bu dövr ərzində həyata keçirilən 4 yürüş müəyyən nəticələr versə də, məsələn, Konstantinopolun işğal edilməsi

¹ Xristianları (əstəğfurullah-İ.F. və Ə.B.) Allah hesab etdikləri İsa peyğəmbərə işarədir.

və Latın imperiyasının yaradılması (1204), sonralar heç bir nəticə verməmişdir.

Bununla belə, Qərb ölkələri ətraf əraziləri öz hakimiyyəti altına almaq istiqamətində çox güclü təcavüzlər etmişlər. Məsələn, tarixi faktlar göstərir ki, 1870-ci ildə İngiltərə, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Hollandiya və ABŞ birlikdə Afrikanın ərazisinin 0,9%-nə, Amerikanın 27,5%-nə, Asiyanın 51,5%-nə, Okeaniyanın 56,5%-nə, Avstraliyanın isə 100%-nə sahib idilər. İngiltərənin müstəmləkələrinin ərazisi öz ərazisindən 75 dəfə, əhalisi isə 6 dəfə çox idi.

1875-1900-cü illər ərzində İngiltərə əlavə olaraq 10,5 mln.km² ərazi və 120 mln. nəfər əhali; Fransa müvafiq olaraq 5 mln.km² və 44 mln. nəfər; Almaniya 2,6 mln.km² və 12 mln. nəfər və s. öz hakimiyyətləri altına almışdılar. 1914-cü ildə müstəmləkələrin əhalisi 523 mln. nəfər, ərazisi isə 65 mln.km² təşkil edirdi.

XVI əsrdən başlayaraq qul ticarəti Amerika üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1870-ci ildə Afrikadan Amerikaya 10 mln. nəfər qul aparılmışdır və s. Əlbəttə, bütün bunlar Qərb ölkələrinə ən azı istehsal amillərinin mobillik dərəcəsini (beynəlxalq səviyyədə) ifrat dərəcədə yüksəltmək və müxtəlif millətlərin məşəqqətləri hesabına küllü miqdarda kapital əldə etməyə imkan vermişdir ki, bu da sürətli inkişafın başlıca təkanverici qüvvəsi kimi qəbul edilə bilər.

Digər tərəfdən, Şərqlə, xüsusilə müsəlman Şərqi ilə müqayisədə üzdə xristian əxlaqına söykəndiyini bəyan edən, əslində isə heç bir «məzhəbə» qulluq etməyən qərbçilər hər şeyin bazar dövriyyəsinə daxil edilməsi və əsas nəticə kimi maksimum mənfəət əldə edilməsi ilə hər cür bəşəri dəyərlərin inkarı yolunu tutmuşdular.

Hələ vaxtı ilə F.Engels yazırdı ki: «... Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin olmaması Şərqi başa düşmək üçün açardır».¹

¹ К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч. Т. 28 стр. 221.

Sivilizasiyaların inkişaf tarixini tədqiq edən müəlliflər Qərblə Şərqlə arasında fundamental fərqlərin mövcudluğunu ayarı şəkildə subuta yetirmişlər (Şəkil 1)².

Əlamətlər	Qərb	Şərqlə
1. Sosial-iqtisadi xarakteristika	a) inkişaf etmiş industrial cəmiyyət b) bazis-istehsal	a) iqtisadi geriliklə üz-ləşən «aqrar» cəmiyyət b) bazis-bölgü
2. Sosiumun strukturu və tipi	a) şəhər cəmiyyəti b) şəhər c) şəhərlilər ç) müasirlik	a) kənd cəmiyyəti b) kənd c) tayfalar ç) ənənəviçilik
3. Siyasi səciyyəsi	a) demokratik, vətən-daş cəmiyyəti	a) patriarxal, avtoritar, tirom
4. Mədəniyyət	a) materializm b) sekulyarizm c) realizm /praqmatizm ç) obyektivizm d) plüralizm e) azadlıq ə) bərabərlik f) individualizm g) antroposentrizm	a) ruhanilik b) dinçilik c) idelazim ç) subyektivizm d) monizm e) tayfa ə) təcəçilik f) totalitarizm g) teosentrizm
5. Tarixi xarakteristika	a) tarixilik b) xətti zaman	a) qeyri-tarixilik / durğunluq b) tsiklik zaman

1-ci şəkil. Sivilizasiyaların sosioloji tipologiyası

Ümumbəşəri inkişafın dar çərçivəli formasialı mərhələlərə bölgüsündə də Şərqlə-Qərb müxtəlifliyi açıq-aydın müşahidə edilməkdədir. Belə ki, Şərqlin spesifik inkişaf təkamülünün marksist qəlibə sığmadığını görən marksistlər «Asiya istehsal üsulundan» danışmağa başlamışdılar.

Bəşəri inkişafı əsasən və başlıca olaraq iqtisadiyyatla, daha konkret ifadə etsək, istehsal üsulu ilə bağlayanların Şərqli dərk etməsi mümkünsüzdür. Tək birçə faktı qeyd etmək

² Pandey R. Sociology of Development. Delhi, 1985, P.293.

kifayətdir ki, Şərqdə birgə yaşayışın ən rüsvayçı formalarından biri olan təhkimçilik özünə yer edə bilməyibdir.

Dünya sivilizasiyalarının inkişaf tarixi açıq-aydın şəkildə göstərir ki, əsas dinlər ən azı «titul müəyyənliyi» kimi çıxış etmişlər və edirlər də. Qarşılıqlı zənginləşmənin zəruriliyi inkar edilmədiyi təqdirdə, sözsüz ki, dinin «ümumi düsturunu» tapmağa çalışmaqla dini polimorfizmi aradan qaldırmaq istəyinin meydana çıxması təbii hal kimi qəbul edilə bilər. Lakin əgər nəzərə alsaq ki, İbrahim Xəlilullahdan başlayan əsas dünya dinləri ilə (islam, xristianlıq və iudaizm) «kosmik» mənşəli hesab olunan dinlər (induizm, buddizm, daosizm, konfusiyachılıq) arasında böyük fərqlər mövcuddur, onda filosof və sosioloqların bihudə yerə zəhmət çəkdiqləri aşkarlanar. Məsələn, buddizm əslində Allahı olmayan dindir. Belə ki, Budda ölüb və yoxluğa qarışıbdır. Amma nə islamda, nə xristianlıqda, nə də iudaizmdə belə bir şey yoxdur.

Buna görə də, ayrıca sərhədlərin mövcudluğu şəraitində mövcud dinlərin mexaniki surətdə vahid məxrəcə gətirilməsi mümkünsüzdür. Və heç olmasa «titul ümumiliyi» baxımından vahid ümumbəşəri sivilisasiyanın formalaşdırılması istəyinə düşmək don kixotluqdan başqa bir məzmun daşımayacaqdır.

Beləliklə, «ümumbəşəri» adı altında hallandırılan Qərb sivilisasiyasının mərkəzi problemi fərdin sosial bütövə olan münasibətidir. Qərb bu məsələyə «merizm» konsepsiyası mövqeyindən yanaşır. Yəni, hissə hər şey, tam heç nədir!

Müasir Qərb sivilisasiyası ictimai həyata maddi təminat bazası kimi yanaşmanın ən yüksək zirvələrini fəth etmişdir. Elm və texnikanın misli görünməmiş inkişafı ictimai birgəyaşayış qaydalarını «ruhi» məzmundan tam şəkildə xali etməklə «Qərb» deyilən məkanda istehlakçılıq psixologiyasının təntənəsinə gətirib çıxarmışdır. İnsanların normal yaşayış şəraitinin maddi komponentləri aspektində Qərbin əldə etdiyi nailiyyətlər sözsüz, ümumdünya tarixi-təkamül prosesində analoqu olmayan nəticələndir. İqtisadi inkişaf səviyyəsi baxımından ifrat dərəcədə (Qərb ölkələri ilə müqayisədə) geri qal-

mış əksər dünya xalqlarının qeyd edilən yüksəkliyə nə vaxtsa çata biləcəklərinin böyük sual altında olduğu, sonsuz məşəqqətlər, əzab-əziyyətlərlə üzləşdiyi bir zaman kəsiyində QƏRBƏ aid olan hər şeyin ideallaşdırılması cəfəngiyyatından xilas olmaq iqtidarında deyildirlər. Ümumiyyətlə, inkişafın, ələlxüsus iqtisadi kontekstdə, ziddiyyətli xarakteri, iqtisadi prosesin «xalislik» keyfiyyətindən uzaqlığı, yalnız və yalnız «iqtisadi» olanın prioritet istiqamətə çıxarılması, yaxud ona həmin prizmadan baxılmasının yolverilməzliyi və ümumiyyətlə, inkişafın «ziddi» proseslər məcmusu olduğu və s. və i.a. isə əksər hallarda ya nəzərə alınmır, ya da «xırda məsələ» kimi anlaşılmaz biganəlik və laqeydliklə qəbul edilir. Və, göstərilən situasiyanın qərarlaşması ən yaxşı halda inkişafda birtərəflilik doğurmaqla kompleksliliyi, şəxsiyyətin ruhi kamilləşməsini mümkün edər. Əslində söhbət nəticəsizlik girdabına yuvarlanmaqdan, aramsız və daima dəyişə-dəyişə fırlanan «çərxi-fələyin» fəaliyyət sərbəstliyinə imkan yaratmaqdan, inkişafın «qeyri-müəyyənlik» komponentinin yuxarı başa çıxarılmasından, təklənmə və yadlaşmadan gedir.

İctimai həyatı, sivil cəmiyyəti maddi tələbatların yüksək dərəcədə ödənilməsi səviyyəsinə uyğun şəkildə qurmağa çalışmaq, yaxud yalnız və yalnız bu istiqamətin üstün və həlledici əhəmiyyət kəsb etdiyini önə çəkmək mahiyyətə inkişaf adlandırılı bilməz. Manqurtlaşan toplumla millət arasında nə qədər fərq varsa, əsl inkişaf ilə sözügedən psevdo inkişaf da bir o qədər fərqlidirlər. İnsan cəmiyyətinin inkişafına qeyd edilən tərzdə yanaşma əslində yoxsullaşmadır, yazıqlaşmadır, küfrdür, Allahsızlıqdır.

Müasirləşmə, ənənəviçilikdən inkişaf etmiş müasir cəmiyyətə keçid əksər şərq ölkələrinin siyasi elitası tərəfindən qərbəlləşmə kimi başa düşülür.

Biz, S.Xantinqtonun belə bir fikiri ilə tam şəkildə şərikik ki, müasirlik avtomatik olaraq qərbçilik demək deyildir.¹

¹ Huntington S. The Clash of Civilisations and Remaking the World Order. N.Y., 1996, p.78.

Başqa sözlə, tarixi ənənələri, ümumilli dəyərləri və mentaliteti saxlamaqla da inkişaf etmək mümkündür.

Vahid ümumbəşəri sivilizasiya yalnız və yalnız islami dəyərlərin bazasında formalaşa bilər.

Tam və hissələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin ədalətlik mövqeyindən ideal izahı və şərh yalnız islamdadır. Fərd→cəmiyyət münasibətlərinin intişarı və inkişafında ədalətliyin və azadlığın ilkin və əsas şərtlər keyfiyyətinə malikliyini inkar etmək mümkünsüzdür. İfrat fərdiyyətçilik-müasir Qərb sivilizasiyasının başlıca dayaq nöqtəsi→ən azı istehlakçılıq ideologiyasının şəriksiz hökmranlığına, ruhaniliyin inkarına, onun gərəksiz bir şey kimi kənara atılmasına və kütləvi «allahsızlaşmağa» gətirib çıxarır.

İfrat fərdiyyətçilik – «mənəm»liyin dominant rolunun möhkəmlənməsi, hər şeyin, o cümlədən ləyaqət, namus, şərəf və s. kimi ruhi müvazinətin başlıca dayaq sütunlarının alqı-satqı obyektinə çevrilməsi ilə sonuclanır ki, bu da mahiyyətcə sosial sabitsizliyin, müxtəlif istiqamətli konfliktlərin və hər cür fitnə-fəsadın ideal mənbəyidir.

İfrat fərdiyyətçilik- «ümumi»nin inkarı deməkdir. Yəni, ümumilliliyin gərəksizliyi, lazımsızlığı, kosmopolitizmin tüğyanı, hər şeyin, o cümlədən mədəniyyətin kəmiyyətcə ölçülə bilən bir məcmuuluq keyfiyyətində qəbulu, primitiv hesabçılığın hegemonluğu, sosial-iqtisadi inkişaf materialist monizm mövqeyindən birtərəfli baxış deməkdir və s.

Müasir Qərb sivilizasiyasının təməl prinsipləri öz məzmunu və mahiyyəti etibarını ilə islami prinsiplərin antitezasından başqa bir şey deyildir.

Qərb sivilizasiyası problemlər doğuran bir yaranışdır.

Qərb sivilizasiyası millətlərarası, xüsusi ilə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı anlaşmanı təmin edə biləcək gücdə deyil. Əxlaqi normaları və mənəviyyətin məhvinə istiqamətlənən, istehlaka sitayiş formalaşdırın, təbii nizamı dağıdan bir yaranışdır, Qərb sivilizasiyası.

İstehsal sferasında trans-milliləşmənin güclənməsi-Qərbin neoliberal cərəyanının bəşəriyyətə verdiyi nemət-Transmilli Korporasiyalar iqtisadi yüksəklikləri ilə keçirməklə sosial-mədəni indeterminizm doğurur.

Sırf madiyyat aspekti daşıyan bu proses (başqa sözlə bəla) istehsalın rəşional təşkilinə mane olan hər şeyin inkarı yolunu tutub.

«Hər şey» - müxtəlif millətlərə xas olan adət-ənənə. Bir sözlə, mentalitet «primitiv» və «irrasional» hesab edilir.

Müasirləşmənin zəruriliyi fikrində israr edən tədqiqatçılar Qərbin texnikası ilə Şərqnin əxlaqını, rəşionalizmlə humanizmi birləşdirməyə cəhd edirlər.¹

Problem bundadır ki, keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq, müasir dövrdə Şərq-Qərb «simbiozu» sosial və fərdi varlığın təməl prinsiplərinin total əksliyi şəraitində həyata keçirilməyə çalışılır.

Qərb sivilizasiyasının mütləq universum yüksəkliyinə qaldıranlar anlamalıdırlar ki, yabançı mədəniyyətin getdikcə güclənən təzyiği və təcavüzü altında real məzmunlu vahidləşmə baş verə bilməz.

Çılpaq «praktisizm»ə əsaslanan tərəqqi sonuc etibarını ilə insan yaşayışının elementar dayağ sütunlarını dağıdır. Mütləqləşdirilən fərdiyyətçilik, sözün əsl mənasında, fərdin məhvinə doğru istiqamətlənən yalançı təsəvvürdən başqa bir şey deyildir. Yabançı dəyərlərin birmənalı qəbulu özünəməxsusluğun zorakı yolla inkarı, «özündən» imtina deməkdir.

¹ Гудыменок А.В., старостин Б.С. Социокультурный облик развивающихся обществ. Социальные процессы: соотношение современного и традиционного//Развивающиеся страны: экономический рост и социальный прогресс. М: 1983.

2. XRİSTİANLIQ VƏ İSLAM: İSLAM ƏLEYHİNƏ TƏBLİĞAT SÖNƏCƏKMİ?

Müasir dünyanın sosial-iqtisadi mənzərəsi rəngarəngliyi, kəskin təzadları ilə ümumbəşəri «qorxu» yaradır. Bazarın tam hökmrənliyinin nəyə, yaxud nələrə gətirib çıxardığını, xeyir→şər olanları bir-birinin içərisində əritdiyi və bunun inkişaf qanunauyğunluğu səviyyəsinə yüksəltdiyi real olanı görmək istəyənlər üçün gizli bir şey deyildir. Hər şeyin alqı-satqı obyektinə çevrildiyi, halal-haram arasında gözlə görünən fərqi silindiyi bir dövrdə mənəviyyatın deqradasiyasına təəccüblənmək lazım gəlmir. Bugünkü insan Simasızlaşdırılmış biznes subyekti keyfiyyətində maddi tələbatlarının ödənilməsi naminə hər şeyə hazır kimi görünür.

Bəşəriyyətə meydan oxuyan Qərb «standartları» ictimai birgəyaşayışın ruhaniliyini ləğv etməklə, ruhi müvazinətə biganə və laqeyd qalmaqla ümumrifah cəmiyyəti qurmağı özünün ali məqsədi kimi ortalığa qoymuşdur. Bu məramın puçluğu şübhəsizdir və ən yaxşı halda ümumbəşəri dəyərlər deyilən mücərrəddiyn təntənəsinə, insanın madiyyat bataqlığında azmasına, əqidəsizləşmənin sosial proses kimi tərəqqisinə və nəhayət, insanlıq deyilən ruhani yaranışın məhvinə gətirib çıxara bilər.

Simasızlaşmış, ruhanilik kimi ülvə bəşəri keyfiyyəti əlindən alınmış «abstrakt sosium» qərbpərəstlərin nəyinə lazımdır, görəsən?

İnsan haqlarını əlində dəstəvüz edən qərbçilər nədən insanın normal yaşayış haqqını tanımaq istəməzlər?

Normal insani yaşayış-Maslounun tələbatlar icrarxıyası ilə tamamlanmırsa, bu o deməkdir ki, əqidə dəyişməlidir? Əgər belə deyilsə, onda Qərb məfkurəsini şeytani bir təcavüzlə insanların beynlərinə yeritmək nə deməkdir? Əlbəttə, insan, bir fərd olaraq fəvqəltəbii gücə malik deyil. Müqəddəs kitabəmizin qeyd etdiyi kimi: «Allah istər ki, üzərinizdə olan ağırlığı yüngülləşdirsin, çünki insan (şəhvətini cilovlamaq və itaətin çətinliyinə dözmək baxımından) zəif yaradılmışdır» (s. 4, 28).

Qərbləşmənin aparıcı rolunu cani-dildən qəbul edənlərin mövqeyinə: - mən MÜSƏLMANAM, - deyən şəxs necə baxmalı, gözgörəti uçuruma aparən yolu nəyə görə qəbul etməlidir? Allah-Təalanın «... Ata-anaya, qohum-əqrabaya, yetimlərə, yoxsullara, yaxın və uzaq qonum-qonşuya, yaxın yoldaş və dostlara, (pul qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə... yaxşılıq edin! Allah özünü bəyənləri və lovğalıq edənləri sevməz!» (s. 4, 36) məzmunlu müqəddəs kəlamını mütləq həqiqət kimi qəbul edən müsəlman yalnız özünü düşünə bilərmi? «...O ancaq ən uca olan Rəbbinin rızasını qazanmaq üçün belə edər» (s. 92, 20) deyən Qurani-Kərimi danmalıdır? Təbii ki, yox! Ona görə ki, müsəlman çox gözəl anlayır ki, «...Həqiqətən, insan var-dövlətə çox hərisdir! Məgər o bilmirmi ki, qəbrlərdə olanlar (dirildilib) çıxardılacağı; ürəklərdə olanlar faş ediləcəyi zaman. Həmin gün Rəbbi onları (özlərinin bütün əməllərindən) xəbərdar edəcək və cəzalarını verəcəkdir!» (s. 100, 8, 9, 10, 11).

Beləliklə, MÜSƏLMANIN qəti olaraq əminliklə yaşadığı və sözsüz qəbul etdiyi bir həqiqət vardır: «Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan (malını Allah yolunda sərf et). Dünyadakı nəsibini də unutma... Allah sənə (sərvət verməklə) yaxşılıq etdiyi kimi, sən də (varından yoxsullara, qohum-əqrabaya xərcləməklə) yaxşılıq et. Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə. Həqiqətən, Allah fitnə-fəsad törədənləri sevməz!» (s. 28, 77).

Bəli, «Dünyadakı nəsibini də unutma», yəni malından qismətinin ancaq bir kəfən olduğunu bil. «Malını mənasız sərf etmə; səhhətinin, sərvətinin qədrini bil...!» Yəni, fani dünyada tərki-dünyalıq müsəlmana yaddır. Müsəlman Allah-Təalanın verdiyi ruzinin qədrini bilməli və heç bir halda «bu yalnız mənə məxsusdur» deməməlidir.

Əks-təqdirdə «əbədi həyatını» itirmək təhlükəsi ilə üzləşəcək və elə bu dünyada da çox «əzizlədiyi» şeylə imtahana çəkiləcəkdir. Əgər Allah-Təalanın qoyduğu həddləri aşarsa, onda alacağı cəza qaçılmaz olacaqdır.

Sistemli şəkildə götürülsə, ancaq islama məxsus olan bu həqiqətlərin necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini müasir dünyanın real mənzərəsi əyani şəkildə sübuta yetirir.

Cəmi 6 mlrd. nəfər əhalisi olan yer kürəsində normal insanı yaşayışı təmin edən müqəddəm şərtlər mövqeyindən bu gün mövcud olan situasiya həqiqətən də acınacaqlıdır. Bu gün dünyada:

- 1,3 mlrd. nəfər keyfiyyətli içməli suya həsrətdir;
- 1 mlrd. nəfərin minimal mənzil şəraiti yoxdur;
- 841 mln. nəfər aclığın mütləq forması ilə üz-üzədir.

Yəni, çörək tapa bilmirlər;

- 3,4 mlrd. nəfər səhiyyə və sanitariya xidmətlərindən istifadə etməkdən məhrumdur;

- məktəb yaşlı uşaqların 22%-i (109 mln. nəfər) məktəbə getmir;

- 1,3 mlrd. nəfərin gündəlik qazancı bir dollardan azdır və s.

Qlobal istehlak xərclərinin yalnız 21,2%-i (5,2 mlrd. dol) inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür.

İnkişaf etmiş qərb ölkələri isə dünya gəlirinin böyük bir hissəsinə sahib olmaqla, onu, sözün həqiqi mənasında israfçılıqla dağıdır. Məsələn, hər il orta hesabla Avropa ölkələri spirtli içkilərin alışına 105 mlrd. dollar, ev heyvanlarının (itlər, pişiklər və s.) yemlənməsinə (ABŞ-la birlikdə) 17 mlrd. dollar, siqaret alışına 50 mlrd. dollar vəsait sərf edirlər. Müqayisə üçün deyək ki, bəşəriyyətin tən yarısının normal insan yaşayışının təminatına cəmi 40 mlrd. dollar vəsait lazımdır. Onu da qeyd edək ki, 40 mlrd. dollar məcmu qlobal gəlirin cəmi 0,1%-i deməkdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qərb sivilizasiyasının lider-ölkələri hər cür irrasional tələbatların ödənilməsi naminə külli miqdarda pul xərclədikləri halda, xristian əxlaqına xidmət edənlər sırf humanizm mövqeyindən 40 mlrd. dollar vəsaiti heç cür «tapa bilmirlər».

Qlobal situasiyanın fəciəliliyi başlıca olaraq onunla müəyyənləşir ki, yuxarıda bəhs etdiyimiz ifrat fərdiyyətçilik hər cür əqidə təminatından məhrum edilmiş formada həmin ölkələrin

ümummilli səviyyəsinə çıxarılıb və müasir beynəlxalq qaydalarda mühüm əhəmiyyət kəsb edən prinsipinə çevrilmişdir.

İslama qarşı çıxan, onu nüfuzdan salmaqla və getdikcə daha böyük sürətlə yayılması prosesini dayandırmağa çalışan laməzhəblərin əsas arqumentləri hələ orta əsrlər Avropasında formalaşdırılan və hətta onlardan da əvvəl Quranaqədərki səmavi kitablarda ilahi vəhyləri dəyişdirənlərin əməllərinə söykənir.

Sözsüz, əsas olan və bu qəbilli iftiraların başında gələn fundamental arqument-xaçpərəstlər tərəfindən islamın yalançı din olduğu fikrinin irəli sürülməsidir. Düzdür, son dövrlərdə orta əsrlər cəhalətindən qismən də olsa uzaqlaşmağa çalışan qərbçilər yanaşma tərzindəki ifrat kobudluq və həyasızlıq tərzini unudulmasına, onların inkarına çalışırlar. Guya müsəlmanların söykəndiyi ilahi vəhylər inkişafa mane olur, ətalətlilik doğurur, fərdi azadlığı, o cümlədən iqtisadi fəaliyyət sferasında da, məhdudlaşdırır və s. və i.a. Aydındır ki, müqəddəs dinimizə qərbpərəstlərin baxışı formaca müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, mahiyyət etibarı ilə orta əsr Avropa qaraguruğunun fanatikcəsinə müdafiə etdiyi mövqeni olduğu kimi təkrarlayır. Yəni, xaçpərəstlərin fikrincə, İlahi həqiqət İncildə tam şəkildə əks etdirilib və buna «alternativ» baxış mümkünsüzdür.

Xaçpərəstlər islamı zorakılıq vasitəsi hesab edirlər. Hələ, vaxtilə ingilis keşişi Foma Akvinski insanları inandırmağa çalışırdı ki, Hz.Mühəmməd (s.ə.s.) islamı hərbi yolu ilə yayıbdır! Müasir qərbçilərin bu yönümdə irəli sürdükləri fikirlərlə orta əsr Avropasının keşişinin mövqeyi arasında heç bir fərq yoxdur. Ən yeni tariximizdə baş verən proseslər yuxarıda gəldiyimiz qənaətin tam doğru olduğunu bir daha təsdiqləyir. Məsələn, 20 yanvar 1990-cı il tarixində Rus imperiyasının Azərbaycana hərbi təcavüzü və bunun nəticəsində 100-lərlə günahsız insanın qətlə yetirilməsi Qərb dünyası tərəfindən «islam fundamentalizmi» ilə mübarizə kimi qiymətləndirilmiş və tam şəkildə dəstəklənmişdir. Bu qəbildən olan çoxlu sayda tarixi faktlar göstərmək mümkündür.

Yalançı, heç bir real əsası olmayan, ən başlıcası, sübuta yetirilməyən «islam fundamentalizmi» qarşısında ümumbəşəri «dəhşət» formalaşdırmağa çalışanların əməlləri bütün tarix boyu lənətlənib və beləcə də davam edəcəkdir.

Xaçpərəstlər islamı şəhvət hisslərini həyata keçirməyə imkan verən vasitə hesab edirlər. Çoxarvadlılığın mümkünlüyünə istinadən irəli sürülən bu fikir də digərləri kimi böhtan və iftiradan başqa bir şey deyildir. Müasir Qərb əxlaqı, daha doğrusu, əxlaqsızlığı fonunda belə bir iddia ilə çıxış edənlərin nə qədər böyük günaha batdıqlarını deyərsən, yalnız özləri hiss etmirlər. Fahişəliyin «qanuniləşdirildiyi», homoseksual azlıq adlandırılan iyrənc və murdar bir toplumun insan haqlarının qorunduğu bir cəmiyyətin nümayəndələrinin məhz bu aspektdə islam dünyasına irad tutması çox böyük bir həyasızlıqdan xəbər verir.

Ailə, məişət, əxlaq problemlərinin sistemi təhlilinə varmadan da, tam inam və qətiyyətlə qeyd etmək olar ki, bu istiqamətlərdə birgəyaşayış qaydalarının ideal tərtibi yalnız islami dəyərlər bazasında mümkündür.

Xaçpərəstlər Hz.Mühəmməd (s.ə.s.) antixristdir deyirlər (əstəğfürullah!). Guya Hz.Mühəmməd (s.ə.s.) peyğəmbər deyil, xristianlığın əleyhinə çıxanların, onu inkar edənlərin başçısıdır və s. və i.a. Və, bu iddialarında guya İsa Məsih tərəfindən söylənilmiş bir fikirə istinad edirlər: «...Bir çox yalançı peyğəmbərlər qalxıb, çoxlarını yoldan çıxaracaqlar» (Əhdi-Cədid, Matta 24, 11; 1993-cü il). Əhdi-Cədidin ilkin variantında belə bir yazı olubmu? Hətta formal məntiq çərçivəsində yanaşdıqda da, yuxarıda deyilənin həqiqət olduğuna inanmaq mümkünsüzdür! Məsələn, elə həmin mənbədə deyilir ki: (Yenə də İsa Məsihin adından): «...O zaman sizə əziyyət verib, öldürəcəklər; və Mənim Adıma görə bütün millətlər sizə nifrət edəcəklər!» (Matta 24, 9). Belə 2000 il keçib! «Bütün millətlər» İsa peyğəmbərin «adına görə» xristianlara nifrət edirmi? Əlbəttə ki, xeyir!

Hətta, tarixi aspektdə də belə bir fakt göstərmək mümkünsüzdür. Əksinə isə, yəni xristianların müsəlmanlara qarşı amansızlığını təsdiq edən istənilən qədər sübut gətirmək olar. Məsələn, səlib yürüşləri nəticəsində İerusalimi ələ keçirən və 88 il bu şəhərdə hökmranlıq edən xaçpərəstlər məscidlərdə sığınacaq tapmış 1000 nəfər müsəlmanın başından... piramida qurmuşdular. 88 ildən sonra İerusalimi geri qaytaran müsəlmanlar isə... ümumamnistiya elan etmiş və xristian əhaliyə qarşı əsl insani davranış nümayiş etdirmişlər¹...

Allah-Təalanın peyğəmbərinə böhtan atmaq, olmayanı olan kimi, yalanı gerçək kimi qələmə vermək «kitab əhlinin» nəyinə lazım olmuş görəsən? Və yaxud, başdan-ayağa iftiradan ibarət olan fikirlərini yaymaqla nəyəyə nail ola biliblərimi? Əlbəttə de ki, xeyr!

İslam dininə qarşı total mübarizə aparənlər içərisində sovet «allahsızları» daha çox canfəşanlıq göstərmək baxımından, sözsüz ki, birinci yeri tuturdular.

Ümumiyyətlə, hər cür dini danan ateistlər qərribə bir fərqləndirmə ilə islama qarşı daha təcavüzkar mövqelərdən çıxış edirdilər, nəinki xristian və digər dinlərə münasibətdə. Hətta ən kiçik məsələlərdən belə istifadə etməyə çalışsən sabiq sovet tədqiqatçıları nəyin bahasına olursa-olsun, islami dəyərlərin unudulmasına, müsəlman ümmətinin mənəvi dayaq sütunlarının dağıdılmasına çalışırdılar. Bu qəbildən olan çoxlu sayda araşdırmaların «elmi nəticələri» kimi hallandırılan faktlar göstərmək olar. İlk baxışdan elə də böyük bir inkarçılıq mahiyyəti daşımayan bir faktın üzərində dayanmaqla yuxarıda deyilənlərin tam gerçək olduğunu müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, bəzi tədqiqatçılar xümsün təyinatı üzrə heç bir əsası olmayan iddialarla çıxış etməkdən belə çəkinməmişlər. İslam qanunvericiliyinin süni yolla gözdən salınmasına çalışsən müəlliflər Yəhya ibn Adəmin «Kitab əl-xərac» əsərinə əsaslanaraq yazırlar: «...Allahın elçisinin sağlığında bunu (xümsü-Q.K.) 5 hissəyə bölürdülər. Bir

¹ С.М.Р.Мусави Лари Западная цивилизация глазами мусульманина. «Иршад», Баку-1992. стр.203.

hissəsi Allahın və onun elçisinin payı, bir hissəsi qohumlarının payı, 3 hissəsi isə yoxsulların, yetimlərin, yolçuların payı olurdu... İslam qanunvericiliyi ancaq islam dini meydana gəldikdən iki yüz il sonra sistemləşdirildiyinə görə şəriətdə Allahın elçisinin və onun qohumlarının payı haqqında danışılır».¹

Çox maraqlıdır! Müəllif bununla nə demək istəyir, yaxud oxucu bu sətirləri oxuyarkən nəyi anlamalıdır, yaxud oxucuya təlqin edilən nədir? Əvvəla, Qurani-Kərimdə buyrulur ki: «...Allahın öz Peyğəmbərinə (fəth olunmuş) məmləkətlərin əhalisindən (dinc yolla) verdiyi qənimət Allaha, Peyğəmbərə, (Mühəmməd s.ə.s. yaxın olan) qohum-əqrabaya, yetimlərə, yoxsullara və (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirələrə məxsusdur» (s.59,7). Elə həmin ayədə də bu cür bölgünün məqsədi açıqlanır: «...Bu ona görədir ki, (həmin var-dövlət) içərinizdəki zənginlər arasında əldən-ələ düşən bir sərvət olmasın (ondan yoxsullar da faydalansın)...» İkincisi, Hz.Mühəmmədin (s.ə.s.) və yaxın qohum-əqrabasının haqq dünyasına qovuşduqları bir zamanda islam qanunvericiliyi sırf konkret mahiyyət daşıyan bir bölgüdə onların payını necə müəyyənləşdirə bilərdi, yaxud bu pay kimə verilməli idi ki?

Göründüyü kimi, hətta tam şəkildə aydın olan bir məsələdə də hansısa mövcud olmayan «qaranlıq» məqamların varlığını şeytani bir tərzdə təlqin etməyə çalışırdılar.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi və öz ərazisinin tam və yeganə sahibi kimi çıxış etmək imkanını qazanması da belə ruhani varlığımıza olan hücumları səngitməmişdir.

Müasir şəraitin maddi sıxıntılarından yararlanan müxtəlif kalibrli missionerlərin «bütün cəbhə boyu hücumu» getdikcə güclənməkdədir.

Situasiyanın faciəvililiyi ondadır ki, bu «çağırılmamış qonaqların» dağıdıcı fəaliyyətini heç olmasa məhdudlaşdırmaq istiqamətində nə rəsmi, nə də qeyri-rəsmi səviyyələrdə konkret hərəkət etmək imkanı yoxdur. Bir milyon qaçqının qeyri-

¹ Q.Kərimov. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı, Azərənşr, 1987; səh.190.

insani şəraitdə yaşadığına göz yuman, özünü görməməzliyə qoyan qərbçi demokratlar, sözügedən missionerlərə hər hansı bir tədbirin həyata keçirildiyi andan səs-küy qoparmağa, vicdan azadlığının pozulduğunu, onun məhdudlaşdırıldığını iddia etməyə başlayırlar.

Çox qəribədir! Bugünkü sosial-iqtisadi çətinliklərdən istifadə edən xristian missionerlərinin güclü fəaliyyəti nəticəsində imanı az olan bəzi nadürüslərin islamı tərk etməsi qərb-pərəstlərə nəşə verəcəkmi? Axı, bu proses kütləvi xarakter daşımır və daşımayacaq da! İnsanların müvəqqəti çətinliklərindən və zəifliklərindən istifadə etməklə öz dünyagörüşünü beyinlərə yeritməyə çalışanlar hansı əxlaqın sahibidirlər?

Axı, məlumdur ki, belə şəxslər və böhtanlarla, şirnikləndirmə və dünya malına aludəçilikdən yararlanmaqla MÜSƏLMANI haqq yolundan azdırmaq, onu kafirlik uçurumuna yuvarlandırmaq qeyri-mümkündür.

«Allah yanında (məğbul olan) din, əlbəttə, islamdır. Kitab verilmiş şəxslər (yəhudilər və xaçpərəstlər) ancaq (bu dinin həqiqi olduğunu) bildikdən sonra aralarındakı paxıllıq ucundan ixtilafa (ayrılığa) başladılar...» (s.3,19), -buyurulmaqdadır.

Həqiqətən də, «...Onları öz dinləri barəsində düzəltmələri uydurmalar (iftiralar) aldadıb yoldan çıxartmışdır» (s.3,24). «...Onlar sözlərin (Tövratda peyğəmbərin vəsfinə dair kəlmələrin və bəzi başqa ayələrin) yerlərini dəyişib təhrif edir və xəbər dar edildikləri şeylərin bir hissəsini (Mühəmməd peyğəmbərə iman gətirməyi) unudurlar» (s.5,13).

Müqəddəs kitabədə deyilir ki, xaçpərəstlər də xəbər dar olduqları şeylərin hir hissəsini unudurlar!

Allah-Təala Qurani-Kərimdə buyurur ki, yəhudilər, xaçpərəstlər (biri Üzeyri, o birisi İsa Məsihi Allahın oğlu hesab edirlər) öz günahlarında onlardan öncə küfr edənlərlə («mələklər Allahın qızlarıdır») eyni cərgədə dururlar (s. 9, 30).

«Ey kitab əhli, nə üçün bilə-bilə haqqa yalan donu geyindirir və doğrunu gizlədirsiniz?» (s. 3, 71). Anladığımız qədər, onu qeyd edə bilərik ki, öyüd-nəsihət eşitməyən bir qövmin

Allah-Təala tərəfindən haqq yola döndəriləcəkləri Quran məntiqinə görə, mümkünsüzdür.

Qurani-Kərimdə buyrulur ki: «Ya Mühəmməd!» De ki: «Acığınızdan ölün!» (s. 3, 119).

Hz.Mühəmmədin (s.ə.s.) özündən əvvəl gələn bütün səmavi kitabları və peyğəmbərləri təsdiq edən Qurani-Kərimlə bəşəriyyətə xilas yolunu göstərən sonuncu peyğəmbər olduğu şübhəsizdir!

III FƏSİL

TƏBİƏT, NEMƏT, İQTİSADI HƏYAT VƏ İSLAM

1. İQTİSADIYYAT ELMİ VƏ İSLAM

Elm, əsas funksiyası gerçəklik haqqında obyektiv biliklərin işlənməsi və nəzəri əsaslarda sistemləşdirilməsindən ibarət olan insan fəaliyyəti sferasıdır. Hansı insanın? Cənabi-Allahın yaratdığı bütün insanlarınmı? Axı O, yuxarıda göstəriləndi kimi, insanın hələ ana bətnində, doğuluşdan sonra necə olacağını öncədən müəyyən edir. Görünür verdiyimiz tərif onlardan ən sağlamının, ən qabiliyyətli olanının, ən pakının və Ulu Tanrıya iman gətirəninin fəaliyyət sferasına şamil olunur. Və, bu fəaliyyət hər yeni bir başlanğıcda Cənabi-Allahın adı çəkilməklə-«Bismillahir-rəhmanir-rəhim» deməklə başlanır. Belə etmişdilər Şərqi ulamələri, böyük alimləri-İbn Sina, Nəsirəddin Tusi, Əl-Biruni, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və s., bu adla başlamışdılar öz fundamental əsərlərini akademik Pavlov, Mendeleev və bir çox digər Qərb alimləri.

Həm də hər bir elmə meyllilik insanın doğuluşu anından olmur. O, hələ uşaqkən böyüklərin nəzarəti altında, sonralar isə müstəqil olaraq təsərrüfat, mədəniyyət, elmi-texniki və bəşər fəaliyyətinin digər sahələrində yaradıcılıq qabiliyyəti ilə aşılanmalıdır, dünyasını dəyişəndək əzabla, əziyyətlə çalışıb-çarpışmalıdır-bu da Cənabi-Allahın səmadan endirdiyi vəhy-lər vasitəsilə bəndələrinə buyuruğudur. Bununla bağlı elm və sair faydalı fəaliyyətlə məşğul olan insan ilkinci dünyasında yaşadığı müddət ərzində islam dininin şərtlərinə və mövcud iqtisadi-sosial şəraitə uyğun olaraq özündə müsbət keyfiyyətlər işləyib hazırlamalıdır. Akademik Azad Mirzəcanzadənin ibratəmiz sözləriylə desək o, yəni insan savaşa-qətiyyətlilik, məğlubiyətdə-mətanətlilik, qələbədə-alicənablıq, əmin-amanlıqda xeyirxahlıq göstərməlidir.

İqtisadiyyat elmi fəlsəfə və texniki elmlərə nisbətən xeyli gec təşəkkül tapmışdır. Əgər Qədim Şərq ölkələrində (Babilistan, Hindistan, Çin və s.) bu elmlərin ilkin şərtləri hazırlanmış və təşəkkülə doğru irəliləmişdirsə, istehsal münasibətləri və təsərrüfatın inkişafı qanunları haqqında elmin təşəkkülü ancaq XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir.

Lakin iqtisadiyyat bəşəriyyətin özü qədər çox-çox qədimdir. Hələ ibtidai icma dövründə onların-icmaların arasında və icma daxilində əmək məhsullarının mübadiləsi prosesi primitiv və zəif olsa da bu, artıq ticarətin ekvivalentsiz, pulsuz forması -iqtisadiyyat idi. Bu da əsas etibarilə Qədim Şərqə məxsus olub. Qədim Şərq istiqamətində meydana gəlmiş və sonralar yayılmış iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən istehsal üsulu və istehsal münasibətləri məhz həmin mübadilə-ticarət vasitəsilə realizə edilirdi. Bu barədə də sonra.

İqtisadiyyat elmi vahid elmdir. Onun iki qolu vardır: təsərrüfatın iqtisadiyyatı və təsərrüfatın inkişafı qanunauyğunluqları. Sonuncusu bu gün bizim leksikonumuzda iqtisadi nəzəriyyə, birincisi, yəni təsərrüfatın iqtisadiyyatı isə konkret iqtisadiyyat elmi kimi daxil olublar.

Həqiqət. «İqtisadi nəzəriyyənin sələfi olan «siyasi iqtisad» XVII əsrin birinci yarısında, təqribən iyirminci illərində status-elmi ad alır. İqtisadiyyat elminin bir zümrəsi kimi geniş yayılır. XIX əsrin sonlarında o, Qərbi ölkələrində dəbdən düşür. Sovetlər ölkəsi isə heç cür bununla razılaşa bilmir. İqtisadçı alimlərin böyük bir qrupu bu termini- «siyasi iqtisad»ı var gücü ilə müdafiə edirlər. SSRİ dağıldıqdan sonra onun mühafizində duran iqtisadçı alimlərin böyük bir hissəsi yenə də onu müdafiə edirlər. Bununla belə görkəmli alim, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, prof. Teymur Vəliyev özünün həmrəyləriylə birlikdə bu gerçəkliyə nail olur: Siyasi iqtisad sabiq SSRİ respublikaları içərisində ilk dəfə müstəqil Azərbaycanda «iqtisadi nəzəriyyə» kimi qərar tapır-əlbəttə, iqtisadiyyat elminin aparıcı tərkib hissəsi kimi.

Söz yox ki, iqtisadi nəzəriyyəni və konkret iqtisadiyyatı birmənalı da hesab etmək olmaz. Bununla belə iqtisadi nəzəriyyə də daxil olmaqla istər makro, istərsə də mikro səviyyələrdə əməyin, istehsalın, ticarətin, maliyyənin təşkili ümumi iqtisadiyyat, ayrılıqda isə hər biri konkret iqtisad elmlərinin predmetidir. Bunu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ictimai quruluşundan asılı olmayaraq (sosialist ölkələri hələ də mövcuddur) iri konsernlər, şirkətlər çərçivəsində əvvəllər də, indi də istər kapitalist, istərsə də sosialist planlaşdırılması həyata keçirilir. İllah da mikro səviyyələrdə. Bu planlaşdırmanın metod və formaları yenə də iqtisadiyyat elminə söykənir, onun predmetini təşkil edir. Son iki əsrdə, xüsusi ilə elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı məmləkətlərində planlı tənzimlənmə olmadan iqtisadi tərəqqinin bundan sonra da gücləndiyini təsəvvür etmək olmaz.

Bütün bunlar, eyni zamanda istehsal münasibətlərinin mürəkkəbləşməsindən xəbər verir. Bu isə konkret iqtisad elmlərinin əhəmiyyətinin labüddən daha da artacağına şəksiz dəlildir.

İqtisadiyyat təsərrüfatdır, müəyyən bir ailənin, icmanın, bütövlükdə müəyyən bir məmləkətin təsərrüfatıdır. Onun maddi əsasını əmlak, bütövlükdə isə mülkiyyət təşkil edir. O, maddi sərvətlərin mənsubiyyətinə şeylərin ayrı-ayrı şəxslər, ailələr, ictimai qruplar, dövlətlər arasında yerləşməsini, mənimlənməsini xarakterizə edir. Mülkiyyətçiyə (fərdə, fərdlər qrupuna) məxsus şeylərin məcmusu həmin mülkiyyətçilərin əmlakı deməkdir. Bu da əsas verir ki, mülkiyyət münasibətlərini eyni zamanda əmlak münasibətləri adlandırmaq. Məhz bu münasibətlərin xarakteri və formaları hər bir cəmiyyətdə, məmləkətdə yaşayış tərzini müəyyənləşdirir. Qeyd edək ki, islamın bunlara münasibəti xüsusi diqqətə layiqdir.

İslam özünün praktiki və realist yanaşmalarıyla iqtisadi-sosial tərəqqi üçün yaradıcı amil olan insanın mülkiyyətə sahib olmasının əhəmiyyətini təsdiq və təsbit edir. O, insanın əliylə yaradılan nə varsa-istehlak şeyləri və istehsal vasitələri-

nin ona məxsus olduğunu düzgün və qanuni hesab edir. İslam cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyət sahibi olmaq məqsədilə istehsal və digər fəaliyyət sahələrində əsarət, istismar və zorakılığın əlahiddə və zəruri şərt olduğunu təsdiq edənlərin fikirlərini rədd edir. Guya bu hal, bunu zəruri edən səbəb ancaq ondan irəli gəlir ki, qanunverici hakimiyyət ən zəngin, varlı təbəqələrin əlində olmalıdır. İslam isə, əsl qanunların Allah tərəfindən səmadan endirildiyi üçün onları-bu qanunları tamamilə qərəzsiz və ədalətli hesab edir. Buna görə də islam kasıbın zərərinə olaraq varlığını müdafiə etmək məqsədi güdən heç bir hüquqi qanunla razılaşa bilmir. Dəyərlər, onları yaradanların əlində, sərəncamında olmalıdır. Bu deyimlərin zorakılıqla mənimsənilməsini islam heç cürə qəbul edə bilmir.

Eyni zamanda, sosial bütövü, tamı həm mövcudluq, həm də inkişaf prosesində olduğu kimi «görən», bu problemə sırf vahidlik, ümumilik mövqeyindən yanaşan islam dininin mahiyyətə «yoxsullaşdırılmasına» yönəldilən baxışları, məsələn «islam iqtisadiyyatı» tipli sahəvi ümumiləşdirmələri qəbul etmək mümkünsüzdür.

Bizim fikrimizcə, «islam iqtisadiyyatı» konsepsiyasının fəlsəfi-məntiqi əsasları müqəddəs «Qurani-Kərimə» və orada açıqlanan ideyalara söykənir. Yəni, iqtisadiyyata münasibətdə islami dəyərlərin məcmuluq baxımından tətbiqinin mümkünlüyünü qəbul etmək yanlışlıq olardı.

İslam-iqtisadiyyata əlahiddə götürülmüş bir fenomen kimi yanaşmır. İqtisadiyyat ictimai həyatın bütün digər aspektləri ilə birlikdə, üzvi vəhdətdə nəzərdən keçirilir. Başqa sözlə, bəşəriyyətin inkişaf tarixinə materialist monizm mövqeyindən baxış islam üçün tamamilə yabançı mahiyyət daşıyan bir metoddur. Araşdırmalarımız göstərir ki, islamın iqtisadiyyata baxışı sistemli məzmun daşımaqla, sosial inkişafın mühüm tərkib hissəsi statusundan kənara çıxmır.

İslam-iqtisadiyyatı mütləqləşdirmir, əksinə ümumbəşəri tərəqqinin ayrılmaz atributu kimi qəbul edir.

İslam-iqtisadi və qeyri-iqtisadi olanların optimal uyğunluğu prinsipinin zəruriliyini önə çəkir. Məhz bu aspektləri əsas götürərək, birmənalı şəkildə qeyd etmək mümkündür ki, indiyə qədər mövcud olmuş bütün iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyaların reallıqla tam şəkildə uyğunlaşmaması, səbəbiyyət qanununun gerçəklik dərəcəsinin sırf elmi müddəalarla (materialist monizm mövqeyindən) müəyyənləşdirmək istəyinin çıxılmazla düşməsi, makroiqtisadi proseslərin az qala əsas xarakteristikası kimi çıxış edən «qeyri-müəyyənliyin» həlledici məqama yüksəlməsi və s. i.a. əsasən sistemli baxışın (iqtisadi proseslərə) «sistemlilik» səviyyəsinin primitivliyi ilə əlaqədardır. Müasir dövrün iqtisadi inkişaf qanunauyğunluqları əyani şəkildə sübut edir ki, sırf iqtisadi determinizm deyilən şey yoxdur, yaxud ona əsaslanmaqla formalaşdırılan «elmi» müddəalar yoxluğa, heçliyə aparır. İnkişafın maddi və mənəvi olaraq sistemli mahiyyət daşdığını inkar etmək, göydə günəşin mövcudluğunu danmaq kimi bir şeydir. İfrat konkret sahələrə parçalanmış ELMİN elə həmin sürətlə də inteqrasiyası yuxarıda gəldiyimiz qənaətin gerçəkliyini bir daha, apriori¹ olaraq, sübut edir.

Bir sıra sabiq sovet ideoloqları, elə indinin özündə də bəzi alimlər iddia edirlər ki, islam dini ilə elm arasında uçurum vardır və bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq müşkül işdir. Bununla razılaşmaq, söz yox ki, ağılsızlıqdır. Çünki bu, heç bir məntiqə uyuşmur. Bu kitabın «giriş»ində həqiqi dəlillərlə sübuta yetirilir ki, elm sahələrinin hansına və hansı baxımdan yanaşırsansa-yanaş, dərhal aşkarlanacaq ki, əldə edilən elmi nəticələrin hamısı Cənabi-Haqqın müqəddəs vəhyləri, nazil etdiyi Quranın deyimləri ilə bütünlüklə üst-üstə düşür. Bunu bir neçə dünya şöhrətli alimlər də təsdiq edir. Kainatı Ulu Tanrı yaradıb. Yer də, göy də, onların arasındakı cisimlər də Ona gizli deyil. «...Elmdə qüvvətli olanlar isə: «Biz onlara inandıq, onların hamısı Rəbbimiz tərəfindəndir», - deyirlər. Bunları ancaq ağıllı adamlar dərk edərlər» (s. 3,7).

¹ Apriori-təcrübədən asılı olmayaraq, təcrübədən əvvəlki.

İslamın Cənabi-Haqqın vəhyləri əsasında elmə, biliyə yaradıcı və şüurlu surətdə uyuşmasını, Müqəddəs mətndə bəşər övladlarına «yadınıza salın...», «xatırlayın ki, bir zaman...», «fikirləşir ki, ...», «bilirsinizmi...», «düşünürsünüz mü...», «əgər düşünüb dərk edirsinizsə...» kimi müraciətlərlə insanları şüurlu fəaliyyətə, onlarda elmi təfəkkürə, elmi axtarışlara meyillik oyatmağa istiqamətləndirilməsində də açıq-aydın görünür.

İqtisadiyyat elmi vahid bir elmdir. Onu, yuxarıda deyildiyi kimi, parçalayaraq iki müstəqil elmə-iqtisadi nəzəriyyə və konkret iqtisadi elmlərə ayırmaq həm metodoloji, həm də praktiki baxımdan köklü səhvdir. Bu, keçmişin, kommunist partiyasının hakimlik dövrünün qələtidir, xətasıdır. Nəzəriyyənin düzümü, qurulması irəli sürülən şərhlərin reallıqla daim müqayisə edilməsi, başqa sözlə, desək bizim nəzəri quramamızın empirik reallıqla müqayisəsi prosesidir. Empirik reallıq irəli sürülən nəzəriyyə ilə üst-üstə düşdükdə, bu nəzəriyyəyə inam da artır. Reallıq nəzəriyyəyə zidd olduqda, nəzəriyyəyə hökmən yenidən baxılmalıdır. Əslində iqtisadi nəzəriyyə bizə, əsasən, ötən iqtisadi hadisələri, məsələn, islahatlardan hasil olunan effektivliyi, işlənilib qüvvəyə salınmış dövlət hüquqi və bazar qanunlarını, bazarın tənzeni səviyyəsi, ailələrin istehlak zənbilinin tutumu və s. barədə vəziyyəti başa düşməyə kömək edir. Keçmişdə baş verən iqtisadi-sosial hadisələr arasındakı daxili və xarici asılılıqları aşkar edən hər bir nəzəriyyə təcrübi tədqiqatların köməyilə qarşıdakı dövrün eyni analogi şəraitində sözügedən sahədə nə və necə olacağını demək üçün əsas verir.

Bütün elmlərdə olduğu kimi, iqtisadi nəzəriyyə də fərziyyələrə, zənnlərə, ehtimallara əsaslanmamalıdır. Faktların dərin, hərtərəfli təhlili və alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi əsasında hər hansı bir elmi fikir, yeni iqtisadi istiqamətlər işlənilib hazırlanmalıdır.

İslam hər cür fərziyyələrə, zənn etmələrə biganədir. Allah-Təala hər şeyi öncədən ölçülü-biçimli yaratmış və gələcək

elmi axtarışlar üçün məqam qoymuşdur. Sosial-iqtisadi varlıqlar və olacaqlar da bu qəbildəndir. Hərçənd hər cür olacaqlar öncədən Ona əyandır.

İnsanlar üçün təamin faydası və haramlığı barədə öyüdnəsihət buyurarkən aləmlərin Rəbbi «...Onlara de ki:¹ «Bizim qarşımıza çıxara biləcək bir elminiz varmı? Siz yalnız zənnə qapılır və yalan uydurursunuz» (s. 6, 148), - deyə buyurmuşdur. Və yaxud, itaətindən çıxan fasiqlərə qəzəblənən Ulu Tanrı öz Rəsuluna andırır: «Onların əksəriyyəti ancaq zənnə uyar, zənn isə əsla həqiqət ola bilməz. Allah etdiklərinizi biləndir!» (s. 10, 36).

Nəzəriyyə həm də obyektə olan sahənin-müxtəlif elmlərin və onların struktur tərkibini təşkil edən konkret obyektin qanunauyğunluqları və mühüm əlaqələri barədə tam təsəvvür yaradan elmi biliyin ən yüksək inkişaf etmiş təşkili formasıdır. Onun özünün strukturuna gəldikdə isə, yuxarıda göstəriləyi kimi o, başlanğıc empirik əsasdan, başlanğıc mülahizələr və postulatlardan, nəzəriyyənin öz məntiqindən və nəzəri (həm də əməli) tədqiqatlardan hasil olmuş elmi müddəalardan, nəticələrdən ibarətdir ki, bu da nəzəri biliyin və uzaqgörənliyin (proqnozun) əsasıdır.

İslamda elmin nəzəri və təcrübi biliklərin əsas daşıyıcısı olan alimə də xüsusi diqqət yetirilir, onun əməyi hədsiz dərəcədə yüksək dəyərləndirilir. Orta əsrlərdən bəri alimlər ayrıca sosial qrup təşkil etmiş və geniş kütlələr arasında böyük nüfuza malik olmuşlar. (Əlbəttə, əgər makro səviyyəli idarəçilər-padşahlar, dövlət başqanları bu mövqeyə qarşı əks-təsir göstərməsə, əksinə onları şövqləndirərsə). İslama görə iqtisadi-sosial biliklərin mühafizələrin və tərəqqiçisi kimi, onlar elm sahibləri elmi bilikləri işləyib hazırladıqdan sonra onları yaymaqla yanaşı, hakim orqanların, hakimiyyət strukturları və bu struktur başçılarının hərəkətləri, tutduğu və tutacağı işlər barəsində bu və ya başqa formada ictimai rəy yaradar və kütlələrin əhvali-ruhiyyəsini istiqamətləndirər. Söhbət isla-

¹ Mühəmməd peyğəmbər əleyhissəlama göstərişidir.

miyyəət, o cümlədən «bərabərçilik ideyası ruhunda təkamüldə olan alimlərdən gedir. Ya Mühəmməd Səndən ruh haqqında! soruşsalar. «De ki: «Ruh rəbbimin əmrindədir... Sizə bu barədə yalnız cüzi bir bilik verilmişdir!» (s. 17, 85).

Ucadan uca Tanrının nazil etdiyi aşağıdakı müqəddəs ayələrinə nəzər yetirək. «Lakin onların elmdə qüvvətli olanları və möminləri sənə nazil edilən¹ və səndən əvvəl nazil olanlara inanır, ...Biz, əlbəttə, onlara böyük mükafat verəcəyik (s. 4, 162). Və yaxud, «(Ya peyğəmbər!) Məgər Allahın göydən bir yağmur yağdırdığını görmürsənmi?! Sonra biz onunla növbənöv meyvələr yetişdirdik və dağlarda müxtəlif rəngli-ağ, qırmızı, tünd qara yollar, yaxud tünd qara qayalar peyda etdik. İnsanların, ...da bu cür müxtəlif rəngləri vardır. Allahdan öz bəndələri içərisində ancaq alimlər qorxar. (Onlar elm sahibləri olduqları üçün Allahın vəhdaniyyətinə, heybət və əzəmətinə daha yaxşı başa düşür və ondan daha çox qorxurlar)...» (s. 35, 27-28).

İslamiyyəət dünyasının bu müqəddəs mətnində aydın görürük ki, elm və bilik yüksək dəyərləndirilir. Hətta o dövrdə bilikli qullara da xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Cənabi-Allahın Rəsulu Mühəmməd peyğəmbər əleyhissələmin hədislərindən bir neçə ibarəyə diqqət yetirək. Öncədən bunu da qeyd edək ki, Hz.Mühəmməd peyğəmbərimiz dəfələrlə eşitdirib ki, mən özümdən heç bir şey quraşdırmıram. Deyimlərimin hamısı Ulu Tanrının vəhylərindən götürülür. Rəbbimizin Rəsulu buyurur: «Elmi biliklərə yiyələnmək üçün bir an elm ilə çalışmaq Allahın yanında oruc tutmaqdan da, namaz qılmaqdan da, həccə getməkdən də, Ulu Tanrı yolunda cihad qoşulmaqdan da üstündür. (Əstəğfürullah, peyğəmbərimiz əsla heç də alimin namaz qılmaya da, oruc tutmaya da, həccə getməyə də bilməsinə işarə etmir, bu hədisində ancaq elmə nisbi üstünlük verir (İ.F., Ə.B.). Və yaxud, «Ümmətimin ən xeyirli, ən yaxşı adamları biliklilərdir. Biliklilərin ən yaxşısı mərhəmətli olanlardır. Tanrı bisavadın bir günahını bağışla-

¹ Quran nəzərdə tutulur.

dığı halda, alimin qırx günahını bağışlar. Bilin ki, mərhəmətli alim, bilikli insan qiyamət günü parlayan, nuru ələmə işıq saçan ulduza bənzər». Və nəhayət, bir hədis də: «Alim müsəlmanlığın divarındakı daşa bənzər. Allah bu ümmətin içindən bir alimin canını aldı, müsəlmanlığın divarından bir deşik açılmış olur, elə bir deşik ki, o, qiyamətdək qapanmır».

Alimin daxili ələmini xarakterizə edərkən Allahın Rəsulu belə bir qənaətə gəlir ki, «Allahın ən xoşuna gəlməyən adam, buyuruq sahiblərini ziyarət edən alimdir. ...Bir alimin padşahla çox oturub-durduğunu gördüm, bil ki, o, oğrunun, talançının biridir... Tamah alimlərin qəlblərində hikmətin qənimidir». Bu və yuxarıda iqtibas kimi gətirilən digər kəlamlarda nə qədər dərin məna, tarix boyu sınılanmış həqiqi mülahizələr, əsl alimin ələmə, dünyaya baxışını çırmaqban edən dahiyənə fikirlər vardır.

Bütün elmlərin-istər texniki, istərsə də humanitar, o cümlədən iqtisadiyyat elmi olsun-əsas ibtidai təhsildən qoyulur. O, insanın inkişafı strategiyasının ən mühüm aspektlərindən biridir. Qurani-Kərim elmi tədqiqatların nəticələrini-kəşfləri öncədən verir. Bu kitab Rəbbimizin özü tərəfindən yaradılan kainata zirvədən baxır. Onda, bu müqəddəs kitabda heç kəs bilmədiyi, gizli, xəlvəti qala biləcək heç bir şey yoxdur. Bununla belə, məhz bu müqəddəs kitab ayələri onun bəndələrinə doğruluşdan az müddət sonra –başlayaraq ta qəbrədək əzab-əziyyətlə oxumağı, öyrənməyi, çalışmağı tapşırır. «Bizim bildiyimizi heç bir kəs bilməz, dərin elmi qayədə nazil etdiyimiz Qurani da hər kəs dərhal başa düşə bilməz, onun sirrlərini, möcüzələrini aşkarlamaq da dərhal baş tutmaz və i.a., və s.»-buyurur Ulu Tanrı. Məhz buna görə də bəşər övladı yaradıldığı və dünyaya bəxş olunduğu ilk anlardan görüb-götürməlidir, öyrənməlidir, çünki yer üzünün bütün canlılarından ən gözəli, onun əşrəfi-ən şərəfətli, ən əzizi odur-insandır. Bütün bunlar isə ibtidai və orta təhsildən başlayır.

İnsanın təhsil və təlim vasitəsilə yetişdirilməsi, sonradan böyük ələmə doğru yönəldilməsi böyük sərmayə tələb edir. Elə

bir sərmayə ki, onun zəruri həcmi və xərclənməsi istiqamətləri idarəçilərin, makro səviyyəli məmurların iti nəfslərini üstələsin. Bilsin ki, Ulu Tanrı nəfsini boğmağı bacarmayan bəndələrini sevmir.

Uzun illərdir ki, məmləkətdə ibtidai və tam təhsil sistemi möhkəm ayaq tutub yeriyə bilmir. Məmləkətin yeni konstitusiyası Rəbbimizin nazil etdiyi Quranda bölgü, təhsil, elm və s. sosial-iqtisadi məsələlərə dair alimlərin-bilik sahiblərinin alınlarında həkk olunmuş İlahi buyuruqlarından bir qədər kənara çıxsa da, sözdə insanın təhsil almaq hüququna geniş təminat verir. Bununla belə təhsilin keyfiyyətinin son dərəcə aşağı olması indi və XXI əsrin ilk onilliyində elmin, istehsalın, mədəniyyətin, əxlaqi keyfiyyətlərin sürətlə uçuruma yuvarlanacağından xəbər verir. Səbəblər çoxdur. Yeni ictimai-sosial sistemin yaradılması və onun yeni təsərrüfatçılıq-real bazar münsibətlərinə keçid çətinlikləri, sərmayə çatışmazlıqları və ondan son dərəcə effektiv istifadə olunması, korrupsiyaya və rüşvətxorlara şərait yaradılması, daha nələr-nələr bu qəbildən olan səbəblərdir. Başlıcası isə, təhsil və elmin qədrini bilməmək, onun cahanşümül əhəmiyyətini başa düşməmək, Cənabi-Allahdan qorxmamaqdır. Təhsil və elm üçün sərmayənin çatışmaması ideyası hər cür ağır şəraitdə xam xəyallardan başqa bir şey deyil, sadəcə olaraq inkişafın gələcəyinə xor baxmaqdır.

Təhsilin bir çox onillərdən sonra nəticələrini öncədən görə bilən yüksək səviyyəli büdcə məmurları onun üçün mövcud işlək qanunlar çərçivəsində, əgər onlar Cənabi-Allaha iman gətirənlədirsə, onun (təhsil) üçün ağır sosial-iqtisadi şəraitdə də lazımınca sərmayə tapa bilər. Çünki bu sərmayənin verəcəyi effektiv tən gələn heç bir şey yoxdur. Gələcəkdə bəşəri cəmiyyəti idarə edənlər məhz həmin sərmayənin bu gün verəcəyi effektivlik əsasında böyüməkdə olan fidanlar olacaqdır. «Ey iman gətirənlər! Çox zənnə-gümana qapılımaqdan çəkinin. Şübhəsiz ki, zənnin bəzisi (heç bir əsası olmayan zənn) günahdır. (Bir-birinizin cybini, sirrini) arayıb axtar-

mayın, bir-birinizin qeybətini qılmayın!... Allahdan qorxun...» (s. 49, 12).

Aləmlərin Rəbbi bütün elmləri yüksək dəyərləndirir. Bütün dünyaların həqiqi hökmdarı olan O, müşriklərin, münafıqların Ona aid etdikləri sifətlərdən çox-çox uzaq olan Cənabi-Haqq öz Rəsuluna buyurmuşdur ki, «Ya peyğəmbər!» Cəbrail tərəfindən sənə tamam-kamal vəhy olunmadan əvvəl Quranı oxumağa tələsmə və «Pərvərdigara! Mənim elmimi artır», - de». Daha sonra müqəddəs mətnə oxuyuruq: Ya peyğəmbər! Cəbrail sənə Quran oxuduğu zaman onu tələmtələsik əzbərləmək üçün dilini tərptəmə! (Sən də onunla birlikdə Quranı təkrar etmə, yalnız dinlə!) Çünki onu (sənin qəlbində) cəm etmək, (dilində) oxutmaq bizə aiddir. Biz onu (Cəbrailin dili ilə) oxutduğumuz zaman oxunmasını diqqətlə dinlə. Sonra onu (sənə) izah etmək də bizə aiddir (s. 75. 16, 17, 18, 19). Bu buyuruqda elm adamı olmaq istəyənlər üçün nə qədər böyük hikmət olduğunun şərhinə, bizcəsinə, ehtiyac qalmır.

Ulu Tanrımız insanın elmiylə onun ağılını da fərqləndirir. Pak və dərin ağılı elmdən də uca tutur. Hər bir ağıllı adam rəsmiləşdirilməmiş alimdir. Fəqət hər hansı alim pak, dərin ağıla sahib olmaya da bilər. «Allah istədiyi şəxsə hikmət (elm, mərifət, müdriklik) bəxş edər. Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir. Bunu ancaq ağıllı adamlar dərk edərlər!» (s. 2, 269),-oxuyuruq Quranda. Elm verilənlər (elmə çatanlar) isə bilsinlər ki, haqq (Quran) ancaq hamıdan və hər şeydən uca Rəbbimizdəndir. Ancaq Ona inansınlar və ürəkləri Ondən xətirçəm olsun. «...Şübhəsiz ki, Allah iman gətirənləri doğru yola yönəldər (s. 22.54), -Bu da Tanrımızın buyuruqları silsiləsindəndir.

İqtisadiyyatın inkişafının islamın ictimai və əxaliqi normaları ilə müəyyən edilməsi və onun sürətli inkişaf yolunun mümkünlüyü təsəvvürlərdən reallığa doğru üz tutur. Bu, artıq bir sıra Afrika və Asiya materiklərində istiqlaliyyət qazanmış bir çox ölkələrdə müşahidə olunur. Hazırda bu konsepsiya həmin ölkələrdə inkişaf etdirilir və real qədəmləri həmin

ölkələrin hüdudlarından xeyli kənara atılır. Bu konsepsiyanın əsasını bütün insan fəaliyyətinin, o cümlədən təsərrüfatçılıqla bağlı fəaliyyəti əxlaqi-dəyər ölçüləri səviyyəsinə qaldırmaq ideyası, həmçinin yuxarıda deyildiyi kimi, mülkiyyətə (əmlaka) sahib olmağın və onu miras qoymağın islami-şəriət normaları təşkil edir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, islami-şəriət xüsusi mülkiyyət üçün sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hüquq normalarından daha real və daha möhkəm təminat nəzərdə tutur.

Ədalətli bölgü və ədalətli istehlak problemləri də mülkiyyət məsələlərinə söykənməklə müqəddəs Qurani-Kərimdə öz həllini tapmışdır.

Bununla bağlı qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, meydana çıxacaq yeni problemlərin effektiv və ədalətli həlli ancaq İlahinin nazil etdiyi müqəddəs vəhylərə əsaslanmaqla mümkün olacaqdır.

2. TƏBİƏT, NEMƏT VƏ İSLAM

Tarix boyu alimlər, illah da filosoflar cəhdlə təsbit etməyə çalışmışlar ki, təbiət sözün geniş mənasında mövcuddur, forma müxtəlifliyi olan bütün aləmdir. Bu mənada təbiət anlayışı materiya və kainat anlayışlarıyla həmahəngdir. Təsbit edirlər ki, o, təbiətşünaslığın məcmu və elmi obyekt olmasıyla yanaşı, eyni zamanda bu və ya digər konkret predmetin anlaşılması və şərhinin sxemidir. Bütün bunlar XX əsrdəki olan nəhəng elm adamlarının baxışlarıdır. Və bu fikirlərdə şübhəsiz ki, müəyyən bir həqiqət vardır.

Müasir fəlsəfə elminin daşıyıcıları yuxarıda deyilənləri əsas tutaraq indi də həmin təbiət anlayışının əsas əlamətlərini əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirirlər. Məsələn, təbiətdə obyektlərin məkan və zaman təşkili haqqında təsəvvürlərin dəyişməsi, ekologiya və vahid sistem olan təbiətin (kainatın) tamlığı prinsipi bu qəbildəndir. Bununla bağlı, bəşəriyyətin yaşadığı təbii şərait də hər bir bəşərin təbiətə olan münasibə-

tində təbiətin özünün yerinə və roluna görə olan təbiət anlayışını ifadə edir.

Şəksiz, bütün bunlar, zənnimizcə, müəyyən qrup insanların zəkasının dərinliyi, onların elmi axtarışlarının nəticələri kimi dəyərləndirilə bilər. Fəqət bu axtarışların bəşəri əhəmiyyətinə, yeni gələcək nəsillərin təfəkkürünün üfiqi və şaquli inkişafına əhəmiyyətli və gərəkli olmasına baxmayaraq, son nəticədə həmin elmi araşdırmaların nəticələri hökmən müqəddəs Quranın müvafiq ayələriylə üst-üstə düşəcəkdir. Məgər hadisələrin, varlığın, mövcudluğun, yaradılışın səbəbini bilmədən, bu haqda yürüdülməmiş mülahizələr, xüsusən ona verilən anlayışlar bir qədər mücərrəd olmurmu? Təbiət kainatdır, daha doğrusu kainatın başlıca əlamətidir. Məkan və zamanca sonsuz olan, həm də insan şüurundan asılı olmayan kainata gəldikdə o, ancaq və ancaq Cənabi-Allahın xəlq etdiyi obyektiv varlıqdır. Göylər və yer, onların arasında olan bütün cisimlər (şəma və yer cisimləri), bütün canlılar-heyvanlar və Adəm övladları bu varlığın atributlarıdır-ayrılmaz, daimi və zəruri əlamətlərdir.

Mühəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) yəhudi başbilənlərinin suallarına cavab verərkən, «dünyanın neçə günə yarandığı» sualına belə cavab verir¹ (cavabın mətnini qısa şəkildə veririk): «Allah dünyanı altı günün ərzində yaratmışdır. Birinci gün-bazar günü, axırıncı gün isə cümə günü olmuşdur. Birinci gün (bazar günü) Allah göyü yaradıb, ikinci gün (bazar ertəsi) günəşi, ayı, ulduzları və küləyi yaradıb, xeyir-dua günündə Allah Təala suda, quruda və göyün yeddi qatında yaşayan canlı məxluqları, habelə mələikələri xəlq edib və havanı yaradıb, dördüncü gün O, suyu yaradıb və bütün canlı məxluqlara ruzi təyin edib. Həmin gün çaylar axmağa baş-

¹ Müşriklərin başçısı Əbu Cəhl Peyğəmbərimizi gözdən salmaq üçün Mədinə yəhudilərinə bildirir ki, özünü Peyğəmbər kimi qələmə verən Mühəmməd yalançıdır. Quran isə Allahın kəlamı yox, öz uydurmasıdır. O, yəhudi başbilənlərini bir yerdə toplayıb Onu-rüsvay etmək üçün öncədən hazırladıqları 40 suala cavab istədilər. Bütün cavablar Allah-Təalanın köməyiylə sərrast və düzgün oldu. Bu suallardan biri də bu idi.

layıb. Beşinci gün (cümə axşamı) Allah cənnəti yaradıb və huriləri xəlq edib və elə həmin gün bütün mələkələr Adəmin qarşısında baş əyiblər. Deməli, şənbə gününədək görülən işlər başa çatmış, şənbə günü yeni bir şey yaranmamış, aləmdə nə nizamsızlıq, nə də qurub-yaratma işi olmuşdur».

Aləm Allaha eşq olsun deyir, ona görə ki, onu altı gündə yaradıb. Allah dünyanı bir günün, bir saatın içində, hətta daha tez yarada bilərdi. Dünya onun iradəsilə məhz o məqsədlə altı günün ərzində yaradılıb ki, zəif məxluqat olan insanlar hər hansı bir işi görməkdə tələsməsinlər. Çünki peyğəmbərimiz «Tələsmək şeytan işidir, ağıllı, ehtiyatlı hərəkət etmək Rəhmli Allahın buyuruğudur», -deyərək buyurmuşdur.

Bir də ki, Cənabi-Allahın Özü səbrlidir, səbrli bəndələrini də sevir. Altı gün ərzində dünyanı xəlq etməkdə bir məqsəd də bütün dünyada-göylər, yer, səma və yer cismləri arasında mizan-tərəzi yaratmaq idi. Yoxsa onların heç biri öz məhvərində durmazdı-cazibə qüvvəsi deyilən hal da olmazdı. Müqəddəs Quranda oxuyuruq: «Həqiqətən, Rəbbimiz göyləri və yeri altı gündə xəlq edəndən, sonra ərşi (və onu əhatə etdiyi hər şeyi) yaradıb hökmü altına alan, (bir-birini) sürətlə təqib edən gündüzü gecə ilə (gecəni də gündüzlə) örtüb buruyən, günəşi, ayı və ulduzları əmrinə tabe edərək yaradan Allahdır...hər işi yoluna qoyan (sahmana salan) Allahdır... Biz göyləri, yeri və onların arasında olan hər şeyi haqq-ədalətlə (hər şeyi yerli-yerində, bir-birinə uyğun şəkildə yaratdıq...)» (s. 7, 54; 10, 3 və 15, 85).

Nə vaxtlarsa göylərin yeddi qatdan ibarət olduğunu, yerin isə yeddi təbəqəyə malik olduğunu kəşf etmiş olan baş-bilənlər-alimlər öz «kəşflərindən» sonra Qurani-Kərimi oxumuş olsaydılar, şübhəsiz ki, onlar da yuxarıda göstərilən amerikalı prof. Dr.Marşall və kanadalı prof. Dr.Kenth, L.Moorre kimi əldə etdikləri nəticələrinin 1400 il bundan əqdəm nazil olunmuş müqəddəs ayələrlə üst-üstə düşdüyünü görüb təəccüblənərdilər. Müqəddəs mətndə oxuyuruq: «Məgər kafir olanlar göylə yer bitişik ikən bizim onları ayır-

dığımızı ... bilmirlərmi?!... (Göylər ilk yaradılışda bir-birinə bitişik bir təbəqə olduğu halda, onların arası hava ilə açılıb yeddi təbəqəyə ayrılmış, yer də bir təbəqə ikən sonra yeddi təbəqəyə bölünmüşdür. Bu, Allahın qüdrət və əzəmətini sübut edən ən tutarlı dəlillərdəndir)» (s. 21, 30).

Yer kürəsinin səthi hamar deyil, bunu hamı gözlə də görür. Hamar olsaydı o, öz oxu ətrafında fırlanması istiqamətini poza bilərdi, məhvərindən çıxıb bilərdi, cazibə qanununa tuş gəlməyə də bilərdi. Yer və göylər arasındakı istər yer, istərsə də səma cismlərini xəlv edərəkən O, onların hər birinin xassələrini və quruluşunu öz qüdrətli elmiylə ölçüb-biçib yaratmışdı. «Allah (yer kürəsi möhkəm olsun, titrəməsin, onun hərəkəti hiss olunmasın, beləliklə də) sizi yırğalatmasın deyər, yer üzündə möhkəm dayanan dağlar və (istədiyiniz yerə) gedib çata biləsiniz deyər, çaylar və yollar yaratdı» (s. 16, 15), - oxuyuruq Onun nazil etdiyi Müqəddəs kitabda.

Yeddi qat göyü, bir o qədər də yeri yaradan Cənabi-Allahın hər şeyə qadir olduğunu, hər şeyi öz elmi ilə ehtiva etdiyini bilək deyər Onun əmri onların arasında mövcud olan bütün məxluqata nazil olar, -bu ifadələr də Ulu Tanrıya məxsusdur. Bəs Günəş, bəs Ay necə? - soruşa bilər ürəklərində hər şeyə qadir Allahdan mövcud olanlar da, gələcək nəsillər də.

Bəli, bu barədə də tanrımızın buyuruğu vardır: «Günəş də (qüdrət əlamətlərimizdən biri kimi) özü üçün müəyyən olunmuş yerdə seyr edər... Biz Ay üçün də mənzillər müəyyən etdik. Nəhayət, o (həmin mənzilləri başa vurduqdan sonra) dönüb xurma ağacının quru və əyri budağı kimi (hilal şəklində) olar. Nə günəş aya çatar (yetişər), nə də gecə gündüzü ötə bilər. (Günəş, Ay və ulduzların) hər biri göydə (öz hədəqəsində, öz dairəsində) üzər» (s. 36, 38-39).

Eramızın VII əsrində bunlar barədə düşünməkmə olardı? Bu, o dövrdə ağıla sığmaz bir hal idi. Bu bir yana qalsın, o vaxt Ayın və Günəşin kökündən fərqli cismlər olduğunu necə başa düşər bilərdilər. «Məgər görmürsünüz ki, Allah yeddi

göyü (bir-birinin üstündə) qat-qat necə yaratdı?! Orada Ayı bir nur, Günəşi də bir çıraq etdi» (s. 71, 15-16).

Bununla bahəm, Ayın Günəşdən fərqliliyi, həm də onun hərəkətlərindəki bir sıra mənzillərin verilməsi, onun görünüşünün getdikcə dəyişməsi İlahi tərəfindən təqdir edilib ki, bu da zamanı, vaxtı bilmək üçün insanların istifadəsinə verilməsi məqsədindədir. Diqqət yetirin bu müqəddəs ayəyə də: «Günəşi işıqlı (parlaq), Ayı nurlu edən, illərin sayını və hesabı biləsiniz deyə, Ay üçün mənzillər müəyyən edən məhz Odur. Allah bunları ancaq haqq olaraq yaratdı...» (s. 10, 5). Başqa iki ayədə isə oxuyuruq: «...(Ey insan), sən Rəhmanın yaratdığında heç bir uyğunsuzluq görməzsən. Bir gözünü qaldırıb (səmaya) bax, heç orda bir yarıq, çatdaq (nöqsan) görə bilərsənmi?!... Sonra gözünü qaldırıb iki dəfə bax. Göz orada (axtardığını tapmayıb) zəif, yorğun düşərək yenə də sənə tərəf qayıdacaqdır» (s. 67, 3-4).

Dünya səmasına səpdiyi ulduzları qəndillərə bənzədən Ulu Tanrı bəndələrini andırmaqdadır ki, bu hikmət sizlərə bələdçilik etsinlər,-deyə yaradılıb. Bəli, «Suyun və qurunun zülmətində (yolunuzu) düz getmək üçün ulduzları da sizin üçün yaradan Odur...» (s. 6,97). Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişaf etdiyi, kompasa və gəmiləri, təyyarələri istiqamətləndirən digər mürəkkəb cihazların istifadə olunduğu bu müasir dövrdə Rəbbimizin bu hikmətli müqəddəs ayələrini anlamayanlar üçün bunlar qəribə görünməsin, günaha bata bilərlər. Ulduzların səmaya nizamla, qanunauyğun yerləşdirildiyi bir halda yol bələdçiliyi üçün (qəzalar baş verdikdə, cihazlar nasazlaşdıqda) bu gün də istifadə oluna bilər.

Haşiyə. Çoxları kainatın altı gündə yarandığını dedikdə bu günkü zaman ölçüsünü (bir gün=24 saat) başa düşürlər. Əslində bu belə deyil. Haqq-Təala öz Rəsuluna buyurmuşdur: («Ya Mühəmməd!)... Rəbbinin dərgahında olan bir gün sizin saydıqlarınızın (hesabladığınız vaxtın) min ili kimidir!» (s. 22, 47). Cənabi-Allahın Özü nazil etdiyi bu ayəni bir daha təsbit edərək, bunu bir qədər də açıqlayır: «O, göydən yerə qədər

olan bütün işləri idarə edir. Sonra həmin işlər sizin saydığınızın (dünya ilinin) min ilinə bərabər olan bir gündə (qi - yamət günündə) Ona (Allah dərgahına) yüksələr» (s. 32, 5). Beləliklə, qəti deyə bilərik ki, müqəddəs ayələrdə göstərilən zaman məfhumu insan idrakına aid bildiyimiz zamandan çox - çox fərqlidir.

Nəticə etibarilə, iman gətirənlər və bütün bəşər övladları üçün yuxarıda söylədiyimiz deyimlərdən açıq-aşkar aydın olur ki, təbiət kimi adlandırdığımız kainatın Cənabi-Allah tərəfindən yaradıldığına heç bir şübhə yeri qalmır. Obyektiv hal və Rəbbimizin aliliyi, Onun elminin dərinliyi, sönməz mərhəməti və şəfqəti deyilmi ki, O, insanları «Altıgünlüyün» sonunda xəlq etdi: kainatı, təbiəti, bütün nemətlərlə-yaşamaq və rifah üçün lazım olan hər cür təfərrüatınadək bütün hallarını tənzimləyən, həmin nemətlərdən səmərəli istifadə etməklə, onlara yaratmaq, yaşatmaq qabiliyyəti xəlq edən. Bununla bəhəm, heç də əsassız deyil ki, islam insanlığın şəraf və xüsusiyyətini bəşərin gördüyü işlərlə ölçür, çünki ən xeyirli insan insanlara fayda verəndir, insanlığa gərəkli işlər görəndir. Onların rifahının kökü əzəli yaradılışdadı. Onlar bu kökdən də bəhrələnməlidirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Qərbdə, elə Şərqi özündə də bir sıra nəhəng alimlərin dinin, illah da islamın və elmin tədricən qovuşduğu və bir məxrəcə gələcəyi barədə fikirlərlə razılaşmamaq olmur. Bəli, bəşəriyyət elm və dinin bərişdiyi yeni bir əsrə gəlir. Bu, XX əsrin sonları və XXI əsrdir. Elə indinin özündə də belə bir həmahəngliyi duyuruq. Baxmayaraq ki, hələ də ictimai elmlərdə, elə iqtisadiyyat sahəsində də mövcud maddi bazanı və gerçəklikləri nəzərə almadan və qədim dövrün, habelə XVI-XVIII əsrlərin görkəmli klassiklərinin məşhur fikirlərini əsas tutaraq, bu barədə uydurma nəzəri fikirlər yürüdülmür. Artıq elmlə dinin verdiyi biliklər və onların çarpazlaşması, qovuşması haqqında yuxarıda bir sıra faktlar gətirilibdir. Əvvəla, qeyd edək ki, bu din məhz islamdır; ikincisi, kommunistlər, illah da onların sahib

olduqları cəmiyyəti idarə edənlərin hegemonluğu dövründə insanların ilklərindəki yeridilmiş allahsızlıq siyasəti və onun törətdiyi məzmunuz və dağıdıcı nəticələri islama düşmən kəsilmiş böyük bir qrup kəslər sümöklərindəki ilikdən bu «haramı»-xofu bu gün də heç cür hürküdüb çıxara bilmirlər, yaxud da çıxarmaq belə istəmirlər.

Diqqət yetirək: «Yeri (insanların və başqa canlıların yaşaya bilməsi üçün) döşəyən (uzadıb genəldən), orada möhkəm dağlar, çaylar yaradan, bütün meyvələrdən (erkək-dişi, yaxud şirin, acı, turş-meyxoş və s. olmaqla) cüt-cüt yetişdirən... Odur» (s. 13, 3). Bəli, Müqəddəs Quranda deyildiyi kimi, şübhə yoxdur ki, bu Kərimi-ayədə də düşünüb dərk edən insanlar üçün Cənabi-Allahın qüdrətini və vəhdaniyyətini sübut edən neçə-neçə təkzibolunmaz dəlillər və həqiqətlər vardır. Bu da təkzibdən çox-çox uzaq olan yenilməz bir dəlili-sübutdur ki, «Yerin yetişdirdiklərindən, onların (insanların) özlərindən və bilmədiklərindən (erkək və dişi olmaqla) cütlər yaradan Allah pak və müqəddəsdür! (Eybsiz və nöqsansızdır)» (s. 36, 36).

Bu iki Kərimi-ayə varlıqların hamısının-bitki aləmi də daxil olmaqla bütün canlıların cüt-cüt yaradıldıqlarını andırır, əks təqdirdə yaşayış da, inkişaf da mümkün olmazdı. Bunların böyük bir qismi bu günümüzədək bəllidir, əyandır, hamı insanlar tərəfindən təsbit olunmuşdur. Lakin hələ də bizlərə məlum olmayan digər qismi barədə həmin ayələr xəbər verməkdədir: «Özlərindən və bilmədiklərindən cütlər yaradan» ifadəyə diqqət yetirmək bunun üçün açıq-aşkar dəlildir. 13-cü, «Ər-rad» və 36-cı, «Yasin» surələrindən göründüyü kimi Allah-Təala hər meyvədən özlərinin içində ikişər cüt yaratmaqla erkəyin dişini mayalandırmasıyla meyvələr aləmini təkrar-təkrar meydana gətirir. Və bu deyimləri bir daha təsbit etmək məqsədilə nazil etdiyi müqəddəs ayələrin birində belə şərh edir: «Biz (buludla) yüklənmiş (bitkilərə, ağaclara həyat verən, onları tozlandırın) külək göndərdik, göydən yağmur endirib sizə su verdik (içirdik). Yoxsa onu yığıb saxlayan (bir

yerə toplayan) siz deyilsiniz! (Allah yağış suyunu saxlayıb istədiyi vaxt, istədiyi yerə yağdırar)» (s. 15, 22). Və, bütün bəndələrim bilməlidir ki, «(Yerdə və göydə elə bir şey yoxdur ki, onun xəzinələri bizdə olmasın. Lakin biz ondan ancaq müəyyən (lazım olduğu) qədər endiririk, (Onun nə qədər lazım olması isə yalnız Bizə məlumdur)» (s. 15, 21).

Cəmi-cümlətan məxluqatın sağlamlığının mühafizəsində, fiziki tələbatının ödənilməsində insanın fizioloji xüsusiyyətləri ilə yaranan və bioloji bir varlıq kimi onun daxilində olan tələbatın təmin edilməsində digər vasitələrlə yanaşı, heyvanat məhsullarının çox gərəkliliyi də unudulmamışdı bu ilahi kitabda. «Həqiqətən, ev heyvanlarında da sizin üçün bir ibrət vardır. Biz onların qarınlarında olan süddən sizə içirdirik. Onlarda sizin üçün daha bir çox mənfəət də vardır. (Bəzilərinin minir, bəzilərinin yunundan, bəzilərinin isə tükündən istifadə edirsiniz). Həm də onlardan yeyirsiniz» (s. 23, 21),-buyurulur bu müqəddəs mətnədə. Bütün heyvanat aləmini, «Davarı da (dovə, inək, kəl, qoyun, keçi və s.) O yaratdı... Şübəhsiz ki, davarda (sağmal heyvanlarda) da sizin üçün bir ibrət vardır. Biz onların qarınlarındakı qanla ifrazat arasında olan təmiz südü sizə içirdirik. O, içənlərin boğazından rahat keçər. (Qanın və ifrazatın dadı, qoxusu və rəngi əsla südə qarışmaz. Əksinə südə elə bir tam verər ki, o, içənlərə xoş gələr)» (s. 16, 5 və 66). Bu ayədə südün bədəvilər¹ üçün əhəmiyyətindən danışılsa da, indimizdə də onun əvəzsiz əhəmiyyəti vardır.

Həmin Kərimi-ayə təkcə heyvanat aləminin Ulu tanrı tərəfindən yaradıldığından xəbər vermir, eyni zamanda südün təşəkkülündən, onu əmələ gətirən ünsürlərin heyvan bədəninə əmələgəlmə prosesi barədə bilgi də verir. Bu çağacan elmin bu barədə hasil etdiyi nəticələrin 14 əsr bundan əqdəm nazil olunmuş müqəddəs səma kitabının həmin ayəsilə üst-üstə düşdüynə şəhadətlik edilir. Axı Hz.Peyğəmbərimiz Mühəmmədin dövründə bu bilgilər tamamilə yox idi. Onlar

¹ Köçərilər, çöllülər, bədəvi ərəblər

ancaq bizim əsrimizdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində aşkarlanmışdır.

Torpaq da ancaq Onu Yaradana məxsusdur. Və bu torpaq Onun hökmüylə bəndələrinin istifadəsinə verilmiş canlı və cansız təbiət ünsürlərinin peyda olduğu andan onların inkişafını və təkamülünü təmin edən dünyəvi nemətdir. İqtisad dililə deyilsə, torpaq hər cür iqtisadi fəaliyyətin əmələ gəlmiş məkandır. Onun fiziki xarakteristikası, o cümlədən iqlim xüsusiyyətləri, yerüstü və yeraltı sərvətləri torpağın hər bir konkret sahəsini bu və ya digər növ təsərrüfat fəaliyyəti üçün yararlı edir. Torpaqdan (yer səthindən) aşağı olan dənizlər, yerüstü su hövzələri və su axarları da dünyəvi nemətlərin tərkib hissəsidir. Fəqət torpaq yer kürəsinin üçdə biridir, məcmudünyəvi nemətdən üç dəfə kiçikdir. Məcmu istehlak üçün nemətlər-istehlak şeyləri də, istehsal vasitələri də bu torpaqdan yaradılır, hasil olur. Onun üst səthi də, yeddi alt qatı da, üstəlik onların sirrləri də ancaq böyük Yaradana məxsusdur. Bəşər övladları «Allaha təvəkkül» deyərək elmi araşdırmaların nəticələrini hər bir dövr-zaman üçün onların son nailiyyətlərini tətbiq etməklə ondan səmərəli dəyərlər-təbii resurslar hasil edirlər, yaradırlar.

Öncədən torpaq ölü yaradılmışdır. Müasir dövrümüzdə də baxımsızlıq ucundan məhsul verən torpaq ölə bilər. «...Biz onu yağışla dirildir, oradan (arpa, buğda, düyü və s. kimi) dənələr çıxardırıq... Biz orada xurma və üzüm bağları əmələ gətirir, bulaqlar qaynadırıq ki, onların meyvələrindən və öz əlləri ilə becərdiklərindən (yaxud becərmədiklərindən) yesinlər...» (s. 36, 33-35).

Bununla belə, Allah-Təala bəşər övladının bir sıra yönələrinə Quranın nəzər yetirdiyi kimi, yaşamağın çəkili-mizanlı olmasını da nəzəri-diqqətindən kənar qoymamışdı. O, geyim təmizliyi, lazımınca dincəlib istirahət etmək, yetərli səviyyədə qidalanmaq, pis və səhhətə zərər gətirən bilən şeyləri yeməmək kimi incəliklərə də diqqət yetirir. Səməvi kitabda oxuyuruq: «Sizə nə olub ki, üstündə Allahın adı çəkilmiş (heyvanların)

ətindən yeməyəsınız. Məcburiyyət qarşısında (yeməli) olduğunuz şeylər istisna edilməklə sizə haram buyurulan (yeməklər) artıq ətraflı şəkildə bildirilmişdi. Şübhəsiz ki, çoxları (şəriəti) bilmədiklərindən nəfslərinin istəklərinə uyaraq (xalqı) düz yoldan azdırırlar. Rəbbiniz həddi aşanları yaxşı tanıyandır» (s. 6, 119). Bununla bağlı, həmin surənin 145-ci ayəsində açıqlama verərək Rəbbimiz öz Rəsuluna buyurmuşdur ki, ya Rəsulum de ki, «Mənə gələn vəhylər içərisində murdar olduqları üçün ölü heyvan, axar qan, donuz əti və ya Allahdan başqasının adı ilə (bismillah deyilmədən) kəsilmiş heyvanlar istisna olmaqla hər hansı bir kəsin yediyi yeməklər içərisində haram buyurulan bir şey görmürəm. Bununla yanaşı, hər kəs məcburiyyət qarşısında qalsa, həddi aşmadan, zəruri ehtiyacını ödəyəcək qədər (bunlardan yesə), Allah ona cəza verməz». Çünki, sənin Rəbbin, həqiqətən bağışlayan və rəhm edəndir». Və yaxud, 16-cı surənin 115-ci ayəsində buyurulur ki, deyilənlərdən əlavə bəndələrim bilməlidir ki, «...(Özgənin malına əl uzatmamaq şərtilə) başqa bir şey tapa bilməyib zəruri ehtiyacını ödəyəcək qədər bunlardan yeməyə məcbur olan şəxsə (günah yazılmaz)...»

Bu deyimlər ancaq örnək qəbiləndən dediyimiz xüsuslardır. Fəqət diqqətə dərhəl çatmayan və bir çox sirlərə işiq tutan sair müqəddəs ayələr də vardır ki, bunlar da elm baxımından öz zamanında öyrəniləcəkdir.

İslam torpağı bəşəri dəyər kimi qəbul edir. O, öyrədir ki, heç bir kəsə aid olmayan torpağı yararlı hala salan adamın o yerdə hamıdan çox haqqı var. Başqasının torpağının bir hissəsini zor ilə almaq Tanrıya qarşı çıxmaq sayılır. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) buyurmuşdur ki, yer üzü Tanrındır, qullar da Tanrının qullarıdır. Kim sahibsiz torpağı cana gətirsə, o torpaq ona aiddir.

Əlbəttə, məmləkətimizdə sahibsiz torpaq yoxdur. Hələlik dövlətin ixtiyarındadır. Torpaq islahatıyla bağlı o bölüşdürülməkdədir. Lakin yararsız torpağa sahib durmayanlar da olacaqdır. Əgər bu cür torpağa ancaq əkin əkmək məqsədilə sahib çıxmaq

istəyən olarsa, o maneəsiz əlavə kimi həmin şəxsə verilə faydasız olmaz. «Əkin əkin,-buyurmuşdu Mühəmməd (s.ə.s.),-əkinçilik sevinc və fərəh doğuran peşədir».

Daxilən səmimi olan kəs müqəddəs Quranla tanış olduqda istər-istəməz şahidi olacaqdır ki, doğrudan da bu ilahi kitabın bildirdiyi həqiqətlərlə dövrümüzdə aşkarlanan elmi gerçəkliklər arasında heç bir uyuşmazlıq duyulmur. Ulu Tanrı istər bu dünyada, istərsə də axirətdə təkbirliyi ancaq özünə layiq qılmışdı, həyat da, yuxarıda göstəriləyi kimi ikili sistemlər və ikili funksiyalar prinsipləri əsasında qurulmuşdur-bunu Quran, yaradan isə məhz Cənabi-Haqqdır.

Bu deyimlərin hamısı eyni dərəcədə yeraltı sərvətlərə, konkret və habelə ucsuz-bucaqsız dənizlərə (okeanlara) də aiddir. -«Təzə ət (balıq əti) yeməyiniz, taxdığınız bəzək şeylərinə (inci, sədəf, mərəcan) çıxartmağınız üçün dənizi də sizə ram edən Odur. (Ey insan!) Allahın nemətlərindən sizin ruzi axtarmağınız üçün sən gəmilərin onu yara-yara üzüb getdiyini görürsən...» (s.16,14).

Beləliklə, Allah göyləri və yeri, sərvətləriylə birlikdə bütün kainatı yaratdıqdan sonra insanları xəlf etdi, hər şeyi onların istifadəsinə verdi. Başqa sözlə, insan bu dünyaya bütün nemətlərin-təbii resursların hazırlanma gəldi, necə deyərlər, hazırlanma-naziri oldu. Bəs onun, insanın həm üfiqi, həm də şaquli baxımdan hədsiz geniş olan böyük yaradılışa münasibəti, ondan istifadə etmə yanaşımı, ona qayğı zərurətinə duymu necə? Söhbət insan-təbiət münasibətlərindən gedir.

Münasibət anlayışı konkret olsa da, onun real təzahürü mücərrəddir. O, obyektiv aləmin, cisimlərin, hadisələrin insan beynində subyektiv inikasıdır. Münasibətin keyfiyyəti insanın hissələrindən doğur. Çünki həmin hissələr insan beynində onun real münasibətlərinin özü üçün əhəmiyyətli sayılan, yaxud sayılmayan obyektlərə münasibətidir. Həm də bu münasibətlər mənfi də, müsbət də ola bilər.

İnsanın təbiətə münasibətinin kökü onun fəaliyyətinin mahiyyətindədir. XX əsrin sosial-iqtisadi inkişaf tarixi aşkarladı ki,

insan və təbiət münasibətləri daim gərginləşməkdədir. XX əsrin birinci yarısında bu münasibətlər ekstensiv xarakter daşıyırdısa, əsrin ikinci yarısında, illah da 60-cı illərdən sonra insan sanki təbiətə qənim kəsilmişdi. Dünya miqyasında qəbul olunmuş ciddi qanunlara baxmayaraq, bizim respublikada bu münasibətlərin gərginliyi bir qədər səngisə də, intensiv xarakter ala bilmir. Əksinə, sonralar bir qədər də ekstensivləşir. Cənabi-Haqq kainata-təbiətə onun yaradılışı anından ona təkrar istehsal olunma və ahəngdarlığını saxlama xüsusiyyətlərini vermişdi. Fəqət təəssüf etməli olursan ki, insanın bütövlükdə ona-Əlahəzrət təbiətə və onun ayrı-ayrı real obyektlərinə yanaşımı çox hallarda əks təsir xarakteri alır, mənfi nəticələrə-təbiət tarazlığının pozulmasına gətirib çıxarır. Düşünür ki, o, nəticə etibarilə, hökmən Yaradanın qəzəbinə düşər ola bilər. Belələri nədən bilmirlər ki, onların varlığı, hətta uzunömürlüyü təbiətlə, onun saflığıyla bağlıdır. Nədən müasir elmin müvafiq sahələrinin daşıyıcıları və təbiətin qorunmasına dair onların işləyib hazırladığı elmi-tədqiqat nəticələrinin tətbiqlə bilavasitə məşğul olan dövlət orqanları insan-təbiət münasibətlərinin tənzimlənməsində öz qəti sözlərini deyə bilmirlər. Axı bu zərurət sırası insanların fəaliyyəti də daxil olmaqla, qlobal idarəetməyə əsaslanır.

İslam bütövlükdə təbiətə yaşama məskəni, mədəniyyət aləminin ağışu və bu baxımdan onun (təbiətin) imkanlarının, tələblərinin hökmən nəzərə alınması zərurəti kimi baxır. Bunu təbiətin maddi və mənəvi nemətlərindən istifadə edənlər, illah da aqgözlüklə onlardan qalaq-qalaq toplayıb bilavasitə istifadə etməklə yanaşı, xəzinə yaradan kəslər daim öz diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. Bu ikincilər dünya malına həris olan və nəfslərini saxlaya bilməyənlərdir. Onlar, təbiətin saflığı barədə düşünməyə macal tapmayan, ona etinasız yaşayan kəslər bilməlidirlər ki, «Allah istədiyi bəndənin ruzisini bol edir, (istədiyininkini də), azaldır... Halbuki dünya həyatı (neməti) axirət həyatı (neməti) ilə müqayisədə çox cüzi, əhəmiyyətsiz bir şeydir (dünya neməti müvəqqəti, axirət neməti

isə əbədidir)» (s. 13, 26). Hədsiz bol ruzi verilənlər daim Allahın sınağında olur – belə buyurulur Qurani-Kərimdə.

İslam ətraf mühitin-torpağın, suların, atmosferin zəhərli maddələrlə, istehsalat və məişət tullantılarıyla çirklənməsini, yer üzündə yararlı torpaq sahələrinin, həyat üçün yararlı olan ərazilərin getdikcə azalmasını və bu kimi sair müşkül halların baş verməsini yolverilməz hesab edir. Bu proses cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir edir, xoşa gəlməz hallara gətirib çıxarır. İqtisadi-sosial baxımdan yanaşılsa, islam bu problemin cəmiyyət və insan mənafeyi naminə həllini, həm də daim-ardıcıl surətdə problemin diqqət mərkəzində saxlanmasını nəzərdə tutur. Çirklənmə mənbələri ləğv edilməlidir, heç olmasa bu mənbələrin göstərdiyi zərərli təsirin gücünü minimal səviyyəyə endirməklə sonralar ləğvinə nail olunmalıdır. Demografik məlumatların və «tələbat və təminat»ın ədalətli prinsiplərinə əsaslandırılmış istehlak və istehsal vasitələri bazarlarının təşəkkülü ciddi dövlət hüquqi qanunları əsasında həyata keçirilməli və bir müddət dövlət nəzarəti altında saxlanmalıdır. Bu, heç olmasa respublikada həm milli istehsalın həcmi, həm də idxalatın təşkili və realizasiyasını ətraf mühitə və insan sağlamlığına az da olsa gətirdiyi zərərin miqyasını qoruyub saxlamağa imkan verir. Bununla yanaşı, istər sənayedə, istərsə də kənd təsərrüfatında, habelə tədavül sferası sahələrində texnoloji-satış proseslərinin imkan daxilində ekolojiləşdirilməsini təmin etmək lazımdır. Çirklənmiş torpaqların bərpa və enerji daşıyıcıları üzrə resurslardan istifadə ətraf mühitin saflaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş real dövlət proqramına uyğun aparılmalıdır.

Aparılırmı?-təkidlə soruşmalıdır özlərindən məmləkət əhlinin hər biri. Əsla yox! İllah da müstəqillik əldə etdiyimiz andan bu günədək. Onsuz da torpağın xarablaşması, geri getməsi neçə onillərdir ki, müşahidə olunur. Bunun özü bir problem olmaqla yanaşı, yeni problemlər də doğurur. Odur ki, dünya bazarlarının inkişafı fonunda məmləkətimizdə zərrə kimi duyulan iqtisadi yüksəliş də insan inkişafına xidmət edə

bilmir. Belə bir şəraitdə cəmiyyəti idarə edənlər tərəfindən heç olmasa həndəsi artımla davam edən torpaq deqradasiyasının qarşısının alınması tədbirləri həyata keçirilərdi. Bütün baş bilənlərimizə yaxşı məlumdur ki, məmləkətdə torpaq ehtiyatları məhduddur. Orta hesabla əhalinin hər nəfərinə 0,56 hektar (1997-ci il) torpaq sahəsi düşür ki, onun da 0,24 hektarı əkin üçün yararlı torpaq sahəsidir. Həm də nəzərə alaq ki, onun ümumi sahəsinin 20 faizi erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilib. Burada, yəni bütövlükdə kənd təsərrüfatında hələ SSRİ dövrünün son iki onilliyində plan tapşırıqlarının artıqlamasıyla yerinə yetirilməsi uğrunda intensiv gedən «mübarizədə» irəli çıxmaq naminə bitki və meyvə-tərəvəz sahələrinin tez-tez suvarılması torpağı eroziyaya uğradırdı. Gübrələrin normadan artıq verilməsi (gübrələr çox hallarda suvarma zamanı verildiyinə görə onların çox hissəsi yuyulub aparılırdı) isə onu yerli-dibli duzlaşdırırdı, torpaq kimyəvi çirklənməyə məruz qalırdı. Bu səbəbdən də hətta yeraltı su ehtiyatları, çaylar, bulaqlar çirklənirdi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, bütün bunlar insan fəaliyyətinin nəticəsi idi. Məmləkət və idarələrin başqanları buyururdu, xoflanmış sırayı insanlar-kolxozçular və sovxoz işçiləri isə icra edirdi.

Sənaye və kənd təsərrüfatında da insan fəaliyyətinin nəticəsi kimi çirklənmiş və düzgün istifadə olunmayan ərazi sahələri ilbəl artır. Hesablanıb ki, Azərbaycan Respublikasının istehsal etdiyi sənaye tullantılarının həcmi 700 milyon kub metrədən çoxdur və bu rəqəm durmadan artır. Meşələrin qırılmasını və qırılanın yerində yenilərinin əkilməməsini, dövlət qoruqlarına biganəliyi, su ehtiyatlarından istifadənin səmərəsizliyi, xüsusən neftin çıxarılması və bir çox neft emalı, kimya, metallurgiya və enerji istehsal edən müəssisələrdə işlənilib çirkəblənmiş suyun Xəzər dənizinə axıtılması və s.-də nəzərə alınsa, itirdiyimiz və hələ itirəcəyimiz (çünki ən iri həcmli tədbirlər görülsə belə, bu acı proses xeyli müddət davam edə-

cəkdir) maddi və mənəvi dəyərlərin ölçü-biçimi ağılasığmaz dərəcədə həddini aşmaqdadır.

Bunu da əlavə edək ki, bu gün və gələcəkdə də ən gəlirli və sürətlə inkişaf edən bütün iş sahələri, xüsusən istehsal və ona bərabər tutulan sahələrin inkişaf effektivliyi istifadə olunan təbii resursların (sərvətlərin) saflığından asılıdır. Məhz buna görə də insan özü ekologiyanın korlanmasının qarşısını almalı, onun qayğısına qalmalıdır. Bu, hər şeydən öncə güclü inzibətçilik və zorakılıq şəraitində müşkül iş olsa da, hər halda idarəetmə səviyyələrinin hər birində başqanlıq edən kəslərə aiddir.

Müqəddəs Qurani-Şərifin «Loğman» surəsinin 20-ci ayəsində oxuyuruq: «(Ey insanlar!) Məgər Allahın göylərdə və yerdə olanları (günəşi, ayı, ulduzları və buludları; meyvələri, bitkiləri, dənizləri, çayları və gölləri) sizə ram etdiyini (sizin istifadənizə verdiyini) aşkar (görmə, eşitmə, sağlamlıq) və gizli (əql, şüur, fəhm, elm və i.a.) nemətləri sizə bolluca əhsan etdiyini görmürsünüzmü? (İnsanlar) içərinizdə eləsi də vardır ki, nə bir elmə, nə bir doğru yol göstərən rəhbərə, nə də bir nurani (ilahi) kitaba əsaslanmadan Allah barəsində mübahisə edir».

Rəbbinizin bu buyuruğunda böyük hikmət, ibrət və nəsihət vardır. Əgər Adəm övladları bu gün onlara verilən dünya nemətlərini istifadə etməklə bahəm, onun saflığı, salamatlığı, paklığı haqqında düşünüb öz potensial imkanını daxilində tədbirlər görmürsə onlar küfr etmiş olurlarmı? Yaxşı əməl sahibi olan, səmimi-qəlbdən Allaha tapınan bir kəs özünün istehlakını düşünürsə, birə-beş də istehsal etmək, qurmaq, təbiəti qorumaq, gələcək nəsələ zəmin yaratmaq və s. barədə düşünüb-daşınmalıdır. Belələri-yaxşı əməl sahibləri «... artıq ən möhkəm bağdan (Qurandan, imandan) yapışmış olur. Bütün işlərin axırı Allaha gəlib çıxacaqdır! (Buyuruq Allahındır!)» (s. 31, 22).

Bir çoxları, hətta müxtəlif sahə alimləri irad tuturlar ki, təbii mühitin cəmiyyətə təsiri, ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsi təhlükəsinin artması, bütövlükdə ekologiyanın kor-

lanması elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsiylə bağlıdır. Belə çıxır ki, təbiətə qarşı mənfi təsirlərin artmasında elm günahkardır. Bununla bağlı, bəlkə elmin inkişafını, onun idrak cəhdini məhdudlaşdırmaq lazımdır. Məgər açıq-aşkar başa düşülmür ki, bütün təbiətin, kainatın mahiyyətinə nüfuz etmək cəhdində olan elmin, fikrin, işıq verən ideyaların qarşısını almaq, yolunu kəsmək qeyri-mümkündür. Elmi-texniki tərəqqiyə sipər çəkmək, hətta əngəl törətmək ancaq və ancaq ağılsızlıqdır, sadəcə olaraq mənəviyyatsız bir xülyadır.

Allah yanında bütün dinlərdən məğbul olan islam dinində¹ inam sağlam düşüncəyə əsaslanır. Bəşər övladının şüurunda elm və din nəticə etibarilə Cənabi-Allaha gedib çıxır. Məhz Onun yerdə xəlifəsi kimi, insan hökmən elmi inkişaf etdirməyə cəhd göstərməlidir. Düzünə qalsa, bu cəhd etmə böyük Yaradanın hökmü kimi, onun borcudur. İslam, bu baxımdan, bütün fəaliyyət sahələrində, o cümlədən təbiətin qorunmasında ədalətli, insanpərvər elmi-texniki tədqiqatlara və düşüncə qayələrinə üstünlük verir.

İslam elm və texnikanın sürətləndirilməsi və onun nailiyyətlərinin istifadəsi problemlərinin ancaq insan rifahı naminə həll edilməsini tələb edir. O, təbiətə insan marağının ilkin şərti kimi baxır. İnsan və təbiət münasibətləri arasındakı ziddiyyətlərin həllinin düzgün istiqamətə yönəldilməsi üçün daim əlverişli şərait yaratmağa cəhd göstərilməsini tövsiyə edir.

3. İSLAM VƏ ƏMƏK

İslam insanların hamısının fərdi və ictimai faydalı əməkdə iştirakını, özgənin hesabına yaşamamasını, başqalarının hesabına yüksək güzəran edən sınıfların, təbəqələrin olmamasını təbliğ edir. O, öz Rəbbinə istinadən andırır ki, bütün məxluqat üçün yeri məskən, göyü tavan edən, bəndələrinə surət verən, surətlərini gözəlləşdirən, təmiz və pak ne-

¹ «Kim islamdan başqa bir din ardınca gedərsə (o din) heç vaxt ondan qəbul olunmaz və o şəxs axirətdə zərər çəkənlərdən olar» (s.3,85).

mətlərdən ruzi verən Odur, aləmlərin Rəbbi olan Allahdır. Ucalardan uca olan Rəbbin xeyir-bərəkəti bol və daimidir.

Fəqət ruzi heç kimə hazır şəkildə, necə deyərlər, göydən düşmə kimi verilmir. Elə bu məqsədlə də səmədan nazil olunmuş müqəddəs vəhylərin birində açıq-aşkar buyurulur: «Sizin dinc əməyiniz üçün gecəni (qaranlıq) və (ruzi qazanmağınız, əlləşib-vuruşmağınız üçün) cündüzü yaradan Allahdır. Allah insanlara lütfükardır, lakin insanların çoxu (Onun lütfünə) şükr etməzl!» (s. 40, 61).

Nədir əmək, Rəbbimizin başqasını narahat etməyən, əziyyət verməyən, yalnız öz işi ilə məşğul olan bu möcüzəli «dinc» kəlməciyi ilə bahəm deyilən bu anlayış? Şübhəsiz ki, əmək, hər şeydən öncə insanın məqsədyönlü fəaliyyətidir. O, Ulu Yaradanın köməkliliylə iş prosesində təbii resurslardan və minillər boyu insanların quraşdırıb yaratdığı əmək alətlərindən istifadə edərək bir tərəfdən təbiətin özünə təsir göstərir, digər tərəfdən istehlak dəyərləri yaradır. Əmək sərfinə insanın fiziki və intellektual fəaliyyətləri təcəssüm edilir. Əmək sərfi insanla təbiət arasında bəşər övladlarının, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı naminə baş verən zəruri prosesdir. O, islamın təsbit etdiyi kimi, bu fani dünya yaradılan andan axirət dünyasınaqədər insan həyatının əzəli və əbədi təbii şərti olmuş və olmağında da qalmaqdadır. Əmək insanın fəaliyyətə başladığı ilk gündən etibarən onun həyatında qeyri-müəyyən, yəni mənfi, yaxud müsbət istiqamətlərə doğru, həlledici rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək prosesi təkcə insanların təbiətə təsiri ilə məhdudlaşmır. İnsanlar maddi və mənəvi nemətlər yaratmaq naminə öz aralarında qarşılıqlı iş əlaqələrinə və işgüzar münasibətlərə, bütövlükdə iqtisadi münasibətlərə girişirlər. Bu münasibətlər əsasında məhəlli və ölkədəxili, həm də dünya miqyasında «görünən» və «görünməyən» mallar-maddi və mənəvi dəyərlər istehsalı və realizasiyası prosesləri baş verir. Bir sözlə, istər fərd və ailə, istərsə də cəmiyyət öz varlığı dövründə yaşaması və inkişafı üçün, bütünlükdə şərtlər

eyni olduqda, ancaq və ancaq əməyə söykənir-onun maddi və mənəvi stimullarına, keyfiyyətinə, texnika və enerji ilə silahlanmasına, təşkilinə, effektivliyinə, bölgüsünə və özünə görə bölgü prinsiplərinə və nəhayət, bunlarla bağlı dövlət hüquqi qanunlarına, əlbəttə, əgər bu qanunlar Böyük Yaradanın səmədan nazil etdiyi vəhylərin tələblərinə uyğun işlənilib hazırlanıbsa.

Deyilənlərlə bağlı bir zərurət də yenilməzdir-əməyin daşıyıcısı, sahibi yer üzünün əşrəfi olan insandır. Bu, Ulu Tanrının öz bəndəsinə verdiyi qiymətdir. Və bununla bahəm Onun buyuruğudur ki, insan öz yaradılışına görə dərk etdiyi razılıq hissi və Tanrısına minnətdarlıq duyğusu ilə bahəm, ömrü boyu çalışmalı-çarpışmalı, işləməli və qazanmalı, əziyyət içində xoş, yaxud bir qədər çətin gün-güzaran keçirməlidir. «And içirəm ataya və onun övladına (Adəmə və onun nəslinə, yaxud İbrahimə və oğlu İsmailə) ki, Biz insanı məşəqqətdə yaratdıq! (İnsan doğulduğu gündən qəbr evinə gedənə qədər əzab-əziyyət içində çalışıb-çalalayır, həyat boyu müxtəlif çətinliklərlə üzləşir. Bu ilahi bir hikmətdir, həyatın qanunudur!)» (s. 90, 3-4). Bu nida sözlərini Hz.Mühəmmədə (s.ə.s.) müraciətən buyurmuşdur Uca Tanrımız.

İslam öyrədir ki, əmək zəruri şərt olmaqla yanaşı, onun sərfi prosesi dinc və sərbəst, hər cür istismardan və zorakılıqdan uzaq olmalıdır. Mülkiyyət insanın dünyaya gəlməsilə yaşdığı kimi, digər anadangəlmə və fitri arzular və niyyətlər kimi əmək və mülkiyyət də insan təbiətinə xasdır. Çünki əmək də ictimai formasından asılı olmayaraq mülkiyyətə söykənir və onun əsasında fəaliyyətdə bulunur. Hər bir insan istəyir ki, onun tələbatına xidmət edəcək şeylərin vahid sahibi olsun ki, özünü əsl mənada azad və müstəqil hiss etsin. O hiss edir ki, bu şeylər onun əllərinin, əzələlərinin gərgin əməyinə borcludur. Bu əməyin nəticəsi olan hər şey nə sə də onun özünün həyati davamıdır, öz şəxsiyyətinin toxunulmazlığını arzu və tələb etdiyi kimi, ona da, yəni əməyinə də ehtiram və hörmət edilməsini istəyir. Həm də o, daxilən

niyyət edir ki, özünü və ailəsini təkcə bu gün üçün deyil, heç olmasa qarşıdakı qısamüddətli dövr ərzində dolandıra bilsin, bunun üçün müəyyən qədər ehtiyat yaratsın və s. və i.a. Həmin andan həm də, bu ehtiyatı özünün dinc əməyinin nəticəsi və «öz mülkiyyəti» kimi səy və qeyrətlə qoruyub saxlamağa cəhd göstərir.

Əslində cəmiyyətin varı-sərvəti insanın dinc əməyinin, xüsusi mülkiyyətin və əmək məhsuldarlığının artımı ilə bollaşır. Belə ki, hər bir sosial vahid həmin cəmiyyətin üzvləri olan əməksevər fərdlərin əməyi hesabına yaşayır. Bu da inkar edilməz bir həqiqətdir ki, hər cür əməyin, o cümlədən ağır əməyin də sövqedicisi səbəbinin əsasını onun mükafatlandırılması dərəcəsi, dinc və rahat yaşamaq arzusu təşkil edir. Elə buna görə də cəmiyyət hər bir fərd üçün güzəştə getməlidir ki, o, özünün ağır zəhmətli əməyilə yaratdığına müəyyən bir hissəsinə tam sahib olsun. Axı cəmiyyətin özünün də rifahı öz-özülüyündə həmin əməyin nəticəsilə təmin olunur.

Bu problemin həlli məqsədilə islam bütövlükdə, o cümlədən iqtisadiyyatın inkişafında heç bir fərq qoymadan həm fərdlərə, həm də cəmiyyətin özünə üstünlük verir. O, eyni zamanda bu iki ünsürün maraq və hüquqlarını bərabər surətdə tarazlığa gətirilməsini məqsəd kimi qarşıya qoyur. Və təsbit edir ki, ancaq dinc əmək, azad təsərrüfatçılıq, real bazarın və obyektiv dövlət hüquqi qanunlarına şəxsiz əmələmə zəhmətkeş fərdlərə və bütövlükdə cəmiyyətin özünə sərbəstlik və fayda gətirə bilər. İslam xüsusi mülkiyyəti və bununla bəhəm sahibkarlığı, habelə şəxsi və ictimai maraqları mühafizə etməklə yanaşı, möhtəkərliyi, oğurluğu, ictimai (dövlət) əmlakının mənimsənilməsini, oğurlanmaların ört-basdır edilməsini, tamahkarlığı, sələmçiliyi, fərdlərin mülkiyyətinin zorla zəbt edilməsini, özgə əməyin nəticələrinin mənimsənilməsini və bu kimi sair cinayət xarakterli sosial metodları (üsulları) qəti surətdə pisləyir, bu cür hallara siper çəkilməsini zəruri hesab edir.

İslam insan əməyinin istismarını dözülməz hal kimi qəbul edir. Bəşər tarixinin bütün dövr-zamanlarında, ilkinci istisna olmaqla, qalan ictimai-iqtisadi formasiyaların hamısında, hətta saxta sosializm cəmiyyətində sinfi (təbəqələşmə) antoqonist ziddiyyətlərin təzahürü olan özgə əmək nəticələrinin mənimsənilməsi baş alıb gedirdi. Elə indinin özündə də bu hala tez-tez rast gəlinir.

İstismar sosial hadisə olmaqla məcburi əmək sistemi kimi təzahür edir. Bu sistem vasitəsilə hakim mövqə tutanlar bilavasitə istehsalçının və xidmət sahələri işçilərinin əmək nəticələri dəyərlərinin bir hissəsini əvəzsiz olaraq mənimsəyir. Həm də bütün bu əyintilər əmək haqqı kateqoriyası ilə pərdələnir. O, yəni istismar son nəticədə sosial bərabərsizliyin artmasıyla müşayiət olunur. Nə gizlətməli, bu günümüzdə də istismara nəinki fiziki, habelə əqli əməklə məşğul olanlar, nəinki, yuxarıda deyildiyi kimi, maddi istehsal, habelə, qeyri-istehsal sahələri də cəlb olunur. İslam insan əməyinin özgələr tərəfindən mənimsənilməsinə, hansı hallarda, hansı sosial-iqtisadi şəraitdə olursa-olsun, son qoyulmasını təbliğ edir.

Hələ XIX əsrin təqribən üçüncü onilliyində utopik sosialistlərin nümayəndələrindən olan Sen-Simonun şagirdləri onun siniflər və mülkiyyət haqqında baxışlarına daha aydın sosialist istiqaməti verirdilər. Onlar sənayeçiləri vahid və yekcins bir sosial sinif kimi nəzərə almayaraq deyirdilər ki, bu sinfin sahibkarlar tərəfindən istismarı, özünün bütün ağırlığı ilə fəhlənin üzərinə düşür. Onlar qeyd edirdilər ki, bir vaxtlar qul istismar olunduğu kimi, fəhlə də maddi, intellektual və əxlaqi cəhətdən istismar olunur.

Ümumiyyətlə, bütün dövrlərdə insanlar üçün ən yaxşı həyat arzulanmış və yer üzündə bu həyatın mümkün olmasına inanmış mütərəqqi baxışlı adamlar olmuşdu. «Bir vaxt qul istismar olunduğu kimi...» ifadələrinin müəllifləri o vaxt bilmirdilər ki, hələ VII əsrin beşinci onilliyində (642-ci il) Hz.Mühəmməd (s.ə.s.) özünün Vida xütbəsində buyurmuşdu ki, «ey xalq... közlərə gəlinə, onlara öz yediklərinizdən ye-

dirdin və geyindiklərinizdən geyindirin. Əfv edə bilməyəcəyiniz bir xəta işlətsə, onlardan ayrılın. Onlar da Allahın qullarıdır və pis münasibətə layiq deyillər». O, Hz.Mühəmməd (s.ə.s.) bütün insanların bərabərliyini istəmiş və bu müsavat uğrunda mübarizə aparılmasını tövsiyə etmişdir. İslam dini istismarı rədd edərkən məhz öz Peyğəmbərinin bu çağırışını əsas tutur.

İslam əməyi və əmək sərfini yüksək dəyərləndirir. Ondan və bütövlükdə işçi qüvvəsindən sosial ədalətlik və səmərəlilik prinsipləri əsasında istifadə olunmasını təsbit və təbliğ edir. Bu, bəşəriyyətin təkə rifahı üçün deyil, eyni zamanda ayrılıqda hər bir kəsin şəxsi keyfiyyətlərinin, intellektual səviyyəsinin və bütövlükdə onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının ilkin şərti kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin formalaşmasında önəmli amil olan asudə vaxtın artırılması probleminin həlli də məhz bu prinsiplərin reallaşdırılması aktlarına söykənir.

İnkaredilməz həqiqətdir ki, malın dəyəri onun istehsalı və realizəsinin üç amilinin-əməyin, kapitalın və təbii resursların birgə fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu halda, həm də nəzərə alınmalıdır ki, xalis əmək amili ilə yanaşı, kapital amilinin özündə, yəni tərkibində maddiləşmiş canlı əmək də vardır. Göründüyü kimi, həmin dəyərdə əmək amilinin birinciliyinə şəkki-şübhə qalmır. Beləliklə, əvvəla, əmək malın dəyərinin əsasını təşkil edir, ikincisi, satış üçün hazır olan mala sərf olunmuş ictimai-zəruri əməyin miqdarı nəinki onun dəyərini, eyni zamanda onun digər mal ilə mübadilə olunduğu nisbəti də müəyyən edir.

Hər hansı başqa bir mal kimi əməyin də dəyəri və istehlak dəyəri vardır. Əmək iş qüvvəsi şəklində fəaliyyətə qoşulur. Bununla bağlı, iş qüvvəsi kimi onun, yəni əməyin dəyəri iş qüvvəsinin təkrar istehsalı ilə müəyyən edilir. İş qüvvəsinin isə kapital və təbii resurslarla birləşərək əlavə dəyər yaratması onun istehlak dəyərini yaradır. Necə olursa-olsun insan əməyi xüsusi bir məqsədəuyğun formada sərf olunduqda və konkret faydalı əmək olmaqla istehlak dəyərləri yaradır və o, «özünə

əmək» və «muzdlu əmək» kimi çıxış edə bilir. Sivil ölkələrdə ictimai quruluşundan asılı olmayaraq məcmu əməyin əksər hissəsini muzdlu əmək təşkil edir. İslam əməyin bir çox xüsusiyyətlərini öyrənir və onların mahiyyətini ədalətlik prizmasından sezərək dəyərləndirir. Bu xüsusiyyətlərdən ən başlıcası istehsal münasibətlərinin sosial-iqtisadi təbiətidir. Bu, hər şeydən öncə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, muzdlu əməyin istismardan tamamilə azad olması və iş qüvvəsinin ədalətsiz alqı-satqısını aradan qaldırmaqla hər kəsin özü üçün və bəşəri cəmiyyət üçün sərf edilməsidir. İslam əməyin ümumiliyini, ictimai faydalı əməkdə iştirak etməyi, özgəsinin əməyi hesabına yaşayan kəslərin və təbəqələrin olmamasını tələb edir. Saf və real istehsal münasibətləri sistemi olan bəşər cəmiyyətində iqtisadi və sosial cəhətdən təmin olunan əmək hüququ həmin sistemin tələbləriylə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bunlar da islamın dəyərləndirdiyi həmin xüsusiyyətlərdəndir. Daha sonra, islamın bu baxımdan təsbit və təbliğ etdiyi xüsusiyyətlərdən biri də işləyənlərin öz əməyinin nəticələrindən şəxsi və cəmiyyət (dövlət) maraqları prinsiplərindən dolğun və səmərəli istifadə edilməsidir. Əməyə həvəs və onu şövqləndirmə problemi məhz bu əsasda həll olunmalıdır-budur islamın əmək təlimi.

Bu deyimlərin həqiqiliyini təsbit etmək üçün müqəddəs Kitabı-Şərifin (Quranın) «Əl-Əla» surəsinə nəzər yetirək: Ya Peyğəmbər, -deyilir bu surədə, -Ən uca Rəbbinin adını pak və müqəddəs tutub Onu bütün eyb nöqsanlardan uzaq bil! «O Rəbbin ki (hər şeyi) xəlq etdi və nizama saldı. O Rəbbin ki (hər şeyin keyfiyyətini, xüsusiyyətini, davam müddətini) əzəldən müəyyən etdi və (hamıya) yol göstərdi» (s. 87, 2-3), buyuraraq öz Rəsuluna elə həmin surədəcə özünün öz hökmünü belə tamamlayır: (Ya Peyğəmbər!) əgər nəsihət fayda versə, (ümmətinə Quranla) öyüd-nəsihət ver! (s. 87,9).

Göründüyü kimi, peyğəmbərimiz Hz.Mühəmmədin aşağıdakı kəlamı heç də yersiz deyilmiş: «Görülən işlərin ən

üstünü halal yolla ruzi qazanmaqdır. Qazancın ən təmizi, insanın əməyi ilə əldə etdiyi qazandır».

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi muzdlarla işləyən kəslərin əməyi və onun dəyəri işçi qüvvəsinin dəyərində təzahür edir. İşçi qüvvəsinin dəyəri isə K.Marksa görə fəhlənin (bizcəsinə, «fəhlənin» əvəzinə «işləyən kəsin», yaxud «muzdlarla işləyənin») kimi ifadə olunsaydı fikir daha düzgün alınardı, çünki muzdlarla işləyənlərin hamısı-fəhlə də, kəndli də, qulluqçu da fiziki və əqli əməyini iş qüvvəsi kimi satır-İ.F., Ə.B.) və onun ailəsinin yaşayışı üçün zəruri olan vasitələrin dəyəri ilə müəyyən edilir. Hərçənd o, bu vasitələri də maddi və mənəvi dəyərlərə ayırmır. Halbuki, bunların hər ikisi yaşayış üçün zəruri şərtlərdir. Prinsipcə K.Marksın bu formuluna uyğun şəkildə Adam Smit öz əlavələri ilə işçi qüvvəsi dəyərinin mahiyyətini daha da təkmil hala gətirir. Ona (A.Smitə) görə əvvəla, işçi qüvvəsinin dəyəri nəinki yaşayış vasitələrinin fiziki minimumu ilə müəyyən olunur, eyni zamanda məkan və zaman şəraitindən asılı olub tarixi və mədəni ünsürü ehtiva edir; ikincisi, əmək haqqının aşağı olması, onun fiziki minimuma yaxın olmasının başlıca səbəblərindən biri kapitalistlərlə münasibətdə fəhlələrin zəif mövqə tutmalarıdır. Əlbəttə onların yekdilliyi və mütəşəkkilliyi, müqaviməti sahibkarların acgözlüyünü məhdudlaşdırırsa bilər; üçüncüsü, əmək haqqının dəyişmə meylində ölkənin təsərrüfatının vəziyyəti ilə əlaqədar olur və üç halın: iqtisadi tərəqqinin, iqtisadi tənəzzülün və sabitliyin təsiri ilə bağlıdır.

Böyük klassiklərin hər ikisinin fikirlərində müəyyən həqiqət vardır. Bu fikirləri müasir dövrün yenilməz tələblərinə görə bir qədər də dərinləşdirmək olardı. Fəqət necə olursa olsun, hər kəsin, digər şərtlər eyni olduqda, öz əməyinin dəyərinin daha dolğun ödənilməsinin təmin olunmasında marağı vardır. Başqa sözlə, hamı öz əməyinə görə haqq almağı münasib bilir. «Hər kəs üçün etdiyi əməllərə görə dərəcələr (müxtəlif mükafatlar və cəzalar) vardır» (s. 6, 132). Rəbbimizin bu ayəsində böyük hikmət duyulur. Bunu əməyə görə

bölgü prinsipinə də şamil etmək şübhəsiz ki, yerinə düşər. «Şübhə yox ki, Allah, halal ruzi qazanmaq yolunda əziyyət çəkdiyini, yorulduğunu görməyi sevər», -deyə tövsiyə edirdi öz ümmətinə peyğəmbərimiz Hz.Mühəmməd (s.ə.s.).

İslam əməyə görə bölgünü ədalətli bölgü kimi qiymətləndirir (Əlbəttə ki, əgər bu bölgü işçi və qulluqçuların maddi və mənəvi yaşayışının bütün cəhətlərini nəzərə alsın və əmək sərfinin qədəri və keyfiyyəti düzgün ölçülüb-biçilsə). Əməyə görə bölgü, bir qayda olaraq, izafi məhsulun (dəyərin) əsas hissəsinin işçilərin sərf etdikləri əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinin dərəcələrinə uyğun surətdə həyata keçirilməlidir. Bu bölgü sisteminin zərurəti ondan irəli gəlir ki, cəmiyyətdə hələ tam bolluq yaranmayıb və bununla bağlı, insanların getdikcə tələbatının tam dolğunluğuyla ödənilməsi təmin edilmir. İslam hər kəsin yerini onun əmək nəliyyətlərində, əmək sərfinin nəticələrində görür. Çünki əməyin mahiyyətində, onun xarakterində sosial-iqtisadi fərqlər hələ də durur və uzun müddət qalacaqdır. Elə buna görə də əməyin ödəniləsi müddətdə işləyənlərin hamısı üçün ikinci həyatı tələbatına çevrilibdir. Buna görə də istehlak şeylərinin bölgüsü zamanı əmək sərfinin qədəri ilə (əlbəttə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından) istehlak ölçüsü arasında tam uyğunluq təmin olunmalıdır. Söz yox ki, bütün bunlar, əsasən, dəyər formasında həyata keçirilir. Burada işçi və qulluqçuların istehlakının qeyri-bərabərliyi də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, müxtəlif ixtisaslı, müxtəlif əmək qabiliyyətli və müxtəlif peşə sahibləri bəşər cəmiyyətinə müxtəlif miqdarda və keyfiyyətdə əmək nəticələri (maddi və mənəvi istehlak dəyərləri) verir. Elə bu səbəbdən də onlar qeyri-bərabər pay götürürlər. Bununla bağlı, əməyə görə bölgü də bu zümrəyə aid olan ixtisas və peşə sahibləri arasında da eyni prinsiplə həyata keçirilməlidir.

Bu deyimlər hələlik ancaq fikirdir, nəzəriyyədir. Həm strateji, həm də taktiki baxımdan çox önəmli nəzəriyyədir. Belə olduqda o, praktiki həyatda, insanların əmək fəaliyyətində necə və hansı əsasda həyata keçirilir? Məsələn, uzun illər

ərzində olduğu kimi, bu günümüzdə də işçi qüvvəsinin dəyərini dolğun ödənilməsi bir yana qalsın (yuxarıda deyildiyi kimi, bu iqtisadi tərəqqidən, iqtisadi tənəzzüldən iqtisadiyyatın sabitliyindən asılıdır), əməyə görə bölgü prinsipinə necə gəldi, elə də əməl edilməkdədir. Halbuki, bu qanunun həyata keçirilməsi, islamın təsbit etdiyi kimi, ancaq və ancaq ədalətlik prinsipinə necə gəldi, elə də əməl edilməkdədir. Halbuki, bu qanunun həyata keçirilməsi, islamın təsbit etdiyi kimi, ancaq və ancaq ədalətlik prinsipinə əsaslanmalıdır.

Bəli, mizan-tərəzi o dünyada-haqq dünyasında qurulacaq, günah-savab tərəziyə qoyulub zərrəsinədək çəkilib-ölçüləcək. Fəqət bu dünyada ona əməl edilməsi Ucadan uca Allahın hökmüdür, bütün bəşər övladlarına aiddir. Bunun da əsasında ədalətlik prinsipi durur.

Əməyə görə bölgü özlüyündə nə dərəcədə ədalətlidirsə, onun tətbiqinə də ədalətli yanaşılmalıdır. Buna görə də qanun layihələrini hazırlayan və təsdiq edən kəslər, bu qanunları icra edən məmurlar praktiki həyatda bu bölgünün ədalətliliyi, təmiz və səmimiliyi barədə dərinlən düşünməlidirlər. Halbuki, praktiki həyatda ədalətlik çox vaxt ancaq diskussiyalarda, mübahisələrdə üstünlük təşkil edir. Fəlsəfi baxımdan bərabərlik ədalətliyin əsasıdır. Bu konsepsiya ilk baxımdan belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, guya bütün insanlar öz məsuliyyətindən asılı olmayaraq iqtisadiyyatın istehsal etdiyi nemətlərdən pay götürməyə layiqdir. Bu konsepsiyanın da bir neçə variantı vardır. Bəziləri belə hesab edirlər ki, bütün izafi məhsul və dövlətin sərvəti bərabər surətdə bölüşdürülməlidir. Digərləri isə belə düşünürlər ki, insanlar gəlirlərdən «minimum-zəruri» səviyyəni almağa hüquqları çatır. Həmin səviyyədən artıq qalanı isə digər standartlar əsasında bölüşdürülməlidir. Belə bir fikir də irəli sürülür ki, müəyyən nemətlər, xidmətlər, qida və təhsil bərabər bölüşdürülməli, digər dəyərlər isə qeyri-bərabər də bölüşdürülə bilər. Tərəfdarları olan bir sıra alternativ fikirlər də var ki, ədalətlik həmin bölgü mexanizminin fəaliyyəti tərzindən asılıdır. Bu nöqtəyi-

nəzərdən isə belə çıxır ki, bölgüdə müəyyən xüsusi mülkiyyət hüququna malik olunması, cinsiyyət və irqi ayrı-seçkiliyin isə olmaması kimi prinsiplərə riayət olunmalıdır. Əgər buna əməl edilərsə, bölgü prinsipi məqbul sayıla bilər. Bu baxımdan imkan bərabərliyi gəlirlər bərabərliyindən daha vacib, daha əhəmiyyətlidir.

Bu ideyalarda müəyyən bir həqiqət duyulur. Lakin onlar, heç də əməyə görə bölgü prinsipinin mahiyyətini tam dolğunluqla açma bilmirlər. Əlbəttə, əgər insanlar həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətcə bərabər əmək sərf etsəydilər, bölgüdə həmin prinsiplərə (ideyalara) uyuşmaq olardı. Axı insanlar da bir qədər naşükür olurlar.

Müqəddəs Quranın «Əl-İsra» surəsində dinləyirik: «İnsana bir nemət (sağlamlıq, var-dövlət) verdiyimiz zaman (Bizdən üz çevirib uzaq gəzər), Ona bir pislik üz verdikdə isə məyus olar!» bu hikmətli buyuruğun ardınca elə həmin surədə Böyük Yaradanın öz Rəsuluna göstərişini oxuyuruq: «De ki: «Hərəkət öz qabiliyyətinə (xislətinə) görə iş görür. Rəbbimiz kimin doğru yolda olduğunu daha yaxşı bilir». Daha sonra Cənabi-Allah elə həmin surə vasitəsilə buyurur: «Doğru yol tutan yalnız özünə xeyir, haqq yoldan azan da ancaq özünə zərər edir. Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz...» (s. 17, 15; 83-84).

Əmək qabiliyyətinin tətbiqi, onun sərfi dərəcəsi də işçi qüvvəsi dəyərini müəyyənləşdirən, ona təsir göstərən digər bir amil kimi çıxış edir. Əmək qabiliyyəti hər bir bəşər övladına öncədən verilən, müəyyən həcmdə və keyfiyyətdə işin yerinə yetirilməsinə imkan verən gümrahlıq, sağlamlıq vəziyyətidir. Praktikada bu, sadə və heç bir ixtisas tələb etməyən əmək qabiliyyəti, bundan fərqli olaraq müəyyən peşə, ixtisas, yaxud idarəçilik vəzifəsi kimi xüsusi əmək qabiliyyəti, bir də məhdud əmək qabiliyyəti və s. kimi fərqləndirilir.

Təcrübi həyatda əmək qabiliyyəti dəyişkəndir. Bu, cəmiyyətin mübtəla olduğu sosial-iqtisadi mühitin xarakteri, dövlət hüquqi qanunları və bunların necə işləməsi, iş yeri

şəraiti, öncədən əmək qabiliyyətsizliyinə düçar olunmaq, ən başlıcası isə yaş həddi və s. amillərlə bağlıdır. Şübhəsiz ki, insanın həyatiliyi, onun sağlamlığı və nəhayət, əmək qabiliyyəti, bütün şərtlər eyni olduqda, müəyyən qanunauyğunluğa tabe etdirilmişdi. Bu da Cənabi-Allahın qüdrətindəndir. Axı onun hökmüylə insan vücuda gətirilir, sonra uşaq olaraq doğulub çıxarılır, «...Sonra ömrünün uşaqlıq, yeniyetməlik, yetkinlik, ahıllıq, qocalıq çağlarını yaşayır...» (s.29,19). Və sonra ona, insana bu dünyadakı aqibətini andıraraq «Ən-Nəhl» surəsində buyrulur: «... Sizin bir qisminiz ömrün ən rəzil (ixtiyar) çağına (80-90 yaşlarına) çatdırılır ki, (vaxtilə) bildiyi hər şeyi unudar, (...xasiyyəti dəyişib uşaq kimi olar. Bu, əsasən kafirlərə aiddir. Lakin Quran oxuyan, oruc tutub namaz qılan, sidqi-ürəkdən ibadət edən şəxs isə ixtiyar çağında belə, ağılı başında olar, uzun ömür onun qiymətini və kərəmətini Allah yanında daha da artırar) ...» (s.16,70).

Bir halda ki, əmək qabiliyyəti cəmiyyətdə sosial-iqtisadi mühitin xarakteri, işlədiyi yerin şəraiti və dövlət hüquqi qanunlarının saflığı və işləməsi amilləriylə əlaqələndirildi, Ulu tanrının bu müqəddəs deyimlərini unutmaq, sadəcə olaraq, nankorluq olardı: «İnsana ancaq öz əməli, öz zəhməti qalar! (İnsan dünyada var-dövlətlə deyil, etdiyi əməllərlə ad qoyar...). Şübhəsiz ki, (qiyamət günü) onun əməli, zəhməti görünəcəkdir! Sonra da ona əməlinin tam əvəzi veriləcəkdir!...» (s. 53. 39-41).

Həmin yazımızın lap başlanğıclarında qeyd edilmişdi ki, islam ən mütərəqqi, inkişaf etmiş dindir. Belə də olmalıdır. Çünki o, öz başlanğıcını müsavətçilik-bərabərlik prinsiplərindən götürmüşdür.

Haşiyə. Nə gizlətməli, islam ideyaları sosializm ideyaları ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür. Söhbət əsl sosializmdən gədir, saxta sosializmdən yox. Bəli, biz keçdiyimiz sosializm dövrü (1936-1990) tərədən dırnağadək saxtalaşdırılmışdı. Daha doğrusu o, yaranışından saxta idi və özünün «inkişafı» prosesi ərzində bu saxtalıq daha da dərinləşdirildi. Saxta idi

ona görə ki, 19 il ərzində yeni bir bəşər cəmiyyəti qurmaq ol-
mazdı. Bəli, belə olmuşdu 1917-ci ildə. O vaxt çoxsaylı
müstəmləkələrə¹ malik olan Rusiya imperiyasında çevriliş baş
verdi. 1936-cı ildə, yəni 19 ildən sonra qəbul olunmuş yeni
sovet konstitutsiyasında məmləkətdə sosializmin qələbəsi
bəyan edildi-geridə qalmış çarlıq-patavali bir məmləkətdə.
Absurd deyilmi?

Hətta marksist təlimin təbliğ etdiyi ictimai-iqtisadi for-
masiyaların inkişaf qanunauyğunluqları mövqeyindən də so-
sializmin ifrat qısa bir müddət ərzində qərarlaşması fikrini
qəbul etmək mümkünsüzdür.

Belə ki, öz sələfləri kimi, sosializm də kapitalizm cə-
miyyətinin daxilində rüşeym atmalı, yüzillər ərzində öz yaradılışı
həddinə çatmalıydı. Tarixi il sayılan 1917-ci ilədək Rusiyada
kapitalizm varıydımı? Bütövlükdə, əsla yox! Qisməncə o, ancaq
dirçəlməkdə idi: əvvəlcə Bakıda (neft sənayesiylə bağlı), sonra isə
onun Avropa hissəsinin bəzi (iki-üç) kiçik məhəllələrində,
vəssalam! Belə olduqda Oktyabr çevrilişindən sonra geridə qalmış
bu məmləkətdə dərhal-19 ildən sonra sosializmin yaranması
mümkünüydüümü? Axı, o da öz sələfləri kimi yüzillərlə kapitalizm
dövrü keçməliydi. Kapitalizmin isə öz yenilməz sosial-iqtisadi,
ictimai-dövlət hüquqi qanunları vardır.

Ümumiyyətlə, sosializm cəmiyyəti varmıdır, yaxud ola-
caqmı? Bu suallar çoxlarını düşündürür. Cavablar, fikirlər
müxtəlifdir. Bu barədə bizim fikrimiz isə qətidir. Bəli, əsl so-
sializm hökmən olacaq. Bu, bəşəriyyətin inkişafı qanuna-
uyğunluqlarından irəli gəlir. Qiyamət gününə qədərmi, yoxsa
qiyamət gündündən sonramı? Bu sualın cavabı isə ancaq və
ancaq Cənabi-Allahdır.

Qaldı ki, sosializm deyilən cəmiyyətin bugünkü var-
lığına, biz artıq onun izlərini duyuruq və görürük. Bunu da
öncədən qeyd edək ki, xüsusi mülkiyyət, bazar iqtisadiyyatı
münasibətləri olmadan əsl sosializmin mövcudluğu qeyri-

¹ Sabiq sovet respublikalar nəzərdə tutulur.

mümkündür (Əlbəttə ki, dövlət mülkiyyətinin üstünlüyü şəraitində).

Bu gün ABŞ-da və bir sıra digər güclü inkişaf etmiş real bazar iqtisadiyyatı ölkələrində üstünlük sosial problemlərin həllinə verilir və effektiv nəticələr də alınır. İsveçdə məmləkətin kənd təsərrüfatı məhsullarının 80 faizindən çoxu kooperativlər tərəfindən istehsal olunur, emal edilir və bazara çıxarılır. Bir sosialist məmləkəti kimi, Çin Xalq Respublikasında sabiq Rusiyanın «yeni iqtisadi siyasət» proqramına uyğun olaraq xüsusi mülkiyyətə, mal-pul münasibətlərinə, sərbəst bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə, rəqabətə və s. çoxdan yollar açılıb, inkişaf sürəti də yüksəlməkdədir. Bu qəbildən başqa misallar da gətirmək olardı. Çox güman ki, buna ehtiyac da yoxdur. Onlardan heç biri, Çin Xalq Respublikası istisna olmaqla, sosializmə doğru getdiklərini bəyan etməyiblər və bu barədə fikirləşməzlər, bəlkə heç ağıllarına da gəlmir. Çünki bəşəriyyətin inkişafı qanunauyğunluqları, nəticə etibarilə hər bir cəmiyyəti dövlət başçılarının iradəsindən asılı olmayaraq, son nəticədə sosial ədalətin bərqərar olduğu formasıyaya gətirib çıxaracaqdır-əmrə siz, bəyannamə siz.

Bu fikirləri irəli sürməkdə məqsədimiz heç də geriyyə, saxtalaşdırılmış sosializmə qayıtmaq deyil, bundan biz çox-çox uzağıq. Əksinə, məqsədimiz öz inkişafında yüksəklərə qalxmış məmləkətlərin müasir iqtisadi strategiyaları və taktikalarını kor-koranə tətbiq etmək deyil, onların iqtisadi tarixini öyrənmək və ən əlverişli, təsirli taktiki üsullardan bacarıqla istifadə olunmasını bir daha tövsiyə etməkdir. Düşünmədən bir qütbədən digərinə sıçramaq həmişə ağır sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır...

İslamın irəli sürdüyü bərabərlik prinsipinə qayıdaq. İslam görə bərabərlik bəşər cəmiyyətində insanların bütün fəaliyyəti sahələrində qanun qarşısında hüquq bərabərliyini bildirir. Bunun əsasını siniflərin (dərin təbəqələşmənin və sinfi fərqlərin) aradan götürülməsi təşkil edir. Bərabərlik ictimai bərabərliyi, ictimai mövqə bərabərliyini nəzərdə tutur. Elə

insanların əməyə münasibətini götürək. Onların hamısının öz qabiliyyətinə, bacarığına, peşəsinə, ixtisasına, fiziki və zehni səviyyələrinə və s. faydalı cəhətlərinə görə işləmək üçün bərabər hüquqa malik olmalı, müvafiq surətdə yaşadığı cəmiyyətdə işlə təmin olunmalıdır. Bu, son dərəcə ciddi sosial məsələdir. Onun problemə çevrilməsinə yol verilməməlidir. Bu, çoxşaxəli problemin mürəkkəb həllini tapmaq isə çox müşküldür. Hər halda bilməliyik ki, problemin ən mühüm və həllini gözləyən ilkin sahəsi işsizlikdir, əhalinin bir hissəsinin «artıq əhaliyə», ehtiyat ordusuna çevrilməsidir. İşsizlik zahirən iş qüvvəsi bazarında tələb və təklif arasındakı uyğunluq kimi görünə də, əslində daha dərin ölkədaxili obyektiv və subyektiv səbəblərin nəticəsidir.

İşsizlik hər bir cəmiyyət üçün sosial bələdir. Hələ Sovetlər dövründə də məmləkətimizdə işsizlik var idi. Bu gizli xarakter daşıyırdı, buna görə də o, dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınmırdı. Kommunist imperiyası dağıldıqdan sonra Azərbaycan da müstəqillik əldə etdi. Bu dağıntı sabiq SSRİ-dəki mövcud inteqrasiya münasibətlərini əsaslı surətdə pozdu. Sənaye müəssisələrinin böyük bir hissəsi işi dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Bazar iqtisadiyyatına keçid barədə öncədən düşünülmüş «bərpa-sabitlik-dirçəliş» modelinə üz tutmaq əvəzinə, digər ölkələrin «keçid» modellərinə boylandıq, daxili mühiti-sosial-iqtisadi, milli-coğrafi və sair amillərə, habelə həmin ölkələrdən artıq 50-100 illər ərzində real bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü başa vurduqlarına, artıq inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələri kimi iqtisadi yüksəlişdə olduqlarına məhəl qoymadan, yuxarıda göstərilən modellərdən hansınınsa seçməyə cəhd göstərdik. Bunun nəticəsidir ki, ötən 7-8 ildə sənaye və sair istehsal sahələrində durğunluq baş verdi, onun bərpası işi müşkül vəziyyət aldı, məmləkət böyük işsizlik bəlasına düşər oldu. Bunun nəticəsiydi ki, iqtisadi əlaqələr qırıldı, müəssisələrin əsas kapitalı dağıldı, xammal çatışmazlığı baş verdi, üstəlik peşə və ixtisas hazırlığı zəiflədi. İşçi qüvvəsi bazarında bir tərəfdən geniş miqyasda işsizliyin

baş qaldırması, digər tərəfdən qaçqınların şəhərlərə axını bu problemin həllini lap müşkül vəziyyətə saldı. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin hesablamalarına görə işsizlərin sayı işçi qüvvəsinin 20-25%-ni təşkil edirdi. Qəribə burasıdır ki, işlə məşğulluğa da müvafiq dövlət orqanları bir o qədər məhəl qoymurlar. Əgər 1990-cı ildə əhalinin, xüsusilə onun işsizliyə düşər olan hissəsinin 75%-i dövlət bölməsinin, 25%-i isə qeyri-dövlət (özəl) bölməsinin payına düşürdüsə, 1993-cü ildə bu müvafiq surətdə – 64 və 36, 1995-ci ildə – 60 və 40, 1996-cı ildə isə 44 və 56 faiz təşkil edirdi.

Bu fani dünya çox ağır, çox əzablı, əziyyətli və sərt dünyadır. Allahın ruzisini əldə etmək üçün, ailəni və özünü yaşatmaq üçün insan zəhmət və əziyyət çəkməlidir, çalışıb-çarpışmalıdır. Bu məqsədlə də o, dinc əmək sahibi olmalıdır, - Cənabi-Allahın buyuruğundandır bunlar. Bununla bağlı bütün insanlar faydalı iş görməli, daha doğrusu işlə təmin olunmalıdır. Axı o, faydalı iş görməklə təkcə özünü deyil, eyni zamanda yaratdığı izafi məhsulla (izafi dəyərlə) yaşadığı cəmiyyətin dolanacağına kömək edir. Deyəcəyimiz aksiomdur: Azərbaycanda hamı işləsə, hamı işlə təmin olunsay cəmiyyətin güzəranı çox yaxşı olmazdı, məmləkət büdcəsini doldurmaq, məmləkət əhlini dolandırmaq, ədalətli tənzimləmək üçün ədalətsiz vergi qoymalardan əl çəkilməzmi! Məgər Ulu Tanrının «Əl-Bələd» surəsindəki «... Biz insanı məşəq-qətdə yaratdıq!... Biz ona iki yolu (xeyir və şər, küfr və iman yollarını) göstərmədikmi?! (4 və 10-cu ayələr), -buyuruğu və nəsihəti öz əhalisini tənzimləməyə borclu olan kəslərə aid deyilmi? Qorxun Ondan!

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ilk bərabərlik – müsavət ideyası islama məxsusdur. Peyğəmbərimiz Hz.Mühəmməd (s.ə.s.) ilk dəfə müqəddəs Kəbədə bəşərin bərabərliyini elan etmişdir. Bu, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində zəruri təzahürə layiqdir. Əmək hüquqi bərabərliyi qanununun zəruriliyi də bu qəbildəndir. Hamı dərk etməlidir ki, insanın ağır

xəstəliklərindən biri də bərabərsizlikdir. Bəşər aləminin ictimai zümrələrə ayrılması, bir qrup kəslərin mal-dövlətlə öyünmələri, aşağı təbəqəyə məxsus olan bəşər övladlarının saymamazlığa qoyulmaları bərabərsizliyin ən rəzil nişanələridir. Cənabi-Allahın buyuruğuyla islam bunları qeyri-məqbul hesab edir. Bərabərlik prinsipi müsəlmanlığın – islamın bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən dəyərli nemətidir. Nə gizlətməli, bir çoxları təmtəraqlı ifadələrlə bu ideyanı öz çirkin və xain məqsədləri üçün əllərində alət edirlər. Nəzər yetirin baş alıb getmiş işsizliyə, götür-qoy edin «əməyə görə bölgü»nü, diqqət yetirin ayaq tutub yeriyən rüşvətxorluğa, korrupsiyaya və bununla bəhəm əhalinin istehlak zənbilinin tutumuna və i.a. və s. Bütün bunlar həmin ali şüar altında həya etmədən, Allahdan qorxmadan həyata keçirilir bir çox məmurlar və iş adamları tərəfindən.

İslamiyyət belə deməmişdir. O, bərabərliyi söz xətrinə deyil, həyata keçirilməsi naminə elan etmiş və buna əməl olunmasına da cəhd göstərir. Uca Allahın səmadan endirdiyi müqəddəs vəhyləri əsas tutan islam məqbul hesab edir ki, hamı insandır. İnsanlığın şərəf və xüsusiyyəti isə gördüyü işlərlə ölçülür. Hamı çalışmalı və yüksəlməli, dəyərləndirmək və etibar isə əmələ (əməyə) görə verilməlidir. Allah-Təalanın buyurduğu kimi, ən xeyirli insan insanlara ən faydalı olanıdır.

4. İSLAM VƏ KAPİTAL

Biz «Kitabə giriş»də qeyd etdik ki, kapital anlayışına insanlar tərəfindən istehsal olunmuş (əldə olunmuş) və istehsal olunacaq (əldə ediləcək) bütün istehsal vasitələrinin məcmusu daxildir. Buraya nəinki təkcə istehsal resursları – maşın, dəzgah və s. avadanlıq, alət, infrastruktur, yaxud qeyri-maddi şeylər, o cümlədən kompüter proqramı, hətta insan kapitalı kimi qəbul edilmiş bu və ya digər fərdin praktiki fəaliyyət əsasında və təhsil prosesində əldə etdiyi bilik, qabiliyyət (məharət) və təcrübə (səriştə) də aid edilir.

Kapitalın yaranması tarixinə varmadan, qeyd etmək istərdik ki, bu gün o, digər istehsal vasitələrilə birlikdə, istehsalın ilkin şərti olmaqla yanaşı, eyni zamanda özü də istehsalda yaranır. Kapitalın yeni, yəni qarşıdakı dövr üçün yaradıcısı isə izafi məhsul (dəyər) gətirən əməkdir. İzafi dəyərin bir hissəsi kapital yığımına ayrılır. Elə buradan da bir sıra müxtəlif vasitələr və yollarla onun aşağıdakı tərkib formaları başlanğıc götürür: pul kapitalı, bank kapitalı, borc kapitalı, ticarət kapitalı, o cümlədən əsas və dövriyyə kapitalı və i.a.

Məlumdur ki, kapitalın yığımı bir qayda olaraq geniş təkrar istehsal prosesində yaranır. O, eyni zamanda maddi nemətlərin, o cümlədən ticarət kapitalının təkrar istehsalı və istehsal münasibətləri prosesidir. Onun hərəkətverici stimulu isə sahibkarların son məqsəd kimi dövlət hüququ qanunları çərçivəsində maksimum mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. İzafi dəyərin digər hissəsinə gəlir kimi müxtəlif istiqamətlər üzrə, o qəbildən sahibkarın özü tərəfindən istehlak olunur.

Kapital yığımının tarixi əsasını ilkin kapital yığımı təşkil edir. Bunun sonrakı prosesi isə kapitalın mərkəzləşdirilməsi və təmərküzləşməsi ilə baş vermiş və nəhayət öz təşəkkülünü tapmışdır. Kapital getdikcə təmərküzləşir və iri istehsal üçün şərait yaranır, əməyin effektivliyi yüksəlir, nəticə etibarilə inhisarların yaranmasına gətirib çıxarır. Bu isə inhisar mənfəəti, inhisar qiyməti, kapital ixracı və bu kimi sair iqtisadi göstəricilərin effektivliyinin yüksəldilməsi hesabına kapital yığımını daim artırır. İstehsal prosesinin texniki bazasını təşkil edən kapital yığımı yeni iqtisadi-sosial şəraitə uyğun sürətdə davam edir.

Həşiyə. Azərbaycan Respublikası real bazar iqtisadiyyatına keçidin ilkin mərhələsindədir. Xüsusi mülkiyyətə keçid prosesi, privatlaşma, o cümlədən dövlət mülkiyyətinin əks-dövlətləşdirilməsi prosesi hələ də təkmil olmayıb, fəqət təkmilləşmək ərəfəsindədir. Bununla bağlı kapital yığımı da yenedən başlayıb, ancaq tamamlanmayıb, davam etməkdədir. İstər-istəməz belə bir sual meydana çıxır: bu keçid şəraitində

kim kapital yığımına girişə bilər və onunla məşğul olmaq imkanına malikdir. A.Smitin ifadəsilə cavab versək, əlbəttə, «kapitalistlər-varlı fermerlər, sənayeçilər, tacirlər». Bu sözlərdə təkzibedilməz həqiqət vardır. Lakin ikinci sual da peyda olur: SSRİ dağılan və məmləkət müstəqillik əldə etdiyi anadək ölkədə əhalinin bu təbəqəyə (sinfə) mənsub olan nümayəndələri varıydımı? Əsla! Belə olduğu şəraitdə keçid dövrünün ilk mərhələsinin yeddi-səkkiz ili ərzində yığımla kimlər və necə məşğul olmuşlar?...

Cavab üçün qısaca olaraq ilkin kapital yığımı tarixinə ekskurs etmək yerinə düşərdi. İlkin kapital yığımı real tarixi prosesdir, kapitalist istehsal üsulundan xeyil əvvəl, feodalizmin daxilində baş vermişdi. Mal-pul münasibətlərinin genişlənməsi xırda məhsul istehsalçılarının fərqləndirilməsini və təbəqələşməsini gücləndirmiş, manufaktura meydana gəlmişdi. Belə bir şərait məhsuldar qüvvələrin inkişafı, mal-pul münasibətlərinin daha da genişlənməsi, milli və məhəlli bazarların formalaşmasına yön alması ilkin kapital yığımı üçün geniş meydan açdı. İlkin yığım terminin müəllifi olan A.Smitin fikrincə ilkin kapital yığımı eyni zamanda əmək məhsuldarlığının artırılmasının şərti olmuşdur.

İlkin kapital yığımı amansız mübarizə gedişində baş qaldırmış, zülmə, zorakılıqla, aldatmaqla bağlı olmuşdur. Əvvəllər bu proses primitiv idi. Pul, qızıl dalınca qaçan (çünki hər cür sahibkarlığın başlanğıcını, çıxış nöqtəsini məhz pul təşkil edir) varlılar, iri sahibkarlar, tacirlər, sələmçilər kəndliləri, xırda sənətkarları mülkiyyətdən zorla, fitnə-fəsadla məhrum edir, cəlb edilmiş istehsal vasitələrini tədricən kapitalla çevirir. Sonralar, müstəmləkə müharibələri və işğal edilmiş müstəmləkələrin təbii resurslarının mənimsənilməsi ilkin kapital yığımını daha da sürətləndirmişdir.

Azərbaycanda tarixən iki dəfə ilkin kapital yığımı dövrü keçirib. İlk dəfə Rusiya imperiyasının tərkibində. Ümumiyyətlə köhnə Rusiyada ilkin kapital yığımının xüsusi tarixi dövrü olmamışdır. Orada feodal təhkimçilik hüququnun ləğvi və kəndli islahatı 1861-ci ildə həyata keçirilmişdi. Bu anadək

hökm sürən feodal-təhkimçilik təsərrüfatı sistemi Rus imperiyasında kapitalizmə keçidi xeyli ləngitmişdi. 1861-ci il islahatından az sonra kəndlilərin mülkiyyətdən zorla məhrum edilməsi ilkin kapital yığımının, əsasən, çıxış nöqtəsi olmuşdur. Sonralar isə yuxarıda göstərilən üsullarla ilkin kapital yığımı kəskin sürət götürdü. Bu isə kapitalist yığımının həm sürətini, həm də rolunu artırdı.

Bu da tarixi bir həqiqətdir ki, Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi kimi sayılmasına baxmayaraq, burada kapitalist münasibətləri rüşeymlərinin təzahürü hələ XIX əsrin başlanğıcında təzahür etməyə başlamışdı. O, XVIII əsrdən başlayaraq neft, xam ipək və ipək parçalarla dünya tranzit ticarət əməliyyatlarında fəaliyyətdə bulunurdu. 1735-ci ildə Azərbaycanda 50 neft quyusu işləyirdisə, 1829-cu ildə onların sayı 82-yə, 1850-ci ildə isə 136-yə çatmışdır ki, bunlardan da ildə 5500 ton neft hasil olunurdu. Artıq XVIII əsrin sonunda mühüm ticarət mərkəzi olan Şamaxıda xeyli manufaktura var idi. Şəhər əhalisinin müəyyən hissəsi bu sahədə çalışırdı. Göründüyü kimi, Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətləri və bunun maddi-texniki əsasını təşkil edən ilkin kapital yığımı Rusiya imperiyasının digər bütün regionlarından çox-çox tez başlamışdı.

İkinci ilkin kapital yığımı dövrü sabiq SSRİ məkanında kommunist imperiyasının dağılması, digər postsovet respublikaları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsi anından başlanır. Bu yığım öz mahiyyəti və üsulları ilə sələfindən heç də geri qalmır, ancaq formaca bir qədər fərqlidir. Əvvəla bu, öz sələfindən fərqli olaraq qısa müddətli tarixi prosesdir və bütün sabiq sovet respublikalarında müşahidə olunur; ikincisi, əvvəlki ilkin kapital yığımı prosesi öz mahiyyəti etibarilə mütərəqqi proses idi, «yeni» kapital yığımı isə insanların əməyi ilə yaradılmış güclü kapitalı dağıtmaq, onun tərkib hissələrini satmaqla heçə-puçə çıxartmaq, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya, dövlət-fərd və fərdlərarası aldatma, çəkişmə prinsiplərinə əsaslanan qeyri-mütərəqqi pro-

sesdir; üçüncüsü, birinci ilkin kapital yığıcı amansız sinfi mübarizə gedişində baş vermiş zülmə, zorakılıqla və aldatma ilə bağlı olsa da, kiminsə ləyaqətsiz iradəsinin, zorakılığa «anadangəlmə» meylinin və bu kimi s. neqativ halların nəticəsi deyildi. Burada ilkin kapital yığıcı gedişində obyektiv tarixi qanunauyğunluq ancaq özünə yol açdı. Bunun əksinə olaraq, sözügedən «yeni» ilkin yığıcı isə sahibkar iddiasında və zorakılığa, neqativ iradəyə, aldatmağa, talançılıq yoluyla xalqın sərvətini mənimsəməyə, rüşvətxorluğa meyli olan bir çoxlarının əməllərinin nəticəsidir; dördüncüsü, öncədən baş vermiş ilkin kapital yığıcı dövrü istehsalın nisbətən sürətlə artması, sənaye və ticarət məkanlarının (şəhər və qəsəbələrinin) çoxalması, elm və texnikanın təşəkkülü, bir sözlə onilliklərlə durğunluqdan sonra elmin və mədəniyyətin intibah-oyanma, canlanma dövrü idi. İndiki ilkin kapital yığıcı isə əksinə, istehsalın bütün sahələrinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı, elmi-texniki tərəqqinin bütün təsərrüfat sahələrini əhatə etdiyi, nəhəng istehsal-ticarət-maliyyə birliklərinin ifrat sürət götürdüyü, məmləkətdaxili, ölkələrarası, bütövlükdə dünya miqyasında inteqrasiyanın genişləndiyi və nəhayət elmin və mədəniyyətin bütün vüsətilə inkişaf etdiyi bir dövrdür.

Bu amillərin sırasını davam etdirmək də olardı. Lakin təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, zənnimizcə, qısa müddətli olsa da, müasir dövrün ilkin kapital yığıcı özünün ləyaqətsiz metod və üsulları ilə heç bir bəşəri çərçivəyə sığmır.

Məlumdur ki, iş adamlarında sahibkarlıq iddiası olduqda ilkin kapital yığıcıma girişilir. Azərbaycan Respublikasında sovetlər sisteminin dağıldığı, bazar münasibətləri dövrünə keçid üçün yol açıldığı bir anda kim kapital qoyuluşuna girişə bilərdi? Axı əslində, sabiq orta və yüksək səviyyəli sovet məmurları və mərkəzdəki, habelə yerli bölgələrdəki kommunist liderlərindən savayı bütün əhali, demək olar ki, istehlak zənbili bom-boş, ailə büdcəsi isə sifıra bərabər vəziyyətdə, necə deyərlər, tamam pulsuz-parasız gəlib çıxmışdılar həmin ana «yeni dünyaya». Xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kapital,

maddi-texniki baza yaratmaq və işə salmaq iddiasında olan kəslər-törəməkdə olan sahibkarlar, biznesmenlər həmin mülkiyyət olmadığı bir şəraitdə bazar iqtisadiyyatı necə təşəkkül tapa bilər? Əlbəttə, o halda bu çox müşkül idi. Fəqət başlanğıc üçün problemin həlli heç də «ilkın şərtsız» deyildi. Söhbət postsovetlər dövründə yuxarıda göstərilən ali və orta səviyyəli məmurların və həmin səviyyələrdə fəaliyyət göstərən kommunist liderlərinin böyük bir hissəsinin, habelə sırası möhtəkirlərin xəlvəti bazarlarda rüşvət və fitnə-fəsad, hədə-qorxu gəlmək yoluyla yığıqları qalaq-qalaq «pul, qızıl, qiymətli daş-qaş» kapitalından gedir. Onlar da ki, məmləkətin tam müstəqilliyinə hələlik inanmayaraq, kommunit imperiyasının qayıdışı «gerçəkliyini» düşünərək ilk iki-üç il ərzində «kapital»larını işə buraxa bilmirdilər.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası hələ kommunist rejimi dövründə dövlət mülkiyyətinə xəlvəti xəyanət edən, həmin dövrün iqtisadiyyatının konyukturunu öz mənafeləri naminə təhlil edib özünə xas nəticələr çıxarmaq bacarığına qadir olan «çevik» və «zirək» adamlardan xali deyildi. Müstəqilliyin ilk illərində baş vermiş dövlət çevrilişləri, ayrı-ayrı qrup adamların hökmranlıq və yuxarı səviyyələrdə məmurluq etmək niyyəti, hərisliyi, məmurluqdan sui-istifadə etmək yoluyla fayda götürmək məqsədləri məmləkətdə sosial-iqtisadi mühitin ağırlaşmasına, dövlət nəzarətinin son dərəcə zəifləməsi işinə sanki bilərəkdən təkən verdi, əyri yollarla ilkin kapital yığıcı prosesini daha da gücləndirdi. Korrupsiyanın sürətli vüsət götürməsi, müxtəlif xəlvəti bazar növlərinin əl-qol açması, sosial iqtisadi mühitin, reallıqdan çox-çox uzaq olan milli bazarın dövlət tənзимindən kənar qalması, yuxarıda qeyd edilən neqativ subyektlərin daha geniş fəaliyyətdə bulunmasına münbit şərait yaratdı. Nəticə etibarilə bütün bunlar heç bir qanunauyğunluqla uzlaşmayan ilkin kapital yığıcı prosesini nəinki az da olsa səngitmədi, əksinə, onu öz məcrasında davam etməsi prosesini gücləndirdi.

İslam bəşəri qanunauyğunluqlara tuş gələn, ədalətli, mahiyyətcə mütərəqqi ilkin kapital yığımı prosesinin zəruriliyini bəşəriyyət üçün gərəkli olduğunu qeyd edərək, eyni zamanda, bu cür neqativ, qanunsuz, ağıla sığmayan yollarla ilkin kapital yığımını pisləyir, onu dözülməz hal kimi dəyərləndirir. Ulu Tanrımız müqəddəs Kitabı-Şərifin «Əl-hədid» surəsində buyurur ki, insanlar bilməlidirlər ki, bu dünyanın həyatı oyun-oyuncaq, bər-bəzək, bir-birinin qarşısında öyünmək və mal-dövləti çoxaltmaq, oğul-uşağı böyütməkdən ibarətdir. Tanrımız bunu elə bir yağışa bənzədir ki, onun, yəni yağışın yetişdirdiyi bitki (məhsul) əvvəlcə əkinçilərin xoşuna gələr, sonra o quruyar və sən onun saralıb solduğunu, daha sonra çör-çöpə döndüyünü görərsən. Dünya malına aldananları belə bir nəticə-axirətdə şiddətli əzab gözləyir. Dünya malına uymayanları isə Allahdan bağışlanma və Razılıq gözləyir. Bu da bir həqiqətdir ki, dünya malı aldanışdan, yalandan başqa bir deyildir (20-ci ayə).

İslam hər yerdə, hər bir fəaliyyət sahəsində, elə ilkin kapital yığımında da insanları ədalətliyə, yaxşı əməllər etməyə çağırır. Bu sahədə zorakılıq göstərmək, əyri yollarla, özgənin mal-mülkünü zorən mənimsəmək, onun ictimai məhsuldakı payına sahib çıxmaq kafirlikdən zərrə qədər də uzaq deyil. Kafir isə cəhənnəmdir. «... (Yaxşı əməllər etməkdə) bir-birinizdən qabağa düşməyə çalışın. Bu, Allahın dilədiyi kimsəyə əta etdiyi lütf, mərhəmətdir...» (s. 57,21), -buyurur Cənabi-Allah.

İqtisadi qanunauyğunluqlardan biri də kapitalın və kapital yığımı həcmnin və strukturunun daim artması və keyfiyyətcə yaxşılaşdırılmasıdır. Bunun əsas mənbəyi kimi mənfəət çıxış edir, hətta sadəcə deyil, dövlət hüquqi qanunlarının pozulmasına qəti yol verməmək şərtilə maksimallaşdırılmış mənfəət.

İzafi dəyərin çevrilmiş forması olan mənfəət malların satışından hasil olan pulun qoyulan kapitaldan artıq qalan hissəsidir, izafi dəyərin istehsalı və mənfəətin əldə edilməsi isə

istehsalın başlıca məqsədi və motividir. Mənfəət əlbəttə, əsasən dəyişən kapitalın məhsuldur. Zahirən o, avans olunmuş bütün kapitalın – həm sabit, həm də dəyişən kapitalın-artımı kimi görünür. Bunda da müəyyən bir həqiqət vardır. Fəqət mənfəətin əmələ gəlməsi zahirən necə görünməsindən asılı olmayaraq onun motivi birdir – o, işgüzar firmanın, hər bir sahibkarın başlıca və son məqsədidir. Ancaq fasiləsiz iqtisadi qanunların və bununla bahəm onun, yəni mənfəətin bağlı olduğu bütün amillərin obyektiv təsir dərəcəsi nəzərə alınmaqla əldə edilən mənfəət kəskin rəqabət şəraitində nəinki firmanın salamatlığını qoruyub saxlayır, eyni zamanda özünün funksional «vəzifələr»ini, o cümlədən kapitalın artımını təmin edir.

O ki qaldı mənfəətin maksimallaşdırılmasına, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bunun da başlıca məqsədə nail olmaq üçün mühüm şərtlərdən biri olmasına baxmayaraq o, yəni maksimallaşdırma, bütün şərtlər eyni olduqda, ancaq və ancaq dövlət qanunçuluğu çərçivəsində həyata keçirildikdə səmərəli olar. Əks təqdirdə müəyyən bir müddətdən sonra rəqabət mübarizəsindən salamat çıxan o firmalar, o sahibkarlar olacaqlar, hansılar ki, öz fəaliyyətində mənfəətin maksimallaşdırılmasının əsl motivini rəhbər tuturlar.

Təcrübi həyatda bu sahədə qeyri-obyektiv hallara tez-tez rast gəlinir. Ədalətsiz rəqabət aparmaqla rəqibləri müflisləşdirmək, onların hesabına varidat mənimsəmək, keyfiyyətsiz, standartlara uyğun gəlməyən məhsulları qeyri-obyektiv vasitələrlə reklam etməkdə zay məhsulları istehlakçılara yeritmək, izafi məhsulu (maya dəyərində gəlinən üstəlikləri), habelə ticarət əlavələrini normal qədərindən çox artırmaq, rüşvət, «hədiyyələr» verməklə bazarda öz mövqeyini möhkəmləndirmək, iş qüvvəsi dəyərini aşağı salmaq və bu kimi sair neqativ hallar bu qəbildəndir.

İslam bu cür vasitələr, üsullar və yollarla mənfəət götürməyi, qazanc əldə etməyi qətiyyətlə pisləyir. Ancaq halal zəhmətlə və qanuni qazanmağı, yığımı rəva bilir. Yadda sax-

lamalıyq ki, mənfiyyət də, qazanc da, əlavə yığılan kapital da Cənabi-Allahın verdiyi ruzidir. Bu ruzidən səmərəli istifadə etmək, Rəbbimizin köməkliyi ilə yeni halal ruzi yaratmaq müqəddəsliyin bir növüdür. «... Allahın verdiyi ruzidən yeyin, için, fəqət yer üzündə öz həddinizi aşaraq fəsad törətməyin» (s. 2, 60), -buyurmuşdur Rəbbimiz. Qeyri-qanunu, fitnə-fəsadla toplanılan yığım (kapital) barədə isə Uca Tanrımız belə buyurmaqdadır: «... (Ya Mühəmməd) qızıl-gümüş yığıb onu Allah yolunda xərcləməyənləri şiddətli bir əzabla müjdələ! O gün (qiyamət günü) yığıqları qızıl-gümüş cəhənnəm atəşində qızdırılıb alınlarına, böyürlərinə və kürəklərinə dağ basılacaq (və onlara): «Bu, sizin özünüzdən yığıb saxladığınız mallardır. Yığığınızın (əzabını, acasını) dadın!» -deyiləcəkdir» (s. 9, 34-35). Mühəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) Rəbbinin buyurduğunu yerinə yetirərək öz qövmini belə nəsihətləyir: «İbadət yetmiş qapıdır (qismdir), bunlardan ən üstünü halal yolla ruzi qazanmaq üçün çalışmaqdır. Halal ruzi qazanmaq yolunu axtarmaq isə əslində mübarizədir...»

Başqa bir surədə – «Əl-Muminun»da aləmlərin Rəbbi var-dövlətə, qızıl-gümüş yığımina həris olanlara işarə edərək öz Rəsuluna eşitdirir ki, məgər kafirlər elə zənn edirlər ki, onlara fani dünyada verdiyimiz mal-dövlət və övladlar onların yaxşılığına görədir. «...Xeyir, anlamırlar! (Kafirlərə dünyada istədiklərini verib tədriclə onları əzaba yaxınlaşdırmağımızı, az sonra qəflətən başlarının üstünü alacağımızı düşünməzlər!)» (s. 23, 56).»

Kapital yığımının mənbələrindən biri də inhisar qiymətləri və kapital ixracıdır. Kapital ixracı həm izafi dəyər götürmək, həm də siyasi məqsədlər üçün kapitalın miqrasiyasını nəzərdə tutur. Və bu istiqamətdə bir tərəfdən izafi dəyərin bir, nisbətən çox hissəsi kapitalı ixrac edən ölkədə qalır, digər hissəsi isə kapital idxal edən ölkədə kapitallaşır. Yenidən istehsal qoyulur. Bu, əlbəttə hər iki tərəf üçün fayda verir. Dəyərdən, yaxud istehsal qiymətindən artıq olan və inhisarların artıq mənfəət götürməsinə təmin edən inhisar qiymətinə gəl-

dikdə isə, bu qiymət öz mexanizmi vasitəsilə izafi dəyəri yenedən bölüşdürür və inhisarlaşmış, yəni inhisara alınmış müəssisələrin işini qolaylaşdırır. Nəticə etibarilə orta və kiçik sahibkarların iflası uğramasına gətirib çıxarır. Bu proses əsasən, istehsalın təmərküzləşdiyi iri sənaye-ticarət-maliyyə birliklərinin təşəkkül tapdığı bir sıra ölkələrdə artıq arxada qalmasına baxmayaraq, bu gün bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də müşahidə oluna bilər. Hər halda, necə olursa-olsun, kapital yığımının artırılmasında hər iki hal-borc kapitalına aid edilməklə, inhisar qiymətləri və kapital ixracı kapital yığımı artımının əlahiddə mənbələri kimi çıxış etməkdədirlər. Fərq bunlara hansı mövqelərdən və nə kimi üsullarla yanaşılmasındadır. İslam sosial-iqtisadi qanunauyğunluqlar mövqeyindən yanaşmağa və bununla bəhəm, yönəmlilik və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi vasitələrdən, üsul və metodlardan istifadə edilməsinə üstünlük verir.

İstehsal baxımından inkişaf etmiş real bazar iqtisadiyyatı ölkələrində kapital yığımının artırılmasında dövlətin rolu da az deyildi. Bu bir tərəfdən kapitalın ixracı və bütövlükdə xarici ticarətə onun dərindən müdaxiləsi, ümumiyyətlə isə dövlət tərəfindən məmləkətdə sosial-iqtisadi proseslərin tənziyi və stimullaşdırılması, digər tərəfdən məmləkətdaxili vergi sisteminin köməkliyi ilə öz büdcəsində vəsait toplayaraq kapital yığımında iri, illah da orta və xırda sahibkarlara şərait yaratmaqla bu vəsaitlərdən istifadə etməsiylə şərtlənir. Vergi sisteminin mahiyyətinə gəldikdə isə o, əslində dövlətin xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilməlidir. Vergi dövlət tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulan məcburi ödəmələrdən ibarətdir. Bu tutumların iqtisadi və ictimai mahiyyəti, strukturu və rolu həmin dövlətin ali orqanının idarə etdiyi cəmiyyətin iqtisadi və siyasi quruluşuyla müəyyənləşdirilir. Hər bir məmləkətin özünəməxsus və onun sosial-iqtisadi mühitinə xas olan vergi sistemi olmalıdır. Sistemin xarakteri, quruluşu bir yana qalsın, onun mahiyyəti

islam ruhlu olmalıdır: o, həm dövlətin, həm də əhalinin bütün təbəqələrinin maddi və mənəvi mənafeələrini nəzərə almalıdır.

Azərbaycan Respublikasının bugünkü vergi sistemi həmin təkzibedilməz məqsədə cavab verirmi?

Əsla! Əksinə, vergilər əsasən, istehsalı yox səviyyəsinə enməkdə olan məmləkətin tənzimlənilməyən bazarının ipə-sapa yatmayan hüquqi və fiziki subyektlərindən, gömrükxanalarda bərbad vəziyyətə salınmış kənd təsərrüfatı kollektivlərindən (fermer-təsərrüfatlarında) və s.-lərdən, habelə zəhmətkeş əhalidən yüksək normalarla tutulur. Vergi qoymada, onun həyata keçirilməsində çox vaxt addımbaşı anormal hallara rast gəlinir: tutulan veriginin xeyli hissəsi büdcəyə daxil olmur, imkanlı hüquqi və fiziki subyektlərdən vergilər «müəyyən güzəştlərlə» tutulur, vergilərin bir hissəsi şəxsi mənimənilir, əhalinin pul gəlirlərindən (maaşlardan, pullu mükafat və yardımlardan, pullu hədiyyələrdən və s.) vergilər bir neçə qat (üst-üstə) tutulur və i.a. Ümumiyyətcə bu sahədə də dövlət qanunları islamın tələbləri, Böyük Yaradanın səmadan endirdiyi müqəddəs vəhylərdən irəli gələn anlatmalar ilə tuş gəlməməsi bir yana qalsın, üstəlik nasazlıq və əyintilik ucundan lazımınca işləmirlər də. Bu qanunların aliliyi prinsipi dövlət məmurlarının və hədsiz imkanlıların mənafeələri naminə daim pozulur. Elə qüvvədə olan bu neqativ hallara görə də ilkin kapital yığanlar və toplanmış kapitalını artıranlar üçün əlverişli şərait yaradılır.

Şübhəsiz ki, maliyyənin və resursların istifadə olunması prinsiplərini daim pozanlar ali qanunlarla haradasa qismən də olsa cəzalandırılır. Bu tipli qanunlara əlavə olaraq, islam yeni-yeni motivlər gətirir. Bu motivlər Müqəddəs Qurani-Şərifdə nida olduğu kimi, adamlar Cənab-Allahə tərəf meyl göstərməlidirlər, can atmalıdırlar. Çünki islam onların-insanların əxlaqını və bir-birinə rəftarını Ona tərəf gedən yolda formalaşdırır. Bu yolun hər tərəfdən əxlaqi və mənəvi inikası, əksi duyulur. Məhz bu yolla getməyə cəhd göstərən kəs, heç vaxt əsl, həqiqət yolunu azmaz, pis yola düşməz. Bu yol xey-

riyyəçilik, fədakarlıq, özünü qurban vermə hissi və həvəsiylə döşənmişdir. Belə olduqda, bu nur yolunun yolçusu olan insan vicdanı həddindən və gərəyindən çox mülkün, kapitalın yığımindan imtina edəcək, sahibkar vicdanı isə öz fəhlələrini əsarət, zülm altında və qəddarlıqla ona mal istehsal etməsinə heç vaxt rəva bilməz. Fəqət, bu gün ətrafa nəzər saldıqda Qiyamət gününə, Məhşər gününə, Allahın cəzası və tənbehinə inamın düşkünlüyünü, inamın çox-çox azalmasını görürük. Və düşünürük ki, bu hal ətrafımızda gördüklərimiz ədalətsizliklərin, zülmün cürbəcür formalarının baş qaldırmasını müəyyənləşdirən tamahkarlığa, acgözlüyə və fitnə-fəsadçılığa gətirib çıxardı. Aydın deyilmi ki, insanların Böyük Yaradana münasibətləri ədalətsiz olduqda, onların bir-birinə münasibətləri də çox-çox mürəkkəb olacaqdır. İstər bütün dünyada, istərsə də ayrıca götürülmüş bir cəmiyyətdə olsun, elə ki, vicdanda islam, müsavətçilik inqilabı baş verdi bu, insanın qəlbində də, ruhunda və ürəyində də inikas olacaqdır. Bəli, bunlar təcrübə həyatın tarixi dərsi olduğu kimi, dini təlimin də dərsi belədir.

İslam heç vaxt kapitalın yaranmasının, onun sonralar artırılmasının, kapitalizm deyilən cəmiyyətin və sosial-iqtisadi inkişafın təməlini təşkil edən, cəmiyyətin mənafeyinə və insanların maddi-rifah maraqlarına cavab verən ədalətli kapital yığıcı prosesini pisləməmişdi. Əksinə, bunun bütün obyektiv motivlərinin və müsbət cəhətlərinin səbatlı prinsipləri islam tərəfindən səmimiyyət və təkidlə, düzgün və inandırıcı surətdə təklif olunur. Əliyəriliklə, oğurluqla, talançılıqla, fitnə-fəsadlıqla və nəhayət yuxarı və orta məmurluq səviyyələrində bir-birinə rüşvət və «hədiyyələr» verməklə kapital yığıcı hərissiliyinə islam qadağalar qoyulmasını tövsiyə edir, müqəddəs Kitabı-Şərifdə oxuyuruq: «Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin, xalqın mallarından bir qismini bilə-bilə haqsız yerə yemək üçün günah yolu ilə (rüşvətlə) hakimlərə müraciət etməyin» (s. 2, 188). İlahinin bu yazısı yenilməzdir, pozulmazdır.

Və yaxud: «... Qadağan olunmasına baxmayaraq, rüşvət aldılar, haqsız yerə xalqın malını yedilər. Biz onlardan olan kafirlər üçün şiddətli bir əzab hazırlamışıq!» (s. 4, 161). Bu müqəddəs deyimlər bu sahədə əlləm-qəlləmlik edən bütün neqativçilər, haqq yoldan azmışlar üçün tutarlı dərslər olmalı deyilmi?

İslam fəaliyyət dairəsindən asılı olmayaraq bütün insanları, illah da əyri yol tutmuş işbazları doğru yola çağırır.

Ucadan uca Rəbbimiz çoxlarını, xüsusən kafirləri heç də həmişə düzgün yola çağırır. O, kimi düz yola yönəltmək istəsə, onun köksünü islam dini üçün açıb genişləndirər, kimi azdırmaq istəsə, onun ürəyini daraldıb sıxıntıya salar. Daha sonra O, buyurur ki, sıxıntıya salınan sıxıntının hiddətindən göyə çıxar. Allah iman gətirməyənlərə pisliliyi belə edir. Bu, Rəbbin doğru olan yoludur. Elə həmin Kitabı-Şərifdə də oxuyuruq: «(Ya Peyğəmbər!) Məgər Biz (haqqı bilmək, elm və hikmət dəryası etmək üçün) sənə köksünü açıb genişlətmədikmi?! (Allahın köksünü açıb genişlətdiyi kimsənin qəlbinə Şeytan vəsvəsə sala bilməz...)» (s. 94, 1).

Kapital barədə söz açarkən insan kapital barədəki fikirdən danışmamaq haqsızlıq olardı. Elə maddiləşmiş və s. kapital növlərinin özünü də öz əməyilə təşəkkülə gətirən insanlar deyilmi? İnsan fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsi və həyatda əldə edilən vəhdətlərdən ibarət canlı bir sistemdir. Fəaliyyətin sosial və tarixən yaranmış formaları onun fərdi təşəkkülünün başlıca şərti və həlledici mexanizmidir. Cənabi-Haqq tərəfindən buyurulmuş və tarixən yaranmış hüquq, əxlaq, məişət, təfəkkür, estetik zövq və sair intellektual keyfiyyətli normalar insanın davranışını və idrakını formalaşdırır. İnsan ancaq azad cəmiyyətdə azad ola bilər. Belə bir cəmiyyətdə, bütün şərtlər eyni olduqda, o hər şeydən əvvəl özünəməqsəd kimi çıxış edə bilər.

Məmləkətin maliyyə resurslarının və insan kapitalının cəmiyyətin obyektiv tələblərinə uyğun səfərbər edilməsi və onlardan effektiv istifadə olunması başlıca məsələdir. Bu gün

elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, əhalinin müşkül sayılan bir sıra çətinliklərilə üzləşir. Bu səbəblərdən başlıcası bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün tələblərinə və problemlərinin həllinə obyektiv və düzgün, cəmiyyətin, dövlətin və əhalinin mənafeələrinin uzlaşdırılmasına məhəl qoyulmadan, ayrı-ayrı şəxslərin mənafeələrinə üstünlük verilməklə milli, maddi və mənəvi dəyərlərin talanı mövqeyindən yanaşılmasıdır. Milli ruhlu, millətə və Vətənə layiq səriştəli və bacarıqlı adamlar hərtərəfli təkmilləşdirilmiş yüksək səviyyəli işlərlə səfərbər edilmir. Hələ də inzibati-amirlik prinsipləri əsasında qurulmuş iqtisadiyyat dağılmaqdadır. Yerlərdən yazılı və yaxud şifahi formada qaldırılan elmi və praktiki təşəbbüslərə, təkliflərə və s. deyimlərə diqqət yetirilmir. Bunları şirnikdirmək, dəstəkləmək əvəzinə, maneələr yaradılır, onların təşəbbüsçüləri arasında qarşıdurma fitnə-fəsadı törədilir. Məmləkətdən digər ölkələrə «beyin axını» prosesi bir qədər səngisə də, tamam dayanmamışdır, illah da yetkin və ahıl ziyalılar arasında. İnsan kapitalının yenidən mütəşəkkil təşəkkülünə böyük ehtiyac duyulur.

İslam insanın kapitalının əsaslı təşəkkülünü, bu kapitalın yüksək dəyərləndirilməsini və ondan səmərəli istifadə olunmasını dəstəkləyir. ABŞ-da, sair inkişaf etmiş, demokratik prinsiplərə əsaslandırılmış bazar iqtisadiyyatı ölkələrində bu kapitalın maddi və mənəvi dəyərləndirilməsinin nəticələri göz qabağındadır. İslam bütün bəşəriyyət üçün bunu arzulayır. O, bu mütərəqqi yüksəlişin qarşısını almaq cəhdində olanları pisləyir, qamçılایır, ağır cəzaya düşər olacaqlarını dönə-dönə andırmaqda bulunur. Aləmlərin Rəbbi belələrinə (elə yaxşılara da) buyurmaqdadır: «Ey insan! Sən (ölənə qədər) Rəbbinə doğru çalışıb çabalayırsan. Sən Ona qovuşacaqsan! (Sənin qısa ömrün gündən-günə səni Allaha yaxınlaşdırır. Ölümünün gəlib çatması Allah dərgahına qovuşmaq deməkdir. Öləndən sonra Allahın hüzuruna gedib dünyada etdiyən yaxşı, pis əməllərin əvəzini tamamilə alacaqsan. Yaxşı

əməllər etmisənsə, xoş halına, pis əməllər etmisənsə, vay halına!))» (s. 84, 6).

İnsan kapitalından söhbət getdiyi bir halda insan nəfsi probleminə toxunmamaq səhvdir. Nəfs ehtiras, şiddətli istək və meyl, mənfi mənada daxili ehtiyac, tamah və arzu deməkdir. Nəfsi iti olan kəs son dərəcə tamahkar, nəyin bahasına olursa-olsun mənfi daxili ehtiyac və arzularını yerinə yetirir. Torpaq, illah da qumlu torpaq yağışı udub daxilinə çəkdiyi kimi, nəfs də dünya ləzzətlərini özündə toplamağa çalışır. Nəfsi iti olan insan yadından çıxarır ki, bu cür nəfs, əgər onu həddindən ziyadə təmin etmək üçün can atırsansa, nəinki səni sadəcə olaraq öyüməyə, eyni zamanda fəlakətlərə gətirib çıxara bilər. Əksinə, ona sinə gərərsənsə qəlbin kəsafətdən, pis xasiyyətdən və ifrat mənfəətpərəstlikdən qurtula bilər.

Nəfsi pis olan bəzi ifrat mənfəətpərəstlər hətta nəfsini özünə tanrı sanır. «Belələrini gördüm, Ya Mühəmməd», - buyurur Tanrımız. Ayəti-kərimədə: «... Onun vəkili, zamani sənmi olacaqsan? (Onu bəd əməllərdən sənmi çəkendirib saxlayacaqsan? O özü haqqı axtarıb tapmalı, ona nail olmalıdır!)» (s. 25, 43). Rəbbimizin buyuruğudur ki, kim nəfsini təmiz saxlasa xoşbəxt və bəxtiyar olar. Daxilini pisləklərlə bulandıran şəxs isə fəlakətə düşər.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün ilk günlərindən ilkin kapital yığımının baş verəcəyi və bu prosesin öncədən düşünülmüş şəkildə həyata keçiriləcəyi barədə də tədbirlər toplusu yaradılmalıydı. Bunun və artıq kimlər üçünsə müstəcab olunacağı özbaşına kapital yığımının öncədən qarşısının alınması, habelə digər obyektiv dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün məmləkətdə münbit, yumşaq mühit yaradılmalı idi. Düşünülməliydi ki, mülkiyyət hüququ, xüsusən o günlərdə mövcud olan «ümummilli» mülkiyyətin əksdövlətləşdirilməsi məmləkətdə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, habelə yoxsulluğun ləğvinə, ümummilli rifahın artırılmasına əsaslanan sosial-iqtisadi artımın əsas bazisini təşkil edir. Bu harasıdır. Eyni zamanda təşəkkülü nəzərdə tutulan istehsal-

ticarət və s. tipli firmalara yardım göstərmək, onları şirnikdirmək üçün mövcud məcmu kapitalı qoruyub saxlamaqla, eyni vaxtda onu və əldə olan resursları səmərəli bölüşdürmək, məhsuldarlığı artırmaq üçün həmin mühit biznesin təşəkkülü və inkişafı üçün əlverişli ola bilərdi. Onsuz da yoxsulluq dərəcəsinə olan postsovet ölkəsindəki vəziyyət bu günümüzdə daha da aşağı enməzdi.

Bir halda ki yoxsulluğa toxunuldu, bu barədə qısa da olsa danışmamaq olmur. Əslində baş vermiş bugünkü yoxsulluğun əsasını, digər şərtlərlə yanaşı, ilkin kapital yığımlı arzusu ilə mövcud kapitalın talanı təşkil edir.

Yoxsulluq barədə kitabın sonrakı bölmələrinin birində müfəssəl danışılacaqdır. Burada isə ancaq bir neçə söz. BMT-in inkişaf proqramının nəşr etdiyi «Azərbaycan Respublikasının İnsan İnkişafı haqqında» 1996-cı il hesabatında deyilir (səh. 24-25): ailə büdcəsinin 1989-cu ildə keçmiş SSRİ-də aparılan təhlilindən aydın olur ki, əhalinin böyük bir hissəsi yoxsulluq şəraitində yaşamışdır və Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqının ən kasıb respublikalarından biri olmuşdur. O vaxt üçün orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinə görə respublika ən aşağı göstəriciləri olanlar arasında idi (bütün SSRİ üçün orta aylıq əmək haqqı 182 rubl, Azərbaycanda bu rəqəm 135 rubl idi). Müəyyən edilmişdir ki, sorguda iştirak edənlərin üçdə birindən çox hissəsinin gəlirləri SSRİ-də qəbul edilmiş rəsmi yoxsulluq həddindən (75 rubl) aşağı olub və bütün SSRİ-dən fərqli olaraq Azərbaycanda yoxsulluq, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlardan daha çox sənayedə çalışanlar arasında müşahidə edilmişdir.

Şübhəsiz ki, bu gün yoxsulluğun tez bir zamanda yayılaraq geniş miqyas almasının səbəbləri yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, inzibati-amirlik prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi sistemin davam etməsidir. Son rəsmi statistik məlumatlara görə, Azərbaycanda əhalinin 49 faizdən çoxu yoxsuldur. Yoxsulluğun dərəcəsinə gəldikdə isə, yoxsul əhalimizin yarıdan çoxu dilənçilik səviyyəsinə yaxınlaşır.

İslam Allahın bütün bəndələrinin firavan, varlı yaşaması ideyasını təsbit edir. Əks təqdirdə, Rəbbimizin Rəsulu buyurmuşkən: «Harada yoxsulluq vardırsa, orada kafirlik vardır». Ətrafımıza nəzər yetirək: görmürük mü ki, tarixən bu gözəl və pak məmləkətimizdə necə də çoxlu kafirlər peyda olmuşdu. İllah da ki, ilkin kapital yığımları ilə məşğul olanlar arasında.

5. İSLAM VƏ TİCARƏT

Bəşəriyyət tarixində keyfiyyət və kəmiyyət baxımından yeni mərhələ olan eramızın XX əsri, illah da onun son çərəki, iqtisadi inteqrasiya proseslərinin güclənməsi fonunda milli mənafehlərin təminatı problemlərinin strateji həlli tədbirlərinin dərinliyi və geniş vüsəti ilə xarakterizə edilir. XXI əsrin astanasında inteqrativ bağlılıq artıq özünün məhdud qiyafəsindən-məhəlli və məmləkətdaxili formalarını aşaraq dünyamiqyaslı regional iqtisadi inteqrasiya donuna girmişdir. Bu, ilk növbədə dövlət mənafehlərinin regional və qlobal mənafehlərlə qarşılıqlı asılılıq mühitinin yaranmasından irəli gəlir. Tərəddüd etmədən, cəsarətlə bunu da qeyd edə bilərik ki, istər məmləkətdaxili və ölkələrarası, istərsə də dünyamiqyaslı regional iqtisadi inteqrasiyaların və deməli, sosial-iqtisadi münasibətlərin çox hissəsi, zənnimizcə, 90-95% ticarət vasitəsilə realizə olunur. Bu isə təkzib edilməz bir həqiqət olaraq sübuta yetirir ki, bütövlükdə və ayrıca götürülmüş hər bir məmləkətdə, regionda iqtisadi və sosial tərəqqinin açarı məhz ticarətdir. Bu gerçəkliyi öncədən görməyə qadir olan islam, özünün ilk yaranışı dövründən ona, yəni ticarətə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Bunu daha aydınlığıyla təsbit etmək məqsədilə qısaca olaraq ticarətin meydana gəlməsi və inkişafı tarixinə ekskurs edək. İbtidai informasiya kimi bunu da qeyd edək ki, ticarət əmək məhsulları və xidmətlər mübadiləsinin son həddində inkişaf etmiş formasıdır. Mübadilənin özü isə, bəşəriyyətin inkişafının ilk pillələrindən meydana gəlmişdi.

Əsasını kollektiv mülkiyyət təşkil edən ibtidai icma quruluşu dövründə əldə edilən məhsullar, illah da yeyinti məhsulları kollektivin üzvləri arasında bölüşdürülürdü. Bununla yanaşı, bəzi əşyalar – silah, bəzək şeyləri, paltar və bu kimi sair şeylər üzərində şəxsi mülkiyyətdə olurdu. Elə həmin dövrü-zamanda da mövcud təbii və coğrafi mühitlə ağır mübarizə şəraitində bəşər mədəniyyətinin təməli qoyulurdu. Əmək alətləri təkmilləşirdi. İbtidai istehsal münasibətləri, onun formaları sadədən mürəkkəbliyə doğru gedirdi. İcmalar içərisində əmək bölgüsü meydana çıxırdı. Tarixi inkişaf prosesinin nəticələri kimi insanlar qrupunun yeni forması-tayfalar yaranırdı. Bunların hər birinin daxilində tayfa başqanı seçilirdi. Əmək alətlərinin təkmilləşməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığı artırdı. Bəşər övladı izafi məhsul istehsal etməyə qadir olur. Tədricən yeni problem-özge əməyindən istifadə «zərurəti» yaranırdı. Köhnə icmadaxili münasibətlər zəifləyirdi. Qəbilə icmaları ərazi prinsipinə əsaslanan qonşuluq icmaları ilə əvəz edilirdi. Müxtəlif icmalar arasında əmlak bərabərsizliyi peyda olurdu. Bütün bunlar ibtidai mübadilənin genişlənməsinə və dərinləşməsinə gətirib çıxarırdı.

Hələ eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə dünya mədəniyyətinin əsası qoyulan Qədim Şərqdə, ilk növbədə isə Qədim Misirdə icmalar daxilində sənətkar ustalarla əkinçilər arasında məhsul mübadiləsi başlanır.

III minilliyin astanasında və həmin minilliyin əvvəllərində Misirdə Dəclə və Fərat çayları vadisində, həmin minilliyin ortalarında və II minilliyin əvvəllərində Hindistanda, Çində, Aralıq dənizi ölkələrində artıq sinfi təbəqələşmə meydana gəlir, quldarlıq dövrünə qədəm qoyulur. Öz sələfinə nisbətən bu dövrdə məhsuldar qüvvələr artır, iqtisadi həyat bir qədər mürəkkəbləşir, ayrı-ayrı təsərrüfatlar nəinki öz məhsullarının bir hissəsini mübadilə üçün ayırmalı olur, onların özlərində də digər təsərrüfatlarda istehsal olunan məhsullara ehtiyac duyulur. Mübadilə dairəsi genişlənir. Ümumi mal xarakteri münasibətlərinin baş verməsinə səbəb olur. Mal-pul

münasibətləri mülkiyyət bərabərsizliyini bir qədər də dərinləşdirir. Bu proses də Qədim Şərqi-Misirin, Assuriyanın, Babilistanın, Çinin törəməsidir və eramızdan əvvəlki birinci minilliyə təsadüf edir. Xarici ticarət də bu dövrdə məhz Qədim Şərqdə meydana gəlir.

Dəmir meydana gətirilir. Bu da Rəbbimizin bəşəriyyətə verdiyi möcüzələrdən biridir. «... Biz həddindən artıq möhkəm olan və insanlara fayda verən dəmiri də icad etdik (mədənlərdən çıxartdıq) ki, Allah Özünü görmədən Ona (Onun dininə) və peyğəmbərinə kömək göstərənləri (dəmirdən düzəlmiş silahlarla kafirlərə qarşı vuruşan mücahidləri) bəlli etsin...» (s. 57, 25), -buyurulmaqdadır Qurani-Şərifdə.

Dəmirin meydana gəlməsi eyni zamanda əkinçilik və sənət texnikasının böyük sıçrayışına səbəb oldu. Şəhərlər iriləşməyə, məhsuldar qüvvələr, o cümlədən ticarət daha sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Eramızın birinci əsrlərində feodalizm dövrü başlanır. Bu hal, onun sələflərindən fərqli olaraq ictimai əmək bölgüsünə güclü təkan verir. Sənət əkinçilikdən ayrılmağa başlayır (X-XI əsrlərdə). Mal istehsalı kəndlərə də siyarət etməyə yön alır. Daxili bazarların inkişaf sürəti müxtəlif olur. Məsələn, Qədim Şərqi ölkələrində bu proses VII-VIII əsrlərə təsadüf edir. Natural təsərrüfat bütünlüklə mal təsərrüfatına çevrilir. Bu proses artıq istər Şərqi, istərsə də Qərbi ölkələrində daha sürətli gedir. XI-XV əsrlərdə ticarət, o cümlədən xarici alqı-satqı prosesləri daha sürətlə inkişaf edir. Artıq regional və dünya bazarları yaranmağa başlayır. XVI-XVII əsrlərdə dünyanın, demək olar ki, bütün qitələrində topdansatış ticarəti sürətlə artır. Onun böyük bir hissəsi iri ticarətin əlinə keçir. Bu dövrdə ticarətin, xüsusən topdansatış və xarici ticarətin güclü inkişafı digər amillərlə bərabər, kapitalizmin meydana gəlməsinə mühüm təsir göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, ticarətin, illah da xarici ticarətin bu cür inkişaf etməsində nəqliyyat vasitələrinin böyük rolu olmuşdur. Bunu, elə tarixi «İpək yolunun» yaranması və inkişafından da

görmək olar. Nəqliyyat vasitələrinin meydana gəlməsi də Ulu Tanrının möcüzəsidir. Dənizlərin və çayların, onlarda üzən irili-xırdalı gəmilərin yaranması haqqında Ulu-Tanrının möcüzəsi kimi, həmin yazımızın əvvəlki bölmələrində söz açılmışdır. O ki, qaldı yerüstü nəqliyyat vasitələrinə, bu haqda Müqəddəs Kitabı-Şərifdə belə buyurulmaqdadır: «Sizin minməyiniz və sizin üçün bəzək olsun (xoş olsun) deyə atı, qatırı və uzunqulağı O yaratdı. Allah hələ sizin bilmədiyiniz neçə-neçə şeylər (nəqliyyat, minik vasitələri və s.) də yaradacaqdır» (s. 16, 8). Bu, dünya tarixində belə olub və olacaqdır.

Kapitalizmdə ticarətin rolu və əhəmiyyəti daha da artır. Kapitalizm şəraitində ticarət kapitalı ayrılaraq, sənaye kapitalının xüsusiləşdirilmiş hissəsi kimi tədavül sahələrində, o cümlədən istehsal sferasının özündə fəaliyyət göstərməklə, bütövlükdə dəyərlərin və izafi dəyərin (məhsulun) realizə edilməsi üçün spesifik funksiyalar yerinə yetirməyə başladı. O, ictimai kapitalın təkrar istehsalının fasiləsizliyini təmin etmək rolunu oynayır. Ticarət kapitalının dövrəni nəticəsində həm yeni yaranmış dəyərin, həm də mal kapitalının pul kapitalına çevrilməsi prosesini həyata keçirir. Bir sözlə, mal mübadiləsinin ən təkmil forması olan ticarət kapitalizmdə bütün vüsətilə inkişaf etməyə başladı: ticarət kapitalının təmərküzləşməsi gücləndi, sənaye inhisarı ticarət sahəsinə müdaxilə etdi, iri ticarət inhisarı-birlikləri meydana gəldi, geniş yayılmaqda olan inhisar rəqabəti vüsət taparaq, qovuşaraq hər iki sahənin-istehsalın və ticarətin sürətli irəliləyişini şoşqləndirdi.

Yetmiş ildən bir qədər çox mövcud olan və artıq yerini yeni quruluşa verən sosializm adlı cəmiyyətdə də ticarət varıydı-Sovet ticarəti. Fəqət, bu cəmiyyətdə o, ancaq istehlak şeylərinin alqı-satqısına şamil edilirdi. Şübhəsiz ki, bu hal, həmin cəmiyyətin qondarma təbiətindən irəli gəlirdi. Qalan hər şey, o cümlədən istehsal vasitələri mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunmalıydı, istehlak sahələri üzrə bölüşdürülmə-

liydi. Hətta istehsal münasibətlərinin özünə xas olan qanunauyğunluqlarına məhəl qoyulmayaraq, bu münasibətlərin də mərkəzdən idarə olunmasına cəhd göstərilirdi. Məhz bu səbəbdən idi ki, istehsal vasitələrinin, xidmətlərin və s. dəyərlərin alqı-satqısı prosesi, əlbəttə xalq istehlakı şeylərindən savayı, pərdələnərək süni surətdə tədavül sferasından birdəfəlik çıxarılmışdı. Hərçənd onların hamısı açıq, yaxud xəlvəti formalarında alqı-satqıya məhkum idi.

Bütün bəşəriyyətin, ayrılıqda hər bir insan cəmiyyətinin varlığı əsasını təşkil edən istehsala nisbətən ticarət ikinci olsa da, mübağiləsiz demək olar ki, ticarətsiz, mübadiləsiz onlardan heç biri duruş gətirə bilməzdi. Məlum deyilmi ki, ibtidai icmanın ilk başlanğıcında mal istehsalı olmadığı halda, mübadilə fəaliyyətdə idi. Elə bunu qeyd etmək də yerinə düşərdi ki, antik dünyada sənaye kapitalı olmamışdı, ancaq ticarət və pul (sələm) kapitalı az rol oynamırdı.

İstehsalın birinciliyini inkar etmək olmaz. Lakin iqtisadi münasibətlərə gəldikdə ticarət münasibətlərinə də üstünlük verməmək, zənnimizcə, ağılsızlıqdır. Məhz tədavüldə münasibətlərin pozulması, K. Marksın icad etdiyi «istehsal münasibətləri»ni dağıdıcı dərəcədə kökündən pozur. Məhz bu münasibətlərin tədricən pozulması yuxarıda sözügedən saxta sosializmi məhvə gətirib çıxardı.

Heç bir şübhə yeri qalmır ki, iqtisadiyyat ancaq ticarətdən başlayır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bəşəriyyətin müəyyən (ilkin) inkişafı mərhələsində icmalar arasında və icma daxilində məhsulların mübadiləsi meydana gəlib. Çox primitiv və zəif inkişaf olsa da bu, görkəmli rus (səbiq SSRİ) iqtisadçısı Andrey Anikinin təbiri ilə desək¹ artıq iqtisadiyyatdır. Çünki burada söhbət təkcə şeylərin mübadiləsindən getmir, eyni zamanda icmaların və fərdlərin aralarındakı münasibətlərdən gedir. Həm də, ümumiyyətlə münasibətlərdən deyil, məhsulun istehsalı, sonra isə onun bölgüsü ilə bağlı olan maddi münasibətlərdən gedir.

¹ A.V.Anikin. Elmin Gəncliyi. Bakı, «Gənclik», 1987-ci il, səh.15.

Əvvəllər iqtisadiyyatın konsepsiyasını belə şərh edirdik: məhsulun istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehsalı. Bu, söz yox ki, iqtisadi münasibətlərin məcmuyudur. Və bununla bağlı, qəti deyə bilərik ki, iqtisadiyyat qədimdir, bəşər cəmiyyətinin yaşığıdır.

Fəqət, bu gün qəti surətdə təsbit edə bilərik ki, iqtisadiyyatın konsepsiyası modelinin struktur ardıcılığı istehsaldan deyil, məhz ticarətdən başlanır. Danılmaz bir həqiqətdir ki, bütün istehsal sahələri və müəssisələri tərəfindən müasir dövrü-zamanın mürəkkəb və elmi əsasda qərarlaşdırılan razılaşmalar vasitəsilə xammal və s. növ dövriyyə kapitalı satın alınmasa, habelə ilkin yığım yolu ilə toplanmış əsas kapitalla əlavə hissələr olaraq yeni əsas kapital və onun tərkib hissələri əldə edilməsə istehsala başlamaq müşkül işdir. Bunlar (əsas və dövriyyə kapitalı) isə ancaq və ancaq alqı-satqı, yəni ticarət vasitəsilə (ticarət qaydasında) əldə olunur. Hərçənd biz döndönə təsbit etmişik ki, maddi nemətlərin ictimai istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı ancaq istehsal münasibətlərin məcmuyudur, ticarət isə istehsalla birlikdə bu məcmunun başlanğıc tərkib hissələridir.

Aydınlıq üçün bazar-ticarət anlayışlarına diqqət yetirək. Bu anlayışlar artıq Azərbaycan və bir sıra digər postsovet respublikalarında sivilizasiyalı XX əsrin təkamül dövründən XXI əsrə doğru inqilabi dəyişməyə keçidin başlanğıcı dövrünə şamil edilir. Bu gün, XXI-nin astanasında Azərbaycan iqtisadçıları və sair oxucular üçün yeni məzmunlu, yeni keyfiyyətli olan ticarət vasitəsilə nələr alınır və satılır: istehlak şeyləri, istehsal vasitələri, hər cür xidmətlər, elmi-texniki biliklər, lisenziyalar, patentlər, mühəndis-texniki xidmətlər, qısa və uzunmüddətli icarə-kommersiya əməliyyatları, turizm-kommersiya xidmətləri, daha nələr, nələr. Kimlər arasında və hansı formalarda realizə olunur bu alqı-satqı predmetləri: fərdlər arasında, hüquqi şəxslər arasında, fərdlərlə hüquqi şəxslər arasında, məmləkətdaxili, məmləkətlərarası və beynəlxalq ticarət razılaşmaları formalarında, beynəlxalq kommer-

siya əməliyyatları, dünya və regional ticarət-vasitəçi kommersiya əməliyyatları qaydasında ölkədaxili və beynəlxalq birləşmələr, hərraclar və torqlar vasitəsilə, texniki-xidmət sistemlərinin reklamı və sərği işləri, ölkədaxili və beynəlxalq sərğilər və yarmakalar vasitəsilə və s. və i.a.

Bütün bunlarla çoxsaylı kontragentlər – ölkədaxili fərdlər və fərdlərlə hüquqi şəxslər arasında alqı-satqı əməliyyatları ilə məşğul olanlarla yanaşı, beynəlxalq ticarətdə dövlət orqanları, xüsusi (əlahiddə) bölmələr, birliklər, BMT-nin alqı-satqı üzrə kontragentləri sifətində çıxış edən təşkilatları və bir çox sair strukturlar məşğul olurlar. Şübhəsiz ki, bunlar istər məmləkətdaxili, istərsə də beynəlxalq ticarətin iqtisadiyyatının və onun elmi-texniki təşkilinin idarə olunması proseslərinin həyata keçirilməsinin mürəkkəb bir mexanizmdən ibarət olduğundan xəbər verir. Bununla bağlı, bir daha yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirə qayıtmağımız yerinə düşərdi: eramızın XXI əsrində ticarət özünün daha sürətli inkişafında bulunacaq, elmi-texniki və sosial-iqtisadi tərəqqinin yüksək effektiv stimulu kimi çıxış edəcəkdir. Çünki hər biri mürəkkəb inkişaf mexanizmlərinə malik olan ayrıca götürülmüş iqtisadi, sosial, siyasi və ictimai münasibətlər və bu münasibətlər kompleksi üstünlüklə ancaq onun-ticarətin vasitəsilə realizə oluna bilər. Bunun əsas kökü isə mal-pul, mal-valyuta münasibətlərinin getdikcə genişlənməsi və dərinləşməsiylə şərtlənir.

Çoxları bunu bazar münasibətlərilə də şərtləndirir. İlk baxışdan bunda elə bir yanlışlıq, yaxud nöqsan duyulmur. Fəqət dərin və ətraflı fikirləşdikdə məna və terminologiya baxımından bunlardan biri, yəni ticarət, adamların, hüquqi subyektlərin və onların hər ikisinin arasında yuxarıda deyilən münasibətlərin həyata keçirildiyi məkanını, yaxud məkanlarını andırır. Bunu biz əvvəllər də, yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə keçdiyimiz dövrdə də (1985-1990-cı illər), yeni iqtisadi sistemə (bazar iqtisadiyyatına) keçidin ilk illərindən də deyirik və bu gün də təsbit edirik. Sonralar bu fikri ABŞ alimlərinin əsə-

rində oxuyuruq: Bazar-insanların ticarət etmək üçün bir-birilə hər hansı bir qarşılıqlı fəaliyyətə girişmək üçündür.¹

Öncədən qeyd etmək istərdik ki, əgər hər hansı bir cəmiyyət, hətta əsasını dövlət institutları təşkil edən məmləkət hüquq qaydalarının ibtidaisindən, real hüquq normalarından məhrum edilərsə, burada ticarət, bazarlar normal, yəni necə lazımsa fəaliyyət göstərə bilməz. O, yəni cəmiyyət mülkiyyət hüquqlarına səmərəli riayət edilməsinə təminat verməlidir. Təminatı isə aşağıdakı amillər şərtləndirir: əvvəla, mülkiyyətin oğurluq, soyğunçuluq, zorakılıq və sair cinayət xarakterli üsullarla privatlaşma üsullarından qorunması; ikincisi, hökumətin geniş diapazonda əsl tənzimə tədbirlərini həyata keçirməsi, vergilərin qoyulmasından tutmuş ta korrupsiyanın qarşısının alınmamasınadək zəruri problemlərin həllinin özbaşnalıqdan qorunması; üçüncüsü, ədalətli məhkəmə sistemini yaratmaq. Bunların kompleks təmin olunmaması qanunsuzluq sindromunu həm üfüqi həm də şaquli genişləndirib daha da dərinləşdirəcəkdir.

İslam bütün iqtisadiyyatın-dünya təsərrüfatının yuxarıda göstərilən üç şərti əsasında tənzimlənməsini qərəzsiz, düzgün hesab edir. Sırf dünyəvi təsərrüfat işlərsə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nəticə etibarlı ticarətlə realizə olunur və istehlakla tamamlanır. Ticarət bütün dünyada ən qədim və ilkinci peşədir. O, ilkən Şərqdə, sonralar Şərqi hüdudlarını aşaraq hər yərə, bütün cəhətlərə yayılıb. Bəzi müəlliflərin anlamına görə sırf dünyəvi təsərrüfat, o cümlədən ticarət din tərəfindən «zorla Allahın adı ilə əlaqələndirilir». Bu heç də belə deyil. İslam ticarəti yüksək dəyərləndirir. «Ruzinin onda doqquzu ticarətdədir, biri isə heyvan saxlamaqda», - peyğəmbərimiz Mühəmmədin (s.ə.s.) bu kəlamı öz dövrü üçün şəxsiz səsləndiyi kimi, bu günümüzdə də gerçəkliyini itirməmişdir.

¹ Edvin Dj. Dollan, Deyvid E.Lindsey. Bazar: mikroiqtisadi model. (İngilis dilindən tərcümə). Sankt-Peterburq, 1992-ci il, səh.19.

Ticarət sövdələşmələrin nəticəsi olan mübadilədir-dəyərlərin mübadiləsi, son istehlak üçün hazır məhsulun (malın), əmək fəaliyyəti nəticələrinin, ideyaların, elmi-texniki biliklərin, qiymətli kağızların və s. «görünən» və «görünməyən» malların mübadiləsidir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, insan cəmiyyətinin ilk pilləsindən baş vermiş mübadilə bu gün özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çataraq çoxcəhətli və mürəkkəb ticarət formasına çevrilmişdir. Maliyyə-kredit, uçot, sələmçilik, borc kapitalı, qarşılıqlı razılaşmalar və hesablaşmalar, təsərrüfat sazişləri, sövdələşmələr, banklar və s. və i.a. məhz ticarətdən törəyiblər və yalnız ticarətlə bağlı fəaliyyətdədirlər. «...Biri isə heyvan saxlamaqla» buyuran peyğəmbərimiz Mühəmməd salləlləhi əleyhissalam buyurduqda ibtidai əkinçiliklə bəhəm o, hər bir dövrü-zamanın istehsalını anladır. Bu gün əhalinin fərdi gəlirlərinin-ruzisinin böyük bir hissəsi də məhz yuxarıda qeyd edilən mübadilə əməliyyatlarından formalaşır.

Yer üzündə müxtəlif mədəniyyətlər peyda olmuş, müxtəlif xalqlar gəlib-getmişdir. Bugünkü dünya və ayrı-ayrı millətlərin, xalqların mədəniyyəti nə ilkin, nə də sonuncusudur. Fəqət bizə məlumdur ki, qədim mədəniyyətin yatağı Asiyadır, Şərqdır. Min illər öncə buraların-Misirin, Asuriyanın, Yunanistanın, Finikiyanın mədəniyyətləri bir-birinə bağlı sıralanmış sair ölkələrdə baş qaldırmış, minillər öncə buralarda mədəniyyət-elm, sənət, kənd təsərrüfatı, ticarət geniş inkişaf etmiş, onların əsasları dinə bağlı olmuş, fəqət yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onlardan heç biri islam tərəfindən zorla insanların beyinlərinə, həyatına yeridilməmişdi. Əksinə, islam dinində «məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azğınlıqdan (küfrdən) aydın fərqlənir...» (s. 2, 256), - buyurulur müqəddəs Quranımızda.

Müqəddəs Kitabı-Şərifin «Ən-Nisa» surəsindən anlayırıq ki, qarşılıqlı alış-veriş müstəsna olmaqla, bir-birilərinin mallarını haqsız bəhanələrlə istifadə etmək, yemək olmaz. Hər kəs təcavüz etməklə bu işləri görərsə, Allah onu cəhənnəm

oduna atar. Əgər bəndələr qadağan olunmuş böyük günahlardan çəkinərlərsə, Tanrı da onların qəbahətlərinin (kiçik günahlarının) üstünü örtər və şərəfli bir mənzilə çatdırar. Allah bəndələrinə mərhəmətlidir! (bax 29-31-ci ayələrə).

Şübhəsiz ki, söhbət alış-verişin, bugününümüzün qarşılıqlı ticarət razılaşmalarının bir qərara gətirilməsindən, onların realizə edilməsinin paklığından gedir. Ulu Tanrımızın bu hökmləri Onun tək-cə yazılı buyuruğu deyil. O, həm də hər şey olduğu kimi eşidən və biləndir, hər şeyə şahiddir.

Şübhəsiz ki, hər bir alış-verişin, ticarətin-istər fərdlər, istərsə də hüquqi şəxslər, məmləkətlər arasında olsun, istər onun predmeti, pul və s. qiymətli kağızlarda daxil olmaq şərti ilə «görünməyən», istər də «görünən» mallar olsun-onun ilkin əsasını, başlanğıcını sövdələşmələr, razılaşmalar təşkil edir. İslam şifahi olaraq bunların tətbiqinin və yaxud rəsmiləşdirilməsini düzgünlük və tam məsuliyyətlik prinsipləri əsasında həyatiliyini məqsədyönlü hesab edir.

Əvvəla tərəflər, müasir dövrün ibarətilə deyilərsə, kontragentlər dövlət hüquqi qanunlara (əlbəttə əgər bu qanunlar ədalətli və alidirsə) riayət etməklə bəhəm, Uca Tanrımızın səmədan nazil etdiyi müqəddəs vəhylərindən irəli gələn hökmlərini əsas tutmalıdır; ikincisi isə, şəriətə görə rəsmi razılaşmalar vaxtı aşağıda gətirilən şərtlər əsas kimi qəbul edilməlidir: ticarət sazişi bağlayan tərəflərin həmin yeri tərk etməmiş ticarət sazişini pozmaq hüququ vardır. Başqa sözlə, tərəflər dağılışmamış həmin sazişin ləğv olunmasına icazə verilir; sazişdə tərəflərin xəlvəti kələyi, hiyləsi, fəndi yer tapmamalıdır; ticarət sazişində hər iki tərəfin, yaxud onlardan birinin onu pozmaq hüququna malik olduğu barədə şərt qoyulmalıdır; saziş bağlanarkən tərəflər elə bir şərt qoymalıdırlar ki, onun yerinə yetirilməməsi sazişi öncədən, danışıqsız ləvğ edir; saziş predmetinin (malın) nöqsanı (eyibləri) və yaxud keyfiyyətsizliyi aşkar edilən tək ticarət sazişi dərhal pozulmaq hüququ alır; şirkət ilə ticarət müqaviləsini pozmaq hüququna görə satın alınmış malın bir hissəsinin sazişdə iştirak etməyən

başqa şəxsə məxsus olduğu aşkar olunduqda, ticarət sazişi ləğv edilir; saziş bağlanarkən tərəflərin malı görmək hüququ vardır. Burada söhbət ticarət sazişinin pozulmasının aşağıdakı formasından gedir: müqavilə bağlayarkən satıcı alıcının görmədiyi malı təsvir edir. Sonra məlum olur ki, təsvir həqiqətə uyğun gəlmir. Bu halda müştərinin (mal alanın) ticarət sazişini pozmağa və ya satın alınmış malın dəyişdirilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır; malın təqdim olunması təxirə salına bilər. Əgər alıcı satıcı ilə artıq sazişi bağlayıb malı ondan nağd pulla alacağına öncədən söz vermişdirsə, lakin üç gün ərzində pulu təqdim etməmişdirsə, satıcının sazişi pozmaq ixtiyarı vardır, çünki alıcı haqqını gec ödəyəcəyi haqqında şərt qoymamışdır. Və əgər satılan mal tez xarab olan ərzaq məhsuludursa, saziş birinci günün axırı üçün pozula bilər; əgər müəyyən olunmuş heyvan əvəzinə başqa bir heyvan növü satılmış və ya mübadilə edilmişdirsə, üç gündən sonra ticarət sazişi pozulmalıdır və nəhayət, malın alıcıya təqdim edilməsinin qeyri-mümkünlüyü (məsələn, satılan at qaçmışdırsa) nəticəsində ticarət sazişinin pozulması hüququ verilir.

Ticarət sazişlərinin rəsmiləşdirilməsi və ləğv edilməsi (pozulması) qaydalarının yuxarıda göstərilən bu on bir şərti elmin, ticarətin, bazar münasibətlərinin bugününümüzdəkinə nisbətən bir qədər primitiv ifadəli və məhdud diapazonlu görünsə də, bu şərtlərin hər birində sosial ədalətlik və qarşılıqlı inam hissləri duyulur. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, islam dini ticarət münasibətlərində sazişin özbaşınalıqla pozulmasını qanunsuz sayır, buna yol vermir, çünki rəsmi razılaşmaları pozmaq üçün malın və razılaşmaların aşkar, yaxud gizli qüsurları ola bilər. Bu haqda peyğəmbərimiz Mühəmməd (s.ə.s.)-in başqa bir kəlamı da yada düşür: «Eybi, qüsuru olan bir malı satan kişi, malının eybini, nöqsanını bildirmədən satarsa, Allahın qəzəbinə gələr, mələikələr ona lənət yağdırar».

Bunu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, iqtisadi münasibətlərin əsas aparıcısı, onların realizə edəni ticarət olduğu

üçün bu və bununla bahəm məcmu sosial-iqtisad münasibətlərin əndazəsi də çəki-ölçü vahidləri ilə də müəyyən edilməlidir. Bu, alqı-satqı predmetlərinin hamısına, yəni təkcə ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına deyil, istehsal vasitələrinə də, pula da, qiymətli kağızlara da, xidmətlərə də və hətta torpağa da, yuxarıda göstərilən «görünməyən mallar»a və s. şamil edilir. «Ey qövmüm», -buyurulmaqdadır müqəddəs Kitabəmizdə, -ölçüdə və çəkiddə düz (ədalətli) olun. İnsanların heç bir şeydə haqqını əskilməyin (adamların mallarının dəyərini aşağı salmayın, hər kəsin haqqı nə isə onu da verin). Yer üzündə gözib fitnə-fəsad törətməyin!» (s. 11, 85). Bu ifadələr Ulu Tanrının Mədyən əhlinə göndərdiyi Şueyb peyğəmbərin dili ilə deyilməmişdir. Şueyb peyğəmbər həmin surədə daha sonra deyir: bilin ki, ölçüdə-çəkiddə düz olandan sonra Allahın halal olaraq verdiyi mənəfət dünyada da, axirətdə də sizin üçün daha xeyirlidir (s.86).

Böyük Yaradanın bu barədə buyurmaqda olduğu «Əl Mütəffifin» (çəkiddə və ölçüdə aldadanlar) surəsindəki bu deyimlərin daha ibrətamiz deyilmi: «Vay halına çəkiddə və ölçüdə aldadanların! O kəslər ki, özləri xalqdan bir şey aldıkları zaman onu tam ölçüb alar, xalq üçün bir şey ölçdükdə və ya çəkiddə isə onu əskildərlər. Məgər onlar (öləndən sonra) diriləcəklərini düşünmürlər?! Özü də dəhşətli bir gündə?! O gün bütün insanlar (haqq-hesab üçün) aləmlərin Rəbbi olan Allahın hüzurunda duracaqlar! Xeyr! (Belə yaramaz hərəkətlərə uymayın, axirəti də danmayın). Şübhəsiz ki, pis əməllərə uyanların (kafirələrin) əməl dəftəri (şeytanların əməllərinin yazıldığı və ya cəhənnəmin ən alt təbəqəsi olan) Siccindədir! Sən nə bilirsən ki, Siccin nədir?! O, yazılı bir kitabdır! O gün vay halına yalan sayanların!» (1-10-cu ayələr).

Şərhə ehtiyac varmı? Əsla!

Postsovetlər dövründə kommunist-məmurular və «xırda padşahlar» xəlvəti korrupsiyanı, özgələrin haqqını mənimsəməni, irili-xırdalı rüşvətxorluğu ört-basdır etmək məqsədilə bu neqativ halların hamısını ancaq istehlak şeyləri ticarətində

görürdülər, daha doğrusu onun üstünə atırdılar. Elə sabiq SSRİ-nin dağılmasının səbəblərindən biri də sərt diktatorluq rejimi şəraitində sözügedən halların ayaq tutub yeriməsi oldu. İndinin özündə də, yəni əldə edilən müstəqillik dövründə bu hallar, xüsusən rüşvətxorluq müasir ticarətin-bazar münasibətlərinin bütün sahələrində – «görünən» və «görünməyən» mal-pul münasibətlərində də baş alıb gedir. Allaha iman gətirməyənlər, Onu tanımayanlar (belələri özlərini də tanıya bilməzlər-İ.F., Ə.B.), ondan qorxmayanlardır. Heç olmazsa Cənabi-Allahın səmadan nazil etdiyi bu müqəddəs və anlaqlı vəhyini düşünsünlər: «Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin, xalqın mallarından bir qismini bilə-bilə haqsız yerə yemək üçün günah yolu ilə (rüşvətlə) hakimlərə müraciət etməyin!» (s. 2, 188). Bunun ardınca buyurulur ki, «...Allahdan qorxun ki, bəlkə, nicat tapasınız!» (189-cu ayə).

O dövrdə alıcının aldığı malın keyfiyyətsizliyinə görə ticarət sazişini aşağıdakı hallarda pozmağa qadağa qoyulmuşdur: alıcı malı satınalarkən öncədən onun qüsurundan xəbəri olduqda; əgər o, satınalınan malın qüsuruna öncədən razılıq verərsə; əgər malı satınalarkən alıcı qüsür tapacağı təqdirdə heç bir iddia irəli sürməyəcəyini öncədən bildirərsə; əgər mal satılarkən onun qüsuru haqqında alıcı xəbərdar olunursa. Fəqət, alıcı malda satıcının öncədən bildirmədiyi başqa qüsurları aşkar edərsə, alıcının müqaviləni pozmağa və həmin qüsür üçün pul tələb etməyə ixtiyarı vardır.

Bununla bəhəm, alıcının aşağıda göstərilən üç halda sazişi pozmağa ixtiyarı (hüququ) olmur. Bunun müqabilində o, həmin malın qüsuru üçün pul tələb edə bilər: satınalındıqdan sonra maldan istifadə edilmişdirsə; əgər müştəri ticarət sazişi bağlandıqdan sonra malı satıcıya qaytarmaq hüququnu ləğv etmişdirsə; əgər malın qüsuru ticarət sazişində göstərilən müddət bitdikdən sonra aşkar edilərsə.

Göründüyü kimi, şəriətin bu qanunlarının ədalətliyi heç bir şübhə doğurmur. Bu, o dövrün sosial-iqtisadi şəraitinin səviyyəsiylə xarakterizə edilir, baxmayaraq ki, müasir ticarətin

qanunları hazırlanarkən, onların əsas kimi götürülməsinə ehtiyac duyulur. Bu gün ticarət mexanizmi-malların istehsal yerlərindən satış və istehlak yerlərinə çatdırılması prosesində yükdaşıma və kommersiya əməliyyatları, habelə bu proseslərin öncədən planlaşdırılması və idarə edilməsi çox mürəkkəb və eyni zamanda elastikdir. Belə bir şəraitdə, əlbəttə ki, ticarət qanunları həm satıcı, həm də istehlakçı maraqlarına uyğun tərzdə hazırlanmalı, malların həmahəngliyi təmin edilməlidir-budur islamın istəyi və tələbi. «Tanrı rəhm etsin o quluna ki, bir şey satanda da səxavətli olur, alanda da səxavət göstərir», - Peyğəmbərimiz Mühəmməd (s.ə.s.)-in bu kəlamı Allahın ona göndərdiyi vəhydən irəli gəlir! «Allahın kitabını oxuyun, namaz qılın, özlərinə verdiyimiz ruzilərdən (Allah yolunda) gizli və aşkar xərcləyənlər kasad olmayacaq bir ticarət (savab) umarlar ki, Allah onlara (əməllərinin) mükafatlarını versin və öz lütfündən, kərəmindən onlara artırsın!...» (s.35, 29-30).

Və nəhayət, ticarət fəaliyyətinin əsl, pak, saf təbiətli daşıyıcılarına islamın verdiyi dəyərləndirməylə ticarət və islam barədəki qısa xülasəmizi sona yetirək: «qazancın ən təmizi bir adamla görüşəndə yalan danışmayan, əmanətə xəyanət etməyən, vəd verib sözündən dönməyən, alacağı malı pisləməyən, satacağı malı tərifləməyən, verəcəyini gecikdirməyən, birindən alacağı varsa, borclunu tələsdirməyən tacirin qazancıdır», -həzrəti peyğəmbərimiz Mühəmməd (s.ə.s.)-in deyimidir bu kəlam.

IV FƏSİL

İSLAM: İQTİSADİYYATIN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ TƏNZİMİ

1. İSLAM VƏ İDARƏETMƏ

İslam həm də sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, hüquqi və əxlaqi-etik normaları tənzimləyən və deməli, idarəetmənin bütün funksional cəhətlərini əhatə edən bitkin bir sistemdir. Onun ilkin formalaşması islam dininin inkişafının ilk dövrlərinə (VI-VII əsrlər) təsadüf edir və bununla bəzən daim təşəkkülə və təkmilləşməyə ehtimala malikdir.

Bəşər cəmiyyətinin, onun çoxsaylı strukturlarının idarə olunmasının əsasını qoyuluşu Cənabi-Haqqa məxsusdur. Məhz O, idarəetmənin zərurətini və gərəkliliyini öncədən müəyyənləşdirib Özünün yaradıcı bəndələrinin işgüzar və elmi fəaliyyətlərinin icraedici qüvvəsilə bütün sahələrdə və səviyyələrdə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi yönümünü onlara andırmış və andırmaqdadır. «... (Zatı və kəmal sifətləri ilə hər şeyə qadir olub bütün kainatı yaradan və idarə edən, bəndələrini dolandıran və onların işlərini yoluna qoyan) əbədi və əzəli varlıq Odur...» (s. 2, 255), -buyrulur müqəddəs Quranımızda.

İdarəetmənin mahiyyəti bəzən bir neçə söz. Ən adi formada ifadə etsək: idarəetmə çox-çox qədimdən insan və insan qrupu fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bunsuz ailədən tutmuş ən iri təsərrüfat vahidlərinədək əmək və sair iş fəaliyyətlərini səmərəli təşkil etmək, əsl mənada istiqamətləndirmək müşkül işdir. Əmək, maddi və mənəvi istehsal, bölgü və istehlak proseslərinin layiqincə həyata keçirilməsi müəyyən təşkilətsiz, qayda-qanunsuz, əmək bölgüsü, habelə bunların yerinin və funksiyalarının əslən müəyyən edilməsi idarəetməsiz qeyri-mümkündür.

Hər bir cəmiyyət öz xarakterindən asılı olaraq insanların davranışını və bütövlükdə sosial-iqtisadi münasibətləri idarə

etməli olur. O, həmişə istehsal və qeyri-istehsal kollektivləri və ayrılıqda hər bir fərd qarşısında öz təbiətinə və xarakterinə uyğun tələblər qoyur. Tarixən təsbit olunub ki, bəşər cəmiyyətlərinin hər birində idarəetmənin iki tip mexanizmi ola bilər: şüurlu və qeyri-mütəşəkkil (kortəbii). Qeyri-mütəşəkkil mexanizm şəraitində işləri qaydaya salma, yoluna qoyma, idarəetmə yolu ilə sistemə təsir göstərmə müxtəlif, çox hallarda isə bir-birinə qarşı duran qüvvələrin çarpışmasının, münaqişəsinin kütləvi halda baş verən aktların-hərəkət və hadisələrin orta nəticələri kimi çıxış edir. Bu cür idarəetmə mexanizmi öz təbiətinə görə, necə deyirlər, hadisələrə avtomatik olaraq təsir göstərir və kənardan adamların müdaxiləsinə ehtiyac yeri qoymur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası və digər MDB ölkələrinin bir çoxunun milli bazarları buna canlı misal ola bilər. Çünki bu bazarlar qeyri-mütəşəkkildir, tənzimlənmir.

İdarəetmənin şüurlu mexanizminə gəldikdə isə, bu tip idarəetmə mexanizmi tarix boyu dərin dəyişikliklərə məruz qalaraq ibtidai-icma dövründəki adət-ənənəyə çevrilmiş ən sadə idarəetmə üsulundan bugünkü elmi əsaslı mürəkkəb və çoxyönlü idarəetmə sisteminə gəlib çıxmışdı. Bu gün onun həddləri, məzmunu, məqsədi və prinsipləri cəmiyyətdə hökm edən iqtisadi münasibətlər sisteminin, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi quruluşunun xarakterindən irəli gəlir, bu xarakterin təbiətindən asılıdır. İslama görə idarəetmənin xarakteri isə bəşəriyyətin bütün təbəqələrinin maddi və mənəvi maraqlarına xidmət etməlidir. Bu bərdə bir qədər sonra.

Sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı ölkələrində elmi-texniki tərəqqinin hərtərəfli-həm üfüqi, həm də şaquli-istiqamətlərdə vüsət aldığı bir şəraitdə idarəetmə elminin nəticələrindən geninə-boluna istifadə etməmək ən azı sadələşmədir. Bu elmin inkişafını və intişarını ilk dəfə işləyib hazırlayan və istiqamətləndirən ingilis riyaziyyatçısı Teylor Bruk (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri) olmuşdur. Teylorun tədqiqatları dövründən bugünədək idarəetmə elmi, onun strateji və taktiki

əsasları dərin təkamül dövrü keçmiş, elmi-texniki tərəqqinin, yeni texnologiyanın güclü inkişafı, istehsal miqrasiyasının nəhəng artımı və bununla bəhəm beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin həm üfüqi, həm də şaquli intişarı və nəhayət bu miqrasiyanın strukturunun genişlənməsi idarəetməni daha da mürəkkəbləşdirdi. Bu hal biznesmen - sahibkarların rolu və statusunun işgüzar cəhətlərinin yüksək səviyyələrdə idarəedənlərin fəaliyyət dairəsinə keçməsinə gətirib çıxartdı. Məhz bununla əlaqədar olaraq Qərbdə «Menecment konsepsiyası» təşəkkül tapıb. Elə, yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «idarəetmə» ilə sinonimlik təşkil edən «menecment» ifadəsi də buradan irəli gəlir.

İdarəetmə biznes-sahibkarlıq fəaliyyətinin son məqsədi olan mənfəəti, habelə sair təsərrüfat (bazarlaşma) nəticələrini proqnozlaşdırma, cari, perspektiv və strateji planlaşdırma, iqtisadi-təsərrüfat sahələrinin bütün səviyyələr üzrə planlaşdırma, istehsalın, ticarətin, maliyyənin, kreditin və elmi-texniki nəticələrin-bütövlükdə «gözə görünən» və «gözə görünməyən» malların ticarətinin və hər cür faydalı xidmətlərin təşkili və idarə olunması sistemidir. Başqa sözlə, idarəetmə dedikdə təsərrüfatın planlaşdırılmasının, iqtisadi vasitələrdən və stimullardan səmərəli istifadə olunmasının, təsərrüfatçılığın və kommersiyanın çevik forma və metodlarını əhatə edən təsərrüfat (bazar) mexanizminin etibarlı və effektiv işləməsini təşkil etmək, bütün sosial-iqtisadi proseslərin inkişafının dəyişən şəraitə və yerinə yetirilən vəzifələrin (funksiyaların) xarakterinə uyğunluğunun, təşkilat strukturunun hər bir dövrü-zamanın tələblərinə uyğun variantda müəyyən edilməsinin təmin olunması başa düşülür. Menecment isə eyni məzmunlu funksiyaları və vəzifələri yerinə yetirərək idarəetmə məsələlərinin həlli vasitəsilə müəyyən son nəticənin əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət kimi anlanılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, menecmentin daşıyıcıları olan idarəedənlər-müdür, rəis, sahibkar, menecerlər qarşısında irili-xırdalı bir çox vəzifələr durur: planlaşdırmaq, problemi (məsə-

ləni) qoymaq və yerinə yetirilməsini təşkil etmək, proqnozlaşdırmaq, siyasət, metodlar və taktika hazırlamaq, fəaliyyəti stimullaşdırmaq və münasibətlər qurmaq, təftiş və nəzarət etmək, icranın nəticələrini dəyərləndirmək, tərəf-müqabillərlə əlaqələndirici tədbirlər hazırlamaq və s.

Müasir idarəetmə məsələlərinin elmi-nəzəri və praktiki həlli bir çox variantlardan, çalarlardan, fərq incəliklərindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, eyni istiqamət üzrə hər hansı bir müəssisənin (firmanın, şirkətin), sosial-ictimai yaxud sair qeyri-istehsal təşkilatının işləyib hazırladığı onun üçün ən effektiv olan idarəetmə üsulları digərləri üçün nəinki yararsız, hətta xətərli və zərərli ola bilər. İdarəetmənin çoxvarinatlı gedişi, çevikliyi, təsərrüfat həmahəngliyi və uyğunluğu, habelə konkret işgüzarlıq vəziyyətlərində fəaliyyətdə olan iş üsullarının bənzərsizliyi, təkrar edilməzliyi işgüzar idarəetmənin əsasını yaradır. İdarəetmə təsərrüfat fəaliyyətinin hansı mülkiyyət formasına məxsus olmasından asılı olmayaraq hər bir konkret halda konkret sahənin təsərrüfat nailiyyətləri qazanması üçün ona bu və ya digər idarəçilik vəzifələrinin və funksiyalarının həlli yollarını, üsullarını, qayda və tərzini öyrədir.

Xarici amillərin təsirinə məhəl qoymadan anlanılmalıdır ki, əgər Cənab Haqqın səmadan nazil etdiyi məcmu vəhylərin tələblərinə uyğun, yəni düzgün, demokratik prinsiplər baxımından tam dolğunluqla əsaslandırılmış, ədalətli, istehlakçıların hüquqlarının mühafizəsi tələblərinə hərtərəfli cavab verən xətt işlənilib hazırlanıbsa, onda işin müvəffəqiyyəti ən əvvəl təşkilati cəhətdən işin qurulması və idarə edilməsi səviyyəsindən asılı olacaqdır. Qərb mütəxəssislərinin ədalətli olaraq qeyd etdikləri kimi, idarəetmənin vahid ideal təşkilətmə və idarəetmə maddələri ola bilməz, çünki hər bir təsərrüfat vahidi özünəməxsus nadirlik, əlahiddəlik təşkil edir. Onların hər biri mövcud sosial-iqtisadi mühitdə öz modelini tapmalıdır. Bunu edə bilmədikdə mövcud dövrə-zamanda işlənilib hazırlanmış, kəşf olunmuş işlək modellərdən özü üçün ən faydalısını seçməyi bacarmalıdır. Və nəhayət, yuxarıda deyilənlərə,

habelə dövrünün elmi-texniki nailiyyətlərinə əsaslanan idarəetmə sistemi mümkün qədər sadə və çevik, başlıca meyarı isə rəqəbətəlilik və effektivlik olmalıdır.

Yuxarıdakı deyimlərdən göründüyü kimi idarəetmənin iriyüklü vəzifələri və funksiyaları vardır. Onların hamısı qarşılıqlı bağlılıq halında və hər biri ayrılıqda insan fəaliyyəti ilə realizə olunur. Buna görə də biz bu yazımızda idarəetmənin ancaq insan amilindən söz açacağıq.

Bəli, idarəetmənin elmi və praktikası insan amilinə söykənir. Cənabi Haqqın yer üzərində yaratdığı məcmu canlı orqanizmlərin ən yüksək pilləsi Odur. Onun iradəsilə insanlar idarəetmənin elmi-texniki, sosial-iqtisadi istiqamətlərini tədqiq edib mütərəqqi formalarını işləyib hazırlayırlar.

İnsan çox mürəkkəb orqanizmdir. Onun fiziki keyfiyyəti və əlamətləri o qədər qəribə və gözəl qurulub-yaradılmışdır ki, insanın özündə belə heyrət və təəccüb doğurur. Bununla bəhəm, insan varlığına, bəşər cəmiyyətlərinə istiqamətlər verən, onları tənzim edən ən ali əbədi və əzəli varlıq da, Onun nazil etdiyi qayda-qanunlar da möcüzə kimi görünür, çox çətin ki, kimsə insan təbiəti, xasiyyəti və çox mürəkkəb olan strukturunun sirlərini tam dolğunluqla bilib anladığını təsbit edə bilsin. Zira, bu struktur fərdin bütün bədəninin, canının, ruhunun, habelə onların qarşılıqlı əlaqələrinin və fəaliyyətinin özünə xas olan sferaları-qəbahət, nalayiq hərəkət, təqsir, yaxud səhv və bu kimi sair neqativ hallardan xəbərsiz olduğunu bildirməyə cürət edə bilməz və onun buna ixtiyarı da yoxdur. Bununla belə heç bir kəs insan xoşbəxtliyinin və əmin-amanlığının bütün ünsürlərini, cəhətlərini də bilə bilməz.

Buna görə də insan təbiətinin daxili dərinliklərinə ən həssas duyğularla səyahət edib onu açıq-aşkar görmədən, oraya layiqincə nüfuz etmədən, oranı tam dolğunluğu ilə dərk edib anlamadan heç bir kəs insanın ictimai vəziyyətinə uyğun yüzfaizlik qanun işləyib hazırlaya bilməz. İnsan isə bu dünyada ancaq və ancaq təsbit olunmuş qanun-qayda prinsiplərinə uyğun yaşaya bilər. Çünki o, eyni zamanda bugünkü yeni

problemlərin və gözlənilmədən qarşıya çıxan əngəllərin, çıxılmaz vəziyyətin qarşısında qanunvericilərin müdaxiləsilə İlahi qanunlarının daim dəyişdirilməsi nəticəsində ona baş verən uğursuzluqları və bəlaları çətin sağalda bilər. Şəxsi mənfəə, öz tamahkarlığı və acgözlüyü, maksimum mənfəəti, ambisiyaları, hakimliyi, hətta mövcud neqativ mühitə meyillilik, şövq və tərəfvericilərin təsəvvürlərinə soxulur və istər-istəməz bu təsəvvürləri təhrif edir.

İnsanı Allaha iman gətirməyə, Onu tanımağa və deməli özünün ən yaxın kəslərini, bütün pak və sağlam düşüncəli adamları sevməyə yönəldilən bu ülvə mənəvi çağırış insanın vicdanına yayılır, ona nüfuz edir ki, o, öz Yaradanına yarın-sın. Və bu, insan üçün bütün dəyərləri üstələyir. Fəqət, yuxarıda göstəriləyi kimi, bu gün etiqad, etibar və qiyamət gününə, Allahın tənbehinə inam o dərəcədə aşağı enmişdir ki, tamahkarlıq, acgözlük, fitnəkarlıq və fəsadçılıq, buyuruqçulardan gələn ədalətsizlik ayaq tutub yeriməkdədir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, bu neqativ hallar idarəetmənin bütün səviyyələrində də açıq-aydın baş alıb gedir.

Axı idarəetmə, əsasən idarə edənlər və kollektivlər, xüsusən aşağıdan tutmuş ta ali səviyyəyədək, insan tərəfindən reallaşdırılır. Həm də bu, ədalətli və hüquqi əsaslar yaradıldıqda, makro iqtisadi sabitlik və səbatlıq siyasəti müəyyən edildikdə, iqtisadi səmərəliliyi və effektivliyi artırmaq məqsədilə resursların ədalətli və düzgün yerləşdirilməsi, onlardan ictimaiyyətin ehtiyacı təmin edildikdə, gəlirlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, habelə ədalətli vergiqoyma barədə təsirli və işlək proqramlar işlənilib hazırlandıqda və s. daha əlverişli olur. Qismən də olsa yuxarıda göstərilən bu deyimlər şübhəsiz ki, totalitar rejim dövrünə deyil, cəmiyyətin xalis demokratiya yolu ilə getdiyi dövrdə realdır. Allahın elçisi Həzrəti Mühəmməd Peyğəmbərin aşağıda gətirilən kəlamları bugünümüzdəki idarəçiliyin əsas cəhətlərinin ən mühümlərindən xəbər vermirmi: «... özünüz necəsinizsə, o cür də idarə edilirsiniz, başçınız öz içərinizdəki adamlardan çıxır» və yaxud

«hakimlər, hökmdarlar üç qisimdir: ikisi cəhənnəmdədir, biri cənnətdə. Keyfi istədiyi kimi hökm verən cəhənnəmdədir, həqiqəti bilmədən hökm verən də cəhənnəmdədir. Həqiqəti öyrənib bilən və buna uyğun olaraq hökm verən isə cənnətdədir» və nəhayət, «hökm verən nə qədər ki, hökm veriləni sıxışdırmır, Allah hökm verənlədir, sıxışdırmağa başladımı, Tanrının mərhəməti onu tərk edər, şeytan dost, yoldaş olar ona».

İdarəetmədə həm hakimi-mütləq olanları, həm də eyni vaxtda idarəedən və idarə olunan kəslərə səma elçisinin bu sözləri daha ibrətamizdir: «Kim əlində böyük ixtiyarı olan adamın gördüyü işlər arasında Tanrının razı olmadığı, Onun qəzəbinə səbəb olduğu bir işin qulpundan yapışarsa və yaxud bu işin görülməsinə razılıq verərsə, Allahın yolundan çıxmış sayılır».

İdarəetməni şərtləndirən mühüm amillərdən biri də onun cəmiyyətin hüquqi qanunlarına əsaslandırılmasıdır-məmləkin konstitusiyasına, dövlət hüquqi qanunlarına, bir də ki, hər bir idarəedənin həmin qanunlara söykənmiş, özünün işgüzar fəaliyyəti və bu fəaliyyətin nəzəri və təcrübi nəticələrindən əldə edilən, necə deyərlər «öz fəaliyyətinin əməli göstərişləridir». Bununla bağlı, öncədən qeyd edək ki, islam özünün ilk yaradılışından sonrakı bütün tarixi şəraitlər və dövrlər üçün dəyişilməz və inkar edilməz həqiqət kimi qəbul etdiyi ehkamı, yəni hər bir nəzəriyyənin əsas qanununu-Cənabi-Allahın iradəsini ən ədalətli və müsavatı təsbit edən qanunvericiliyin əsas və yeganə mənbəyi sayır.

Qanun kainat, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrinin obyektiv, ümumi və mühüm, zəruri və təkralanan, bu hadisələrin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən əlaqələri və münasibətləri ifadə edən kateqoriyadır. İstər kainatda (təbiətdə), istərsə sə bəşər cəmiyyətində mövcud əlaqə və münasibətlərin qanun olması üçün bunlar ayrılıqda və ümumən həmin əlamətlərin hamısına malik olmalıdır. Bu əlamətlər ancaq vəhdət halında qanunun zəruri və məqbul əsasını təşkil edir.

Cəmiyyət və bununla bağlı, iqtisadi-təsərrüfat, o cümlədən bazar iqtisadiyyatı və təfəkkür hadisələrinin inkişafı istiqamətini müəyyənləşdirən əlaqələri (münasibətləri) ifadə edən qanunun başlıca şaxələrindən biri, şübhəsiz ki, dövlət hüququ qanunlarıdır. Ali demokratik dövlət hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilmiş hüquqi qanunlar inkar edilməzdir. Bunlar ancaq və ancaq həmin məmləkətin dövlət hakimiyyətinin müvafiq orqanı tərəfindən dəyişilə bilər. Söz yox ki, bu qanunlar cəmiyyətin, xalqın maddi və mənəvi mənafeələrinə uyğun olaraq tam sosial-iqtisadi ədalətlik prinsipləri əsasında işlənilməlidir. Elə bu prinsiplərə uyğun da onların aliliyi təmin olunmalıdır.

Bu deyimlərdə məqsəd heç də qanunların təbiətini şərh etmək deyil, qanunların kimlər tərəfindən hazırlanması, kimlər tərəfindən müzakirə edilib bəyənilməsi və kimlər tərəfindən onların aliliyinin təmin edilməsi məsələsinin aşkarlanmasıdır. Acınacaqlıdır ki, məmləkətimizdə bu, hələ də bir problem kimi qalmaqdadır.

Biz bu yazımızda bir daha məşhur fransız filosof-maarifçisi Jan-Jak Russonun aşağıdakı ibrətamiz sözlərinə müraciət etmək niyyətində oluruq. O yazır: «Xalqlara əlverişli və münasib olan daha yaxşı tərzdə düşünülmüş cəmiyyət qanunlarını açmaq, kəşf etmək üçün adamların ehtiraslarını və zövqlərini onları sınaqdan keçirmədən, yoxlamadan anlamağı bacaran, bizim özümüzün təbiətinə heç bir qohumluğu, oxşarlığı olmayan, ancaq kimin xoşbəxtliyinin bizimkindən asılı olub-olmadığına məhəl qoymadan onu müfəssəl bilən, bununla belə bizim xoşbəxtliyimizin qayğısına qalan nə isə bir ali idrak olmalıdır..., mahiyyət etibarilə İlahi qanunverici lazımdır».¹

Bununla əlaqədar olaraq, biz görkəmli İran mütəfəkkiri və publisisti Seyid Müctəba Rukin Müsavi Larinin «Qərb sivilizasiyası müsəlmanın gözlərilə» kitabında irəli sürdüyü Jan-Jak Russonun yuxarıda göstərdiyi «həmin normalar üzrə ən

¹ «Общественный договор», II kitab, 6-cı fəsil, «Законодатель».

mötəbər və etibarlı qanunverici məhz böyük Yaradanın «Özüdür» fikriylə razılaşmaya bilmərik. Ancaq O, məcmu bəşərin varlığının bütün sirlərini bilir, Özü onlardan heç bir xeyir görmür, mənfəət götürmür və insanların heç birinə Onun ehtiyacı olmur, heç kimə də möhtac deyildir. Və deməli, ədalətli sosial təlimatlar, göstərişlər, qanunlar formalaşdırmaq prinsipləri vahid bir mənbəyin ilhamverici vəhyələrini yeganə aləmi-sahib olan Cənabi-Haqqdan alan və büsbütün bu intəhasız hikmətə istinad edən Həzrəti Peyğəmbərimiz Mühəmməddən (s.ə.s.) və ümumiyyətlə, müqəddəs Qurani-Kərimdən öyrənilməlidir. Axı insani qanunlar bəşəri cəmiyyətin abadlığına və rifahına yönəldilməlidir. Həmin qanunlar bu hüdudlardan kənara çıxmamalıdır. Onlar eyni zamanda hər bir kəsin vəziyyəti, şüur tərzini, mənəvi üstünlükləri kimi qeyri-ictimai işlərə də təmas etmir, toxunmur insanların daxilində olan ayıbları, nöqsanları sağaltmağa səy etmir. Zira, elə ki şəxsin problemi sosial nizamsızlığın nəticələri ilə bağlı baş verir, bu halda qanunlar hüquqi tədbirlər sferasına qoşulur.

İctimai həyatda bəzi kəslər öz niyyətində, məqsədində, xəyalında və mənəviyyatında pozğun, riyakar olub qanun qarşısında yaxşı insan kimi də görünə bilər, çünki qeyri-kamil qanun onun ancaq xarici fəaliyyətini nəzərə alır, daxili aləmini isə görə bilmir. Fəqət Yaradanın səmadan endirdiyi vəhyələrinə istinad edən şəxsin və digər klassik din xadimlərinin təlimlərinə uyğun işlənmiş qanunlar nəinki yuxarıda qeyd edilən pozğunluqların aradan qaldırılmasını təmin etməli, üstəlik şəxsi və cəmiyyəti daxilən düzgün yola çağırmağa qadir olmalıdır. İbrətamiz bir misal: 70-ci illərdə ABŞ-ın Ədliyyə naziri «İslam hüququna dair» kitabının giriş hissəsində yazır ki, Amerika dövlət hüququnun mənəvi borcla ancaq çox cüzi əlaqəsi vardır. Amerikalı qanundan kənara çıxmayan, ona riayət edən vətəndaş kimi hesab oluna bilər. Fəqət ola bilsin ki, eyni zamanda onun daxili aləmi abırsızdır, pozğundur. Lakin islam, qanunun mənbəyini İlahinin rəsulu Mühəmməd Əleyhissəlamın təriqilə (köməyilə) aşkar olunmuş

və bəyan edilmiş Cənabi-Allahın iradəsində görünür. Bu qanun, bu İlahi iradə müxtəlif irqlərdən və millətlərdən ibarət olan vahid bir cəmiyyət kimi Ulu Tanrıya inananların hamısına aiddir. Bu qanun, bu iradə... heç bir milli, yaxud coğrafi hüdudları ayırmır, zira hökumətin özü də Qurani-Kərimin ali hakimliyinə tabe olur.

İdarəetmənin bütün səviyyələrində «özfəaliyyət» əsasında əməli göstərişlər, buyuruqlar vermək mühüm şərtidir. Təsərrüfat fəaliyyətinin son məqsədi-maksimum mənfəət götürmək, praktiki olaraq bu amildən çox asılıdır, illah da mikro səviyyələrdə. Burada ilk növbədə idarə edənlərin, buyuruq verənlərin paklığı və düzlüyü nəzərdə tutulur.

Bütün bəşəriyyət bilməlidir ki, «Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur...» (s. 2, 255). Buna görə də heç bir insan Allahın hakimiyyətini bölüşdürmək iddiasına gələ bilməz, özünü yer üzünün, hətta ayrıca bir inzibati ərazinin Allahı hesab edə bilməz. İslamın məqsədi bəşər cəmiyyətində düzgünlüyü və ədaləti müdafiə etməkdir, çünki düzgünlüklə təkcə sosial, siyasi və maliyyə problemləri bitmir, eyni zamanda insanın özünə pak, təmiz don geyindirir.

Bir halda ki, söhbət düzgünlükdən düşdü, idarə edən kəslərin-menecerlərin, hətta ən kiçik buyuruq verənlərin praktiki olaraq işin təşkilinin istiqamətləndirilməsindən söz açmamaq olmur. İdarə edərkən, icraçılara göstərişlər verərkən adamları çaşdırmaq, onları əsas məqsəddən uzaqlaşdırmaq, fikirlərini yayındırmaq olmaz. Doğruluq, vicdanlılıq, işə və insana sədaqət və təmizlik menecerlə icra edənlər arasındakı işgüzar münasibətlərin, necə deyərlər, rəhmidir. Atalar əbəs yerə deməyiblər ki, «bərəkət ondur. Onu da düzlük». Səməvi kitabımızda oxuyuruq: «O kəslər ki, dünyanı (fani dünya malını) axirətdən (axirət nemətlərindən) üstün tutur, (insanları) Allah yolundan döndərir (islam dinini qəbul etməyə mane olur) və o yolu əyri hala salmaq isəyirlər. Onlar (haqq yoldan) azıb uzaq düşmüşlər» (s. 14, 3).

Mühəmməd peyğəmbər əleyhissəlam öyrədir ki, insanlar içərisində iki qrup adamlar var: alimlər (bizcəsinə burada ziyalılardan hamısı nəzərdə tutulur-İ.F., Ə.B.) və buyuruq verənlər. «Bunlar düzgün olsalar, -qeyd edir Hz.Peyğəmbərimiz, -bütün insanlar düzələr, bunlar pozulsa, bütün xalq pozular». Bu ibrətamiz ifadədə, böyük bir həqiqət vardır. Əslində, hər bir bəşər cəmiyyətinin idarə olunması, tənzihi bilavasitə bu iki zümrənin ideyalarının vəhdətindən və vicdanlılığından, düzgünlüyündən asılıdır.

İdarə edənlər (buyuruq verənlər) və ziyalılara zümrəsinə aid olan qruplar arasında kəskin təzadlar baş verə bilər. Bu təzadlığı öncədən qabaqlamaq məqsədilə Peyğəmbərimiz buyurur: bilikli adamlar padşahla, buyuruq verənlərlə durub-oturmurlarsa, onların sözlərinə baxmırlarsa, Peyğəmbərə sadıq sayılırlar; əgər padşahların, buyuruq verənlərin sözlərilə durub-otурса, Peyğəmbərə xəyanət etmiş olurlar, belələrinə uzaqlaşmaq, kənar olmaq lazımdır. Bu hikmətli sözlər tam dolğunluğu ilə indiki dövrü-zamanın, sosial-iqtisadi vəziyyətin gərginliyinə bəis olan müasir idarəetmədə insan amilinin əks-təsirindən irəli gələn uyğunsuzluqlarla həmahəng səslənmirmi?

İdarəetmənin insan amilinə xas olan şərtlərindən biri də istər mikro, istərsə də makro səviyyələrdə idarəedənlərin, buyuruq verənlərin ciddi surətdə məsuliyyətli olması, cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşmasıdır. Belələri verdiyi tapşırıq üçün icraçı ilə birlikdə cavabdeh olmalıdır. İslam öyrədir ki, məsuliyyətli olmaq üçün ilk növbədə İlahinin qəzəbindən qorxmaq, Onu dərk edib inam gətirməkdir.

Həşiyə. Peyğəmbərimiz əleyhissələmə ilk vəhy Hira dağında mağarada xəyala daldığı zaman gəlmişdi. Hz.Peyğəmbər bu vəhydən qərribə halətə gəlir. O, mağarada keçirdiyi o halın təsiri altında evinə qayıdır. Bu qısa dövr ərzində keçirdiyi əhvali-ruhiyyə çox sarsıdıcı olur. Mağaradan çıxandan sonra haraya baxsa Ona vəhy gətirən, Onu nura aparən mələyin səsi eşidilirdi. Titrəyərək evə qayıtmışdı. Bu titrəmə

gördüyü və eşitdiyi qeyri-adi şeyin təsirindən idi. Zövcəsinə: «Xədicə qorxuram», -demişdi. Bu qorxu üzərinə düşən vəzifənin əzəməti qarşısında hiss etdiyi məsuliyyət qorxusu idi. Bu, ağır yük idi. Bütün bir bəşəriyyəti hidayətə çatdırmaq vəzifəsini Cənabi-Allah ona vermişdi. Bundan xeyli müddət sonra Ona ikinci vəhf nazil olundu: «Ey (libasına) örtünüb bürünmüş Peyğəmbər! Qalx (qövmünü Allahın əzabı ilə) qorxut! (İman gətirməyənlərə qiyamət günü şiddətli əzaba düçar ediləcəklərini xəbər ver!). Öz Rəbbini uca tut! Libasını təmizlə! (Nəfsini günahlardan pak et!). Əzaba səbəb olacaq pis şeylərdən uzaqlaş! (Bütləri tərək et! Etdiyin yaxşılığı çox bilib başa qaxma! (Gördüyün yaxşı bir iş müqabilində heç kəsə minnət qoyma!). Rəbbinin rızasını qazanmaq üçün (bu yolda sənə üz verəcək bütün əziyyətlərə və çətinliklərə) səbr et!» (s. 74, 1-7).

Yalnız Ulu Tanrının səmadan nazil etdiyi bu yeddi və digər vəhyələrini dərinliklərində dərk edən kəs hər bir verəcəyi buyuruğa, yaxud tutacağı işə, real məsuliyyətlə yanaşa bilər. Müsavatlıqdan (bərabərlikdən) qorxanlar, vəzifəsini itirməkdən təlaş hissi keçirənlər, qısqançlıq duyğularında bulunanlar, ədalətli rəqabətdə basılmaqdan öncədən qorxanlar bu reallıqdan çox-çox uzaqdırlar. Bu hal xeyirlə şərin, fəzilətlə rəzalətin, haqq ilə batilin mübarizəsi təzahürüdür. İslam öyrədir ki, bu hal və buna bənzər digər növ insan fəaliyyəti ancaq comərd kəslərə-mərd, nəcib, alicənab adamlara, buyuruq verməkdə seçilmiş, daxilində kamilləşmək üçün daimi hazırlıqlar hiss edən adamlara müyəssər ola bilər. Belələri ömürləri boyu obyektiv həqiqətləri bir daha çəkib, ölçüb, biçərlər və bu həqiqətlərə qarışmaq istəyənlər, yəni özünü zorən bu həqiqətə uyuşdurmağa çalışan batil şeyləri qoparıb atırlar. Onların qəlbinin və ağıllarının mərkəzi daim qaynayır, hər bir yeniliyi dərhal alır, əridir, təmizləyir, artıqlarını atır və onda şərdən uzaq olan xeyir, haqq və gözəllik adına nə varsa saxlayır, hasil edir. Belələri sərvət, nüfuz və səltənət sahibi olan adamlarla aralarında ən böyük çəkişmənin (daxilən mənfəi olsa belə) yarandığını görürlər. Bu ikincilər-sərvət və

nüfuz sahibi zümrəsinə aid olanlar, daim yenilikdən qorxanlar, onun sərvətinə nüfuz və bu sərvətlərə toxunub onları yox edəcəyini zənn edər, çünki belələri bu dünyada maddi şeylərdən-mal və varidatdan başqa həqiqət tanımazlar. Belələri üçün mənəvi dəyərlər deyilən şeylər yabandır. İslam bunu da təsbit edir ki, onlar, yəni səltənət sahibləri, əndazəsinə varmadan ədalətsiz, yersiz hökm verənlər üçün ancaq maddiyyət vardır. Əgər bir şey sərvət və səltənətlərin artmasına xidmət edərsə, onların nəzərində əsl həqiqət odur. Onlar qorxduqları bir yeniliklə qarşılaşdıqda çörəklərini sayələrində qazandıqları kütlənin, o yeniliyi irəli sürən, o yeniliyi mənimsəyən adamlara qarşı hərəkətə keçirlər. Çünki o, hər şeydən əvvəl, öz çörəyinin qazanılmasını güdər, ruzisini düşünər.

Həzrəti peğəmbərimiz Mühəmməd səlləllahi əleyhissələmin mübarək həyatını yazan Əli Hikmət Bərk və Osman Kəsgioğlunun bu deyimləri bugünümüzün işdəkləri ilə tamamilə üst-üstə düşür. Onlar daha sonra qeyd edirlər: bir həqiqət nə qədər gözəl, nə qədər heybətli olursa-olsun, bir məbədin dörd divarı arasında bağlanıb qala bilməz, elə olarsa, kütlə onu dərk eliyə bilməz. Həqiqətin azad yaşaması, könülləri fəth etməsi və onu qidalandırılmasının lazım gəldiyini, heç bir qəlbənlə ölməyə yaşaya bilməyəcəyini, qəddarlığı hansı həddə çatır-çatsın, heç bir nizamın ona qarşı çıxma bilməyəcəyini və heç bir gücün onu yıxa bilməyəcəyini nə bilsin? Onun üçün də bir-birlərindən xəbərsiz gecələri Quranı dinləmək üçün küçələrdən sürünərək gedən adamlardan Ona inamları necə gözlənə bilirdi? Çünki Quran onların işlədikləri çox şeyləri çirkin hesab edir, onları tənqid edərək haqq-hesaba çəkirdi (bu gündə çəkir-İ.F., Ə.B.).

Quranın nəzərində hər iki gözü kor bir adamla sərvət sahibi, şan və şöhrət sahibi olan bir adamın arasında heç bir fərq yoxdur. Şərəf və etibar sərvət ilə deyil, ancaq qəlb təmizliyi ilə əldə edilə bilər. Qurani-Şərifdə bütün insanlara xitabən buyurulmurmu: «...Allah yanında ən hörmətli olanınız Al-

lahdan ən çox qorxanınız, pis əməllərdən ən çox çəkinənizdir...» (s. 49, 13).

İdarəetmənin insan amilindən söhbət getdikdə müəyyən dövrü-zamanda cəmiyyətin sosial ədalətliyinin əndazəsindən söz açmamağın özü ədalətsizlik olardı. Nədir sosial ədalətlik, o necə başa düşülməlidir? Bu barədə ən görkəmli dünya şöhrətli alimlərin fəlsəfi, siyasi və iqtisadi nəzəriyyə baxımından verdikləri düzgün, fəqət çox təmtəraqlı təriflər bir yana qalsın, zənnimizcə, qoyulan bu suala ən düzgün və sadə insanlar üçün daha anlaşıqlı cavabı akademik A.Mirzəcanzadənin adı dildə söylədiyi deyimdən almaq olar: «Sosial ədaləti-avara ilə işgüzarın, axmaqla ağıllının bərabərliyi kimi başa düşmək olmaz. Əksinə, cəmiyyətdə ağıllın, istedadın, sağlamlıqla cismani inkişafın, təbii və mənəvi qidaya qarşı iştahları inam və vərdişlərin, fiziki və ictimai mövqələrin və ən nəhayət, şəxsi səadətlərin sosial qeyri-bərabərliklərinin hökmən nəzərə alınması və mütləq qiymətləndirilməsi kimi başa düşülməlidir».¹

İnsan ömrü boyu yaşadığı dövr ərzində mövcud şəraitin tələblərini saf-çürük edərək özündə müsbət keyfiyyətlər işləyib hazırlamalıdır ki, sosial ədalətsizliyə sinə görə bilsin, qətiyyətlilik, mətanətlik, alicənablıq, xeyirxahlıq göstərsin. Bunun üçün cəmiyyətdə sosial mütəşəkkillik təmin olunmalıdır. Elə bir mütəşəkkillik ki, o, sosial ədalət prinsipləri əsasında qurulsun. Bu növ ədalətliyin ümdə tərkib hissəsi isə sosial təminatın yaradılmasıdır.

Sosial ədalətlik hökmən sosial məsuliyyətliliyə də söykənməlidir. Bu məqsədlə sosial problemlərin təsirinin əsaslı həlli imkanları idarəetmənin özündə araşdırılıb yoluna qoyulmalıdır. Çünki bu sahədə bizim ehtiyatımızda həm öz məmləkətimizin təsərrüfat fəaliyyəti təcrübəsi, həm də yeni tipli idarəetmənin-menejmentin sosial məsuliyyətlik problemlərinin həllində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi vardır.

¹ A.Mirzəcanzadə. İxtisas giriş. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990-cı il, səh.37.

Bizcəsinə, idarəetmənin, onun strukturlarının və funksiyalarının fikirlərdə tam təşəkkül tapmasına baxmayaraq, elə indidən onlarda praktiki olaraq sosial məsuliyyətlilik hissi oyadılmalıdır. Sahibkarlar, təsərrüfat vahidləri-müəssisələr, firmalar, sair qeyri-istehsal vahidlərinin rəhbərləri özlərinin intellektual əxlaqi keyfiyyətlərinə münasib qərarlar qəbul edirlər. Şübhəsiz ki, hər bir konkret idarəçilik hadisənin gedişində öz hərəkətini müəyyən etmək, hər hansı bir müşküllüklə bağlıdır. Fəqət, əgər firmanın, təşkilatın, hətta yuxarı səviyyələrin hər biri fərdi-etik normalara uyğun hərəkət edərsə və işgüzar münasibətlərdə müqəddəs Qurani-Kərimin müddəalarını əsas tutarsa-yalan danışmazsa, əyrilik niyyətində olmazsa, nəfsini toxtalaya bilərsə, yalandan şəhadətlik etməzsə, İlahinin «tərəzi»sindən qorxaraq çəki-ölçüdə və tərəf-müqabil münasibətlərində dəqiq olarsa, onların maraqları hər iki tərəfdən qorunarsa və i.a. və s., bu halda buyuruq verən də, icraçı da, bütövlükdə idarəetmə də sosial məsuliyyətlilik hissi altında fəaliyyətdə bulunacaqlar. İslamın da hər bir əmək qabiliyyətli bəşərdən tələb etdiyi məhz budur.

Bir problem də. Təkcə təlimat üzrə kor-koranə işləməklə heç bir əmək fəaliyyəti sahəsində əməlli-başlı idarəetmə olmaz. Sabiq sovetlər dövründə belə idi. Mərkəz qanun (təlimat) verirdi-sən onu hökmən yerinə yetirməliydin. Düşünməyə ehtiyac qalmırdı. Bu gün də dövlət strukturlarında belədir. Hətta təlimatın, qanunun, göstərişin nöqsanlı cəhətlərinə baxmayaraq verilən buyuruq istər-istəməz icra üçün qəbul edilir, bu da məmləkətdə diktatorluğun, bürokratiyanın «məhsulu»dur. Səbr etmək, dərindən öyrənib dərk etmək-buna da ehtiyac qalmır.

Bir halda ki, səbrdən söz düşdü, qeyd etməyə dəyər ki, idarəçilikdə və icraçılıqda səbr etməyi bacarmaq da «qızıl»dır. Səməvi kitabımızın «hud» surəsində buyurulur ki, əgər insana Allah Öz tərəfindən bir nemət (mərhəmət) daddırsa, sonra da onu geri alsın, şübhəsiz ki, o, məyus (ümitsiz) və nankor olar. Əgər onun başına gələn bir müsibətdən sonra Allah ona

firavanlıq, səadət nəsbət etsə, mütləq o «Artıq fəlakətlər məndən sovuşdu», -deyər və sözsüz ki, sevinib-öyünər. Hamı bəşər övladları bilməlidir ki, «Səbr edənlər və yaxşı işlər görənlər müstəsna. Məhz onları (günahlardan) bağışlanma və böyük bir mükafat gözləyir (s. 11, 11)».

İnsanlar bu dünyada bir vasitəçi və məqsədyönlüdür. Fəqət onlar fəaliyyət, səlahiyyətlik və əmlak mənsubiyyətliyi baxımından çox müxtəlif, alabəzək olurlar. Maddi və mənəvi maraqları da müxtəlif olur. Hakimiyyətperəstliklə, şöhrətperəstliklə, mənsəbpərəstliklə aşılanmış kəslər də var, adicə öz əməyinin zəhmətilə dolanmaq arzusunda olan kəslər də. Belə olduqda cəmiyyətdə onu idarə edən, tənzimləyən dövlət və hökumətin fəaliyyəti o zaman effektiv ola bilər ki, insanların hər birinin maraqları nəzərə alınsın və ödənilsin. Qərībā burasındadır ki, - bunu faktlar və müşahidələr göstərir, - əsasən bütün ölkələrin rəsmi sosial-iqtisadi siyasətinin məqsədi və niyyəti var-dövlət və ixtiyar sahibləri olan adamların tələbi və tələbatı nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Yoxsulların tələbatı isə nadir hallarda hesaba alınır. Lakin, əgər dövlət (hökumət) öz siyasətini müəyyən edib həyata keçirərkən əhəlinin geniş kütləsinin tələbatını nəzərə almırsa o, iş bacarığı olmayan bir dövlət (hökumət) kimi qiymətləndirməlidir, çünki bu tədbirdə əsl hüquqi nəticələr alınmaycaq. Hər halda, hökumətin məramı, niyyəti nə qədər yaxşı olsa da, təfəvütü yoxdur, o kollektiv tələbatı effektiv təmin edə bilməyəcək, ona görə ki, onun-kütlənin və ayrılıqda hər bir fərdin xarakterini bilmir. Deməli, bu sahədə də xoşniyyətli, düzgün məramlı olmaqla yanaşı, dövlət (hökumət), ictimai idarə və müəssisələri, ictimai quruluşu möhkəmləndirmək işini insanlara, kütləyə yaxınlaşdırmaqdan başlamalıdır. Bu, o deməkdir ki, xalq dövlət siyasətinin işlənilməsində iştirak etməlidir. Həm də bu siyasəti, məramı, niyyəti bilavasitə işləyib hazırlayan və müzakirə edib bəyənən, təsdiqləyən fərdlər əsl xalq nümayəndələri olmaqla birlikdə Ulu Tanrının Öz elçisinə endirdiyi müqəddəs vəhyləri əsas tutmalıdır.

Çox əlverişli hallarda bu deyimlərə əməl etmək eyni zamanda dövlət hakimiyyətinin və resurslardan istifadənin

qeyri-mərkəzləşdirilməsinə və deməli, idarəetmənin bir qədər liberallaşdırılmasına gətirib çıxarar.

Yeri gəlmişkən yuxarıda deyilənlərlə bağlı bir problemin də qeyd edilməsi yerinə düşərdi: dövləti (hökuməti) ancaq bir qrup adamlara yaxınlaşdırmaq, onları buyuruq sahibləri etmək, onu kütlədən daha çox uzaqlaşdırar. Məsələ burasındadır ki, hər yerdə olduğu kimi, bizim məmləkətdə də sosial qurumların hamısı, ya öz üzvləri, yaxud da xalq qarşısında eyni dərəcədə, yaxud bərabər formada hesabat vermirlər. Baxmayaraq ki, bu qurumlardan bəziləri əyani olaraq, yaxud reklam vasitəsilə öz baxışlarını təbliğ etməyi bacarırlar. Hərçənd onlardan çoxunun şəxsi, yaxud kollektiv maraqları əhali tərəfindən bəyənilmir. Əgər dövlət (hökumət) bu qruplardan hər hansı birini müdafiə etmək istəyirsə o, bu qrupların maraqlarını öncədən bilməlidir. Əks təqdirdə, dövlətin müdaxilə etməsi sosial qurumlar arasında yeni tipli qeyri-bərabərliyin oyanmasına səbəb olacaq. Zira, bəşəriyyətin tarixi boyu demək olar ki, bütün ölkələr cəhd etmişdilər ki, dövləti necə məcbur etsinlər ki, o daim öz vətəndaşlarının tələbatına və maraqlarına müsbət münasibət göstərsin.

Demokratik qayda-qanunların olmadığı və qurumların zəif olduğu məmləkətlərdə idarəetmənin insan amili növlərindən biri olan fərdi idarəçilik, buyuruqçuluq, öz mənafeləri naminə hökmetmə milli sərvətlərin əhali arasında ədalətlə bölüşdürülməsinə mənfi təsir göstərir. Çünki, ictimai strukturlar və mexanizmlər dövlətin (hökumətin) hakimlik prinsipinə tabe etdirilmişdir. Bu halda hakimiyyətin demokratikləşməsi və qeyri-mərkəzləşdirilməsi probleminin həlli məmləkət və qurum liderlərini çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Sosial-iqtisadi baxımdan zəif dövlət qurumları olan bir ölkədə dövlət (hökumət) məramları ilə birlikdə əhalinin arasında da açıq və gizli ziddiyyətlər həddini aşacaq, demokratik idarəetmə daha da müşküləşəcəkdir. Çünki «...çoxları (şəriəti) bilmədiklərindən nəfslərinin istəklərinə uyaraq (xalqı) düz yoldan azdırırlar... Günahın aşkarından da, gizlisindən də əl çəkin!» (s. 6, 119-120).

2. İQTİSADİ DEMOKRATIYA: QƏRB GERÇƏKLİYİ VƏ İSLAM

Çox maraqlı bir dövrə qədəm qoymuşuq. İctimai həyatın bütün sferalarında dəyişiklik gedir. İnzibati-amirlik sisteminin xarabalıqları üzərində «dünya standartları» deyilən şeyə uyğunlaşdırılmış, Avropa demokratiya memarlığının klassik ənənələrini özündə ehtiva edəcək nəşə düzəltmək fikrindəyik. İctimai fikrin «avropalaşdırılması» kosmik sürətlə gedir. Mən «Şərqliyəm» deyən kimsəni az qala neandertal¹ qismində qəbul edirlər.

Eyni zamanda, «dünyəvilik» termininin məna tutumu başa düşüləcək tərzdə şərh olunmur. «Dünyəvilik»: a) dini dəyərlərdən uzaqlaşmadır mı? b) ümumbəşəri dəyərlərin sözsüz, qeydsiz və şərtsiz qəbuludur mu? c) «ümumbəşəri»nin milli ələkdən ələni keçə bilməyən hissəsidir mi? ç) Qərb standartlarının ümumbəşəri keyfiyyətdə qəbuludur mu? və s. sualların sayını artırmaq da olar. Amma bununla nəşə dəyişəcək mi...?

Bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, demokratiyasız iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkündür. Bu iki hadisə arasında əlaqə sıxlığı haqqında əfsanələr uydurulur. Halbuki nəzəriyyəçilər çoxdan sübut etmişlər ki, cəmiyyətdə demokratik təsisatların mövcudluğu özü-özlüyündə iqtisadi inkişafın əsası ola bilməz. Belə ki, demokratiyaya ikili mövqedən yanaşmaq mümkündür: cəmiyyətin siyasi təşkilinin demokratik dəyərlərə əsaslanması və iqtisadi fəaliyyət azadlığı.

Dünya təcrübəsi də göstərir ki, bu iki məqam arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və digər ölkələrdə demokratik təsisatlar yoxdur, lakin bu hal iqtisadi inkişafa heç bir təsir (nə mənfə, nə də müsbət) göstərmir. Əgər nəzərə alınsa ki, sözügedən ölkələrdə milli iqtisadi sistem tam şəkildə formalaşmışdır, onda problemin

¹ Qazıntı halında tapılan və orta paleolit dövrü adamı.

yuxarıda qeyd edilən tərzdə anlaşılması aksiom kimi başa düşülməlidir.

Eyni zamanda, belə bir fikir də vurğulanır ki, demokratik təsisatlar yaratmadan ölkədaxili və ölkəxarici müstəvilərdə mənafeələrin uyğunlaşdırılması qeyri-mümkün olacaqdır.

Təbiidir ki, milli-dövlət mənafeələrinin ümumiliyi, bütövlüyü mənafeələrin müxtəlif səviyyəli və istiqamətli təzahür formalarını, hətta daxili ziddiyyətli xarakterini inkar etmir. Məhz mənafeələr ierarxiyasında ümumillini korporativ-partiya, illah da fərdi mənafeələrdən ayırmaq, daha doğrusu, onun birinciliyini (üstünlüyünü) anlamaq və təmin etmək dövlətçilik təfəkkürünü, dövlət müdrikliyini siyasi avantürizmdən, peşəkar siyasətçini diletantdan fərqləndirən əsas cəhətdir.

Sözgedən problemi (eləcə də, siyasi «kommersiya») obyektinə çevirən başlıca amillərdən biri onunla bağlıdır ki, Qərbi mədəniyyəti çərçivəsindən kənara çıxmaq şərti ilə vətəndaş cəmiyyətinin Azərbaycanda qərarlaşması nəinki milli mentalitet, islami dəyərlər mövqeyindən yanlıştır, həmçinin ən adi elmi-metodoloji tənqiddə belə davam gətirmir. Bəri başdan, qeyd etməyi lazım bilir ki, vətəndaş cəmiyyətinə yuxarıda qeyd edilən tərzdə yanaşmanın mühafizəkarlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Hər bir nəsnə obyektiv olaraq, layiq olduğu qiyməti almalıdır. Bir sıra qərpbəpərəst dairələr tərəfindən vətəndaş cəmiyyətini dövlətə qarşı qoymaq və onu ümumilli mənafeələrin əsas subyektinə kimi hallandırmaq cəhdləri primitiv siyasətçilikdən açıq-aşkar təzahüründən başqa bir şey deyildir. Ona görə ki, əvvəla, ümumilli mənafeə öz xarakteri etibarlı ilə ikili yanaşmanın dialektik vəhdəti kimi başa düşülməlidir. Yəni, bir tərəfdən o, obyektiv xarakterə malikdir və buna görə də, onun müəyyənləşdirilməsi heç bir siyasi qüvvənin inhisarında ola bilməz, digər tərəfdən o, sözün tam mənasında obyektiv deyildir, yəni nə mütləq sabit, nə də real subyektin iradəsindən asılı olmur. Deməli, ümumilli mənafeə təcrübə həyatda zaman və məkanca dəyişkəndir, dinamik səciyyəlidir; ikincisi, ümumilli mənafeənin bütün ölkələr üzrə

vahid, ümumi kriteriyasının müəyyən edilməsi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan qeyri-mümkündür. Belə ki, hansısa hadisə, yaxud prosesin ölkənin milli mənafeyinə uyğunluğu çoxlu sayda dəyişənlərin kompleks təsiri altında formalaşır. Başqa sözlə, daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsirinin optimal nisbətlərinin müəyyənləşdirilməsi həmin ölkənin sosial, tarixi, iqtisadi, siyasi, milli, dini və s. cəhətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alındığı təqdirdə mümkündür; üçüncüsü, ümummilli mənafehin mahiyyətini araşdırarkən mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, o, çox geniş və dərin təsir gücünə malik sosial hadisədir və subyekt tərkibinin çoxşaxəliliyi ilə səciyyələnir; dördüncüsü, ümummilli mənafehlər bir qayda olaraq, xarici amillərin təsiri ilə səciyyələndiyinə görə, onun əsasən üç subyektini fərqləndirmək lazım gəlir: dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, millət.

Eyni zamanda, başa düşülməlidir ki, ümummilli mənafehlər sistemində məqsəd və vasitələr bölgüsü tamamilə şərtidir. Ona görə ki, əvvəla bazar prinsipləri əsasında yeni iqtisadi sistemin formalaşması uzunmüddətli xarakter daşıyır; ikincisi, vətəndaş cəmiyyəti özü-özlüyündə mənafehlərin müxtəlifliyi və onlar arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə və asılılıq sistemidir; üçüncüsü, məqsəd-təkamül prosesi mövqeyindən keçici hal kimi qəbul edilməlidir. Çox maraqlıdır ki, böyük filosof V.Hegel vətəndaş cəmiyyətinin mahiyyətini «hamının hamıya qarşı mübarizəsində» görürdü.

Məlumdur ki, vətəndaş cəmiyyəti ideoloji baxımdan liberalizmə söykənir və guya o (vətəndaş cəmiyyəti), öz daxilində mənafehləri naməlum şəkildə (yəni, mexanizmi bəlli deyil) vahid məxrəcə gətirir və həmin qaydada (yənə də naməlum formada) ona tabe olur. (Allah sizə rəhmət eləsin, utopik-sosialistlər).

Yaxşı, tutaq ki, belədir. Onda bəs ABŞ Dövlət Departamentinin İranla iqtisadi əməkdaşlığa qadağa qoyması nə deməkdir? Yaxud, məşhur 907-ci düzəlişi kimin vicdanına yazacaq? Bəlkə demokratiya üçün vicdan məfhumu həqiqətən

yoxdur? İşğalçı Ermənistanın dəstəklənməsi hansı hüquqi və insani normalara sığır?

Belə faktların sayını sonsuzluğa qədər uzatmaq olar.

İnkişafın mahiyyəti mövqeyindən yanaşdıqda, şübhə yoxdur ki, iqtisadi bazis və üstqurum eyni hadisənin müxtəlif səpgili təzahür formalarıdır. Lakin qarşılıqlı əlaqələrin optimal səviyyəsinə nail olmaq üçün bolşeviksayağı sıçrayışla üstqurumda köklü mahiyyət dəyişiklikləri aparmaq, nəticə etibarı ilə iqtisadi sistemin parçalanmasına, ictimai kapital üzərində nəzarətin itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Belə olan halda, «keçid iqtisadiyyatı» adlı cəfəngiyyatın «əbədiliyi» tam şəkildə təmin edilmiş olur.

Eyni zamanda, özü-özlüyündə aydındır ki, iqtisadi demokratiya mahiyyətə real bazar münasibətlərinin təşəkkülü deməkdir və bu proses daha çox iqtisadi xarakterə malikdir. Baxmayaraq ki, sırf demokratik dəyərlərə əsaslanan vətəndaş cəmiyyətinin qurulması siyasidən daha çox iqtisadi mahiyyət daşıyır.

Daha konkret bu yanaşmanı belə bir tezislə ifadə etmək mümkündür: demokratiya, demokratik cəmiyyət quruculuğu real bazar münasibətlərinin inkişaf sürətindən funksional asılılıqda olan və prosesin gedişi nöqtəyi-nəzərindən bir addım geridə qalan sosial-siyasi hadisədir.

Hal-hazırda ölkədə mülkiyyətin özəlləşdirilməsi prosesi gedir ki, bu da nəticə etibarı ilə «sahiblər» bolluğu yaratmaqla iqtisadi proses hissələrə parçalanır və bunlar arasında iqtisadi fəaliyyət azadlığının sərhədlərini müəyyənləşdirmək problemi meydana çıxır. Həm «sərhədlərin» demarkasiyası, həm də həmin «kiçik hissəciklər» arasında qarşılıqlı münasibətlərin (eyni zamanda, dövlətlə) hüquqi baxımdan tarazlıq prinsipi əsasında formalaşması mahiyyətə iqtisadi demokratiyanın tətbiqinə gətirib çıxarır.

Belə! Yuxarıda deyilənlər demokratik cəmiyyət quruculuğu probleminin forması (mahiyyəti yox) üzərində ancaq səthi gəzişmələrdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bəşəriyyətin böyük bir hissəsinin «azad bazar», «demokratiya» və s. bu tipli dəbdə olan nəsnələrə bəslədiyi ümidlər özünü doğrultmur. Məşhur siyasətçi Z.Bjezinski tamamilə haqlı olaraq yazır ki, «...Demokratiya-Qərbin bəlkə də ən başlıca nailiyyətidir. Lakin o, (demokratiya-İ.F., Ə.B.) yalnız və yalnız bir qəlibdir, qəbdir və mütləq məzmunla doldurulmalıdır».

Həqiqətən də demokratiya özü-özlüyündə ictimai varlığın dilemmasına cavab vermir və eləcə də, «həyat səviyyəsini» müəyyənləşdirməkdə acizdir.

Beləliklə, demokratiya (həm daxili, həm də xarici kəsimdə) sosial-siyasi və iqtisadi münasibətlərin formasıdır, onun məzmunu, mahiyyəti deyil.

Bəli, bütün bunlar yeganə çıxış yolu keyfiyyətində təqdim olunur və tələb edilir ki, əgər Qərb standartlarına uyğunlaşmaq istəyiriksə, onda islami dəyərləri mütləq müasirləşdirməliyik.

Əvvəla, heç cür anlamaq mümkün deyil ki, ideoloji aspektdə islami dəyərləri necə müasirləşdirmək olar? Fikrimizcə, bu prosesin yalnız bir adı var: KAFİRLİK! İkincisi, islami dəyərlərə bəyəm iqtisadi demokratiyanı inkarmı edir, yoxsa onu məhdudlaşdırır?

Qətiyyən və əsla!

«Ey iman gətirənlər! Qarşılıqlı razılıqla edilən alış-veriş müstəsna olmaqla, bir-birinizin mallarını haqsız bəhanələrlə yeməyin və özünüz-özünüzü öldürməyin!» (s. 4, 29) – buyurulmaqdadır müqəddəs Qurani-Şərifdə!

«Qarşılıqlı faydalılıq» müasir biznesin mərkəzi konsepsiyasıdır. Başqa cür, başqa tərzli iqtisadi fəaliyyətin qeyri-məqbuluğunu müqəddəs Qurani-Şərif 1400 il bundan qabaq təsbit etmişdir. Yuxarıda gətirilən müqəddəs ayəyə bir də diqqət yetirək: «...Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin, xalqın mallarından bir qismini bilə-bilə haqsız yerə yemək üçün günah yolu ilə (rüşvətlə) hakimlərə müraciət etməyin» (s. 2, 188) – buyurur ulu Allahımız. Bu ayədə nə,

hansı fikir düzgün deyil, yaxud yeniləşməyə, müasirləşməyə ehtiyacı var? Bu gün dünyanı başına götürmüş korrupsiyanın, lobbiciliyin yolverilməzliyi ifadə olunmuşdur bu müqəddəs ayəti-kərimdə!

Bu gün heç kim inkar edə bilməz ki, lobbimiz-demokratiyanın «övlədidir». Lobbizm-rüşvətlə öz istədiyini həyata keçirməyə çalışanların hökumət nümayəndələri ilə birgə fəaliyyət formasıdır.

Lobbizm-korrupsiyanın qanuniləşdirilmiş, leqallaşdırılmış növüdür. O, artıq nəinki ölkə daxilində, eləcə də beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlər sistemində həlledici səsə malik olan bir struktur kimi çıxış edir.

Yuxarıda söylədiyimiz fikir-demokratiya qəlibinin məzmunla doldurulması problemi məhz belə eybəcərliklərdən yaxa qurtarmaq istəyindən irəli gəlir.

Araşdırmalarımız və müasir dünya təcrübəsi açıq-aydın şəkildə göstərir ki, islami dəyərlərdən uzaqlaşmaqla Qərbi «demokratiyasına» qovuşmaq mahiyyətə heçliyə aparam yoldur.

İnkişaf sistemli və kompleks xarakter daşmalıdır. İnkişaf prosesi bütün atributların paralel surətdə tərəqqisini tələb edir. Əks-təqdirdə, bu inkişaf olmayacaqdır. Məsələn, təsəvvür edək ki, əhalinin maddi təminatı elə həmin sürətlə yaxşılaşır, amma təbii nizam, ekoloji tarazlıq elə həmin sürətlə də pozulur. Yəni, insanın yaşayışı üçün zəruri olan təbii mühit məhv edilir. Buna inkişaf demək olarmı? Eynilə də, mənəvi yoxsullaşma, ruhi müvazinətin darmadağın edilməsi ilə nəticələnən tərəqqi bizə lazımdır? Cavab birmənalıdır: əlbəttə ki, xeyr! Belə olan tərzdə, bizim istəyib-istəməməyimizdən asılı olmayaraq fəaliyyət sferalarımızda islami dəyərlərə tapınmağımız obyektiv zərurətdir.

V FƏSİL

İSLAM: BƏRABƏRLİK VƏ SOSIAL-İQTİSADI ƏMİNAMANLIQ

1. SOSIAL ƏDALƏT: PROBLEMİN QOYULUŞU

Bəşəri inkişafın ən mühüm atributlarından biri cəmiyyət üzvləri arasında ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması və sözün müstəqil mənasibətdə hamı üçün normal hesab edilə biləcək səviyyədə insani yaşayışın təmin edilməsi anlamına gələn sosial ədalət prinsipidir. Fərd-fərd, fərd-cəmiyyət, fərd-dövlət qarşılıqlı münasibətlərində heç bir tərəfin haqqını tapdalamadan, heç bir tərəfin kamil fəaliyyət azadlığını məhdudlaşdırmadan yuxarıda bəhs etdiyimiz İNSANLIQ qaydasını-sosial ədaləti necə, hansı yol və vasitələrlə tətbiq etmək olar?

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, bəşəriyyətin bütün tarixi boyu azadlıq və sosial ədalət arasında optimal mütənəsibliyə heç kim, heç bir millət yaxud dövlət nail ola bilməyibdir. Əslində bu problem mahiyyətə birdəfəlik həll edilə bilən deyildir. Yaxud, o həll edilə-edilə yaranan və yaranan-yarana həll ediləndir. O, cəmiyyətin əsas iqtisadi qanunu olan mənafe-lərin tarazlığı qanununun realizasiya mexanizmi-dir. O, əbədi mövcud olanlar sırasındadır. Şübhəsiz, inkişafın dialektik xarakteri inkar edilə bilməz. Və həm də elə nəsnələr vardır ki, onlar zamanın fəvqündə dayanırlar. Amma onlar da mahiyyətə olmasa da, ən azı forma və təzahür aspektində dəyişirlər.

Bəri başdan və birmənalı olaraq deyək ki, mövcud şəraitdə, ələlxüsus keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə ən mühüm problemlərdən biri, bəlkə də birincisi olan sosial ədalətin dərhal optimal şəkildə bərqərar olması qeyri-mümkündür. Qeyd etdiyimiz «qeyri-mümkünlük» bugünkü və yaxın gələcəkdə mövcud olacaq gerçəklik prizmasından sosial ədalətin maksimal səviyyəsinin heç cür aşılma bilməyəcəyimiz hədudlarıdır.

Digər tərəfdən, real bazar münasibətlərinin təşəkkülü prosesində ən mühüm şərtlərdən biri iqtisadi azadlığın, iqtisadi fəaliyyət sərbəstliyinin qərarlaşmasıdır. Bu elə bir məsələdir ki, onu nəinki inkar etmək, heç qismən məhdudlaşdırmaq da (ələlxüsus keçid dövründə) məqsəduyğun deyildir. Eyni zamanda, iqtisadi proseslərdə məhdudlaşdırıcı əngəllərin aradan qaldırılması operativ tənzimləmə problemi yaradaraq sosial təminatı arxa plana keçirir. Yəni, sosial ədalətlə iqtisadi azadlıq arasında bir növ tərs mütənasib asılılıq meydana çıxır. Həqiqətən də, real imkanlar çərçivəsindən baxılırsa, sosial məsrəflərin əsaslandırılmamış artımı büdcə böhranının dərinləşməsinə və perspektiv inkişaf tempinin itirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Sosial ədalət mövqeyindən keçid dövrü ərzində formalaşmış situasiyanın anatomik təsviri və gəlinən nəticələr heç də o demək deyildir ki, real bazar iqtisadiyyatı formalaşan kimi bütün neqativ hallar, təzadlı fərqliliklər aradan qaldırılacaqdır. Qətiyyənlə və əsla! Müasir Qərbi dünyasının tarixi təcrübəsi və bugünkü vəziyyəti açıq-aydın şəkildə göstərir ki, sosial-siyasi və iqtisadi sistemlərin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq heç bir ölkə İSLAMın əsas məqsədlərindən birinə-insan cəmiyyətinin gerçəkdən insan kimi yaşayan cəmiyyət halına gətirilməsinə nail ola bilməyibdir. Hətta, bu problem yönü elmi baxışların variant müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, real olanın əsaslandırılması, təsviri nöqtəyindən belə tutarlı bir elmi platforma da işlənilməmişdir.

İctimai birgəyaşayış qaydaları sistemində iqtisadi aspektin ifrat qabardılması və az qala mütləqləşdirilməsinə əsaslanan, illah da dialektik materializmin yalançı ümumiləşdirilməsi mövqeyindən irəli sürülən elmi konsepsiyalarla real gerçəklik arasında kəskin təzadların mövcudluğu heç də təəccüblü görünməməlidir.

Bütövlü, tamı olduğu kimi görməyə imkan verməyən metodologiyadan istifadə edilməsi özü-özünü aldatmaqdan

başqa bir şey deyildir. Digər tərəfdən, sosial ədalətin islam çərçivəsində tam dərk edilə bilən olması faktını da bəzi müəlliflər təhrif edilmiş şəkildə ortalığa qoyurlar. İnsanların bərabərliyi ideyası heç bir əsas olmadan maddi dünyanın bütün aspektlərinə aid edilir. Əslində, problemə göstərilən tərzdə yanaşma müqəddəs kitabəmizin məntiqinə tamamilə ziddir.

Belə ki, Hz.Mühəmməd (s.ə.s.) peyğəmbər bütün müsəlmanların Allah dərgahında bərabər olduqlarını ön plana çəkmişdir. Bu müddəə o qədər aydın və açıqdır ki, bugünkü dərk etmə səviyyəsində də heç bir sual doğurmur.

Qurani-Kərimdə saya bildiyimiz qədər, 90 ayə bu məsələyə həsr olunmuşdur ki, onlarda da sözügedən «bərabərliyin» yalnız ideoloji mahiyyət daşıdığı və heç bir vəchlə maddi dünyanın məzmun və mahiyyətinə aid olmadığı təsbit edilir.

Müqəddəs kitabəmizdə «Allah ruzi baxımından birinizi digərinizdən üstün etmişdir»... (s. 16, 71) yaxud «Məgər onlar hələ də bilmirlərmi ki, Allah istədiyinin ruzisini artırır, (istədiyinkini də) azaldar...» (s. 39, 52) və s. bu qəbildən olan hökmlər yer almaqdadır. Məhz maddiyyət baxımından bəndələr arasında Allah-Təalanın əzəli hökmü və ilahi hikməti ilə yaradılmış bərabərsizliyin məntiqi əsasları da Qurani-Kərimdə açıqlanır: «...Əgər Allah (bütün) bəndələrinə bol ruzi versəydi, onlar (günah etməklə) yer üzündə həddi aşardılar. Lakin O (öz bəndələrinə) istədiyi qədər (birinə az, birinə çox) ruzi göndərir. Allah öz bəndələrindən xəbərdardır, (onları) görəndir! (Allah kimə nə qədər ruzi verəcəyini Öz əzəli elmi, ilahi hikməti ilə çox gözəl bilir. Bəndələr içərisində eləsi vardır ki, çörəyi artıq olsa, xalqa əziyyət verər, hər şeyi, Allahı belə danar; eləsi də vardır ki, güzəranı bir qədər pisləşsə, yer üzündə fitnə-fəsad törədən, özgə malına əl uzadar)» (s. 42, 27).

Eyni zamanda buyurulur ki, «...Dünyada onların dolanacaqalarını öz aralarında Biz bölüşdürdük. Biri o birinə iş gördürsün deyə, birinin dərəcəsini digərindən üstün etdik...» (s. 43, 32).

Beləliklə, göründüyü kimi, müsəlman bərabərliyi yalnız və yalnız ruhi mahiyyət daşıyır və onu maddi dünyanın daxilinə aid etmək yolverilməzdir.

Apardığımız araşdırmalar birmənalı şəkildə təsbit edir ki, insan cəmiyyətində sosial ədalətin qərarlaşması islami dəyərlərdən kənarında tamamilə qeyri-mümkündür.

2. İSLAM VƏ SOSIAL MÜHAFİZƏ

İnsanlar arasında maddi tələbatın ödənilməsi baxımından kəskin təzadlar mövcuddur. Problemin qlobal mənzərəsi haqqında əvvəlki paraqraflarda məlumat vermişik. Bununla əlaqədar, tək bir cə fakta nəzər yetirək: İl ərzində adambaşına ət və ət məhsullarının istehlakı ABŞ və Yeni Zelandiyada 119 kq, Avstriyada 105 kq və s. olduğu halda, üçüncü dünya ölkələrində-Banqladeşdə 3 kq, Qvineyada 4 kq, Hindistanda 4 kq və s. və i.a. təşkil etmişdir.¹

Həm qlobal, həm də milli səviyyələrdə yoxsullar və varlılar arasında kəskin uçurum yaranmış və bu uçurum getdikcə genişlənməkdədir.

Yoxsulluq bəşəriyyətin özü qədər qədimdir. Bu da Ulu Tanrının düşünülmüş, ölçülüb - biçilmiş buyuruğudur. «(Ya Mühəmməd!) De ki: «Ey mülkin sahibi olan Allah! Sən mülkü istədiyən şəxsə verər, istədiyən şəxsdən alarsan, istədiyən şəxsi yüksəldər və istədiyən şəxsi alçaldarsan. Xeyir yalnız Sənin əlindədir. Həqiqətən, Sən hər şeyə qadirsən!» (s. 3, 26), -buyurulur müqəddəs Qurani-Şərifdə.

Burada qəti fikir hasil olur ki, zənginlik də, yoxsulluq da, Rəbbin əlindədir. O, kimləri istəsə varlı, kimləri də yoxsul edər və beləliklə hər iki zümrəni imtahana çəkir. «...(Ya Mühəmməd!) Belə imtahanlara səbr edən şəxslərə müjdə ver!» (s. 2, 155), -buyurmuşdu böyük Yaradan. Bununla bağlı Qurani-Şərifdə gətirilən bir neçə ayənin məğzini nəzər yetirək.

¹ Доклад о развитии человека за 1998 год, ПРООН, Нью-Йорк, 1998, стр.50.

Haşiyə. Hz.Musa peyğəmbərin əmisi oğlu Qarun hədsiz dərcədə varlanmışdır. O İsrail oğullarına qarşı zülm etməkdə, Musa peyğəmbərin üzünə ağ olmaqda və lovğalanaraq özünü yuxarı tutmaqda həddini aşmışdı. Cənabi-Allah ona açarlarını bir dəstə güclü adamın zorla daşıya biləcəyi xəzinələr vermişdi. Qövmü Qaruna: «malına qürrələninib sevinmə. Allah malına qürrələninib sevinənləri sevməz! Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan-malını Allah yolunda sərf et. Dünyadakı nəсібini də unutma. Bil ki, o maldan qismətin ancaq bir kəfəndir... », -deyərək nəsihət verdi. Qarun dedi: «Bu var-dövlət mənə yalnız məndə olan elm (Tövrət) gözəl bilmək, yaxud əlkimyaya yaxşı bələd olmaq, ticarətdən baş çıxarmaq sayəsində verilmişdir». Görünür ki, Qarun Allahın ondan (Qarundan) əvvəl özündən daha qüvvətli və daha varlı olan neçə-neçə kəsləri məhv etdiyini bilmirmiş, yaxud da bilməməzliyə vururdu. Bir gün Qarun faxir libas geyib öz zinət və ehtişamı içində (dörd min vəznəli-çuxalı əyanlı, qızıl-gümüş yəhərli atların müşayiətilə) Qövmünün qarşısına çıxdı. Dünyaya həris olanlar dedilər: «Kaş ki, Qaruna verilən (dövlət) bizə də veriləydi. Həqiqətən, O, böyük bəxt, qismət sahibidir!» Nəhayət, Qarunun bu ədalarından qəzəbə gələn Allah onu sarayı ilə birlikdə yerə gömdürdü. Bu qədər cah-cəlalın, dəbdəbənin müqabilində nə özü, nə də başqası Allahın əzabını ondan dəf etməyə qadir olmadı. Allahın əzab vermək istədiyini bir kimsəni Allahın Özündən başqa o əzabdan heç kəs qurtara bilməz! (s. 28, 76, 77, 78, 79, 81), -bu ayələr müəlliflərin sərbəst ifadələrilə verilir. Beləcə, dünyanın (dünyada) Qarunun yerində olmaq istəyənlər ertəsi gün səhər belə deyirlər: «Vay, biz heç bilməmişik! Sən demə, Allah öz bəndələrindən istədiyinin ruzisini artırır, istədiyininkini də azaldarmış! Əgər Allah bizə lütf etməsəydi, yəqin ki, bizi də yerə gömərdi. Sən demə. Kafirlər nicat tapmayacaqlarmış!» (s. 28, 82).

Müqəddəs kitabda bəşər əhlinə buyurulur ki, ey insanlar İlahinin verdiyi nemətlərlə sınamaq üçün sizin yer üzünün

varisləri təyin edən, dərəcələrə görə birinizi digərinizdən üstün edən Odur. Məhz böyük Yaradan varlığını da, yoxsulu da öz ruzisiylə sınaır və haqq yolundan azmışları şiddətli cəzalandırır. Yuxarıda Qarun haqqında gətirilən fakt bunun üçün canlı misal deyilmi? Başqa bir surədə- «Ər-Rəd» surəsində deyilir ki, bir vaxt «Məkkəlilər dünya həyatı (bol ruzi) ilə sevindilər. Halbuki dünya həyatı (neməti) axirət həyatı (neməti) ilə müqayisədə çox cüzi, əhəmiyyətsiz bir şeydir, (dünya neməti müvəqqəti, axirət neməti isə əbədidir)» (26-cı ayə).

Göründüyü kimi, bu fani dünyada bəşər aləmi xəlv edildəndən bəri həqiqətən yoxsulluq, varlıqla birgə mövcuddur, çünki bu dünyanı yaradanın Özü «... Əzəli və əbədi...» (s. 2, 255) varlıqdır. Həm də şükr edən, təvazükar, cəmərđ zənginlərlə səbrli, dözümlü, heysiyyatlı və nəfli yoxsullar insanlıq şərafəndə Allah rızasına bərabər surətdə layiqdirlər. Hər bir cəmiyyətin iqtisadi-sosial həyatında zənginlik də, yoxsulluq da, orta vəziyyət də mövcuddur. Şübhəsiz ki, bu inkar edilməz zərurətdir. İslam buna, illah da yoxsulluqla zənginliyə xor baxmamış, əksinə hər iki zümrənin daşıyıcıları, hər iki hala mübtəla olanlar bunu şükranlıqla qəbul edirsə, onları cənnətlə müjdələyir. Fəqət bunlardan heç biri bəşər davranışında öz həddini aşmamalıdır.

Sosial mühafizəni yoxsulluq, həm də acı yoxsulluq zəruri etdiyi üçün həmin yazımızda bu problemdən yan keçmək qeyri-münasib olardı. Məsələ burasındadır ki, elmi-texniki inkişaf sürətləndikcə, cəmiyyət sivilizasiyaya, xüsusən saxta sivilizasiyalaşmağa doğru getdikcə, yoxsullaşma prosesi də genişlənir və dərinləşir, cəmiyyətdə ehtiyac və şəfqətsizlik artır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elə bu günümüzün özündə də inkişaf səviyyələrinin fərqiə varmadan dünya ölkələrinin hamısında insanların bir qrupu böyük dividendlər, gəlirlər, zəhmətsiz yollarla var-dövlət, kapital yığır, dolanacağını çox gözəl, dəbdəbəli, təmtəraqlı edir, hətta bəziləri öz itləri və s. əhilləşdirilmiş heyvanları üçün dəsgahlı məskan düzəldir, o

biri qrupu isə özünün və ailəsinin miskin dolanışığını təmin etmək üçün güclə, necə deyərlər dolanışıq vəsaitini daşdan çıxarır. Dərin düşünən və Allaha iman gətirən insanlar isə bundan ürək ağrısı, vicdan əzabı çəkirlər. Ötən dövr-zamanlarda hər bir bədbəxtçiliyi, dolanışıq çətinliklərini az bir vaxtda bir qədər yüngülləşdirmək mümkün olduğu bir halda, müasir dövrümüzdə bu halın aradan qaldırılması mümkün sayılmayan çıxılmaz bir faciəyə çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, heç bir imtiyazları olmayan yaxud kiçik bir güzəşti olan bu zavallıların çoxunun ürəklərində birinci qrup adamların haqsız yollarla əldə etdikləri cəhü-cələla və onların aşağı təbəqəyə mənsub olanlara yuxarıdan yönəltdiyi qürur dolu baxışlarına qarşı güclü nifrət hissi oyanacaqdır. Hələ biz, tək-bir Tanrıdan qorxmayan bir qrup tacirlərin, sair təsərrüfat və qeyri-istehsal sahələrində aşağı təbəqə nümayəndələrinə meydan oxuyan vicdansız və yelbeyinlərin öz ciblərini doldurmaq, əyri yollarla kapitalını artırmaq naminə süni surətdə qiymətləri qaldırmağa səy göstərən, keyfiyyətsiz malları əhaliyə sıryanlara rəvac verənləri və əksər hallarda buna nail olanları demirik. Xudbin maraqları naminə cəmiyyət üçün bu cür zalımcasına namünasibliyə yol verənlərin qarşısını ala biləcək alilik prinsipinə əsaslanan dövlət hüquqi və qlobal qanunçuluq, ümumiyyətlə bütün dünyada ifrat yoxsulluğun və aclığın qarşısını ala bilərdi. Məhz hakimiyyətçiliyə susamış bir qrup kəslər külli miqdarda var-dövlət topladığı bir halda nəinki duymurlar, bəlkə də hiss etmək belə istəməzlər ki, milyonlarla günahsız həmvətəndaşlarının aclıq çəkməsində əsasən onlar günahkardır?! İslam, nəinki cibdoldurmaq məqsədilə malın qiymətinin qaldırılmasını pisləyir, O, hətta bahalaşdırılmış müəyyən müddət ərzində satılmayan malın sədəqə verilməsinə belə qadağa qoyur. «Kim, bahalaşsın deyər, satlıq məhsulunu ümmətindən qırx gün gizlədib saxlarsa və sonra onu sədəqə olaraq verərsə, belə sədəqə qəbul olunmaz», -buyurmuşdu peyğəmbərimiz Mühəmməd əleyhissəlam.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, yoxsulluq dərəcəsi məmləkətlərin hamısında eyni deyil. Yoxsulluq hər bir məkanda məmləkətin mövcud sosial-iqtisadi şəraiti, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, əmək resurslarından istifadənin vəziyyəti, məmləkətin coğrafi-iqlim şəraiti və bir çox sair təbii, sosial-iqtisadi və bəşəri münasibətləri amilləri ilə şərtlənir. Bunu da əlavə edək ki, yoxsulluq anlayışı bütün məmləkətlər üçün eyni mənə və məzmun daşdığı bir halda, onun həddi müxtəlif ölkələr üzrə labüddən fərqlidir.

Bəzən soruşulur: məmləkətdə vəziyyətin və qiymətlərin sabitliyi şəraitində ailə gəlirlərinin məcmu məbləği nə qədər olmalıdır ki, o müəyyənləşdirilmiş yoxsulluq dərəcəsinə aid edilsin. Məsələn, iqtisadçılardan bir qrupunun fikrincə həmin yoxsulluq dərəcəsinə tən gələn ailənin məcmu gəliri ona uyğun ailənin məcmu gəlirindən heç olmasa iki dəfə az olmalıdır. Qərb müəlliflərinin iqtisadi ədəbiyyatında da bu cür fərziyələrə rast gəlinir. Şübhəsiz ki, bu fikirdə müəyyən bir məntiq vardır. Fəqət onunla tam razılaşmaq sadələvhlik olardı, ona görə ki, bu, mənə daşsa da, konkretlikdən uzaqdır. Bunu da etiraf etməliyik ki, bəzi ölkələrdə yoxsulluq həddi məhz həmin göstərici ilə müəyyənləşdirilir. Elə götürək ABŞ-ı. Burada rəsmi statistika insanın mümkün dolanışığının minimum səviyyədə saxlanılması və təmin edilməsi üçün zəruri olan gəlirin bilavasitə qiymətləndirilməsi təcrübəsinə əsaslanır. Bunun üçün ilkin şərt kimi minimum zəruri işə məhsulunun miqdarı götürülür və bu miqdar «istehlak səbəti» kimi səsləndirilir. Həm də istehlak səbətinin pul ilə ifadəsi bazar qiymətlərinin ən aşağı səviyyəsi əsasında müəyyən edilir.

Ailənin digər ehtiyaclarını nəzərə almaq üçün isə ABŞ hökuməti əhalinin yoxsul və orta təbəqələrinin gəlirləri arasında orta «astana» səviyyəsini-xüsusi hədd (gəlirin xüsusi həddi) müəyyən edir. Bu səviyyə işə məhsullarının məcmu dəyərindən təqribən üç dəfə çox olur. Axı digər zəruri ehtiyaclar da (ev kirayəsi, paltar, ayaqqabı və s. zəruri predmetlər)

ödənilmədikdə dolanışıq qeyri-mümkün olur. Ümumiyyətlə bu ölkədə yoxsul ailələr qidaya və digər iaşə məhsullarına öz gəlirlərinin dördü birini sərf edirlər.

Məlumdur ki, yoxsulluq dərəcəsi dolanışıq minimumunun həddi göstəricisi ilə müəyyən edilir. Dolanışıq minimumu isə elmi nöqtəyi-nəzərdən minimum miqdarda ehtimal edilən tələbin ödənilməsinə imkan verən ən aşağı bazar qiymətlərilə satın alınmış malların və xidmətlərin məcmu başa düşülür.

Müqəddəs kitabımızda «... yoxsula, möhtaca verin» əmri yoxsulluq və möhtaclığın mütləq səviyyəsini birmənalı şəkildə açıqlamır. Və bu da tamamilə təbii və qanunauyğun mahiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, həyat səviyyəsinin yoxsulluq həddi zaman və məkan çərçivəsində, konkret vaxt intervalında dəyişən kəmiyyətdir. Və bu dinamizm hər bir dövr-zaman üçün yoxsulluq səviyyəsinin dəqiq ifadə edilmiş kəmiyyət göstəriciləri ilə müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Məsələn, BMT-nin uyğun ixtisaslaşdırılmış idarələri tərəfindən ümumbəşəri səviyyədə vahid yoxsulluq həddi anlayışı yalnız və yalnız regional və milli aspektlərdə dəyərləndirilir.

Belə ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluq həddinin ümumiləşdirici göstəricisi adambaşına gündəlik qazancın 14 dollar 40 sent olması, müvafiq olaraq Latın Amerikası və Karib hövzəsi ölkələri üçün 2 dollar; MDB və ümumiyyətlə, keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün 4 dollar; yerdə qalan əksər ölkələr üçün isə 1 dollar dəyərində qiymətləndirilir.

Hələ 1988-ci ildə məmləkətimizdə ailənin təkə iaşəyə məsrəflər sərfi minimum istehlak büdcəsinin yarısını təşkil edirdi. Halbuki ABŞ-da həmin ildə iaşəyə sərf olunan məsrəflər bütün istehlak səbətinin üçdə birinə bərabər idi. İndiki bazar qiymətləri və pul gəlirləri şəraitində isə minimal istehlak büdcəsinin hamısı təkə qidalanmaya gedir. Bu, hətta dolanışıq minimumu çərçivəsində onun minimum yeməyini belə təmin edə bilmir. Nəzərə alınsa ki, qəbul olunduğu kimi, dolanışıq minimumu yoxsulluğun astanasındır və bunu da əsas götürsək ki, hələ 1988-ci ildə əhalinin 25 faizə qədəri

yoxsulluq səviyyəsindən aşağı yaşayırdı, şübhə qalmır ki, hazırda respublika əhalisinin beşdən dördü «astanadan» yoxsulluğa doğru daha çox uzaqlaşıb.

Növ müxtəlifliyinə baxmayaraq, yoxsulluq əsasən ölkədə mövcud olan, qararlaşan sosial-iqtisadi situasiyadan törəyir. Yəni, bu baxımdan «təbii» və «zorən» yoxsulluq deyilən anlayışları fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası artıq 10 ildir ki, çoxlu sayda kəskin səciyyəli problemlər burulğanındadır. Ərazimizin 20%-nin erməni istilasına ölkəyə çox ağır zərbələr vurubdur. İqtisadi zərərin ümumi məbləğini hesablamadan da vəziyyətin nə qədər ağır olduğunu aşağıdakı rəqəmlərdən görmək mümkündür. Rəsmi məlumatlara görə ölkədə 917296 nəfər məcburi köçkün və qaçqın vardır. Elə həmin rəsmi məlumatlara görə bunların 75%-i, yəni təxminən 687 min nəfəri yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayırlar. Yəni, gündəlik gəlirləri bir dollardan aşağıdır. Bütün hər şeylərini itirmiş bu insanlar «mütləq imkansızlıq» girdabına yuvarlanmışlar.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, yoxsulluğun bütün növləri üzrə ifrat aşağı səviyyədə, yaxud yaşayış şəraiti baxımından «heçlik» dərəcəsində olan vətəndaşlarımız əhalinin təxminən 10%-ni təşkil edir (cədvəl 1).

Məhz bunu «zorən» yoxsulluq adlandırırıq.

Cədvəl 1

**Yoxsulluğun 3 əsas növü üzrə ölkə əhalisinin
qruplaşması (1998-ci il)**

Sosial qruplar	Gəlirlərə görə	Əsas tələbatlara görə	İmkanlar baxımından
1. «Yoxluqda olanlar	13,7%	11,2%	12,0%
2. Ən kasıb əhali	20,4%	18,9%	19,2%
3. Kasıb əhali	36,9%	30,5%	35,6%
4. Orta səviyyəli yaxud ortabab	10,4%	26,4%	18,4%
5. Varlı əhali	10,6%	11,6%	12,5%
6. Ən varlı əhali	8,0%	1,4%	2,3%
Cəmi: əhali	100%	100%	100%

Gəlirlər, imkanlar və tələbatlar mövqeyindən yoxsulluq şkalasının ikinci pilləsini təqaüdcülər tutur. Bu kateqoriya daxilən yekcins deyil. Yəni, işləyən və ailədə yaşayan təqaüdcülərin vəziyyəti ilə təkbaşına yaşamaq uğrunda mübarizədə bulunan təqaüdcülər həyat səviyyəsi baxımından fərqlənirlər. İkincilər (bizim hesablamamıza görə) əhalinin 3,7%-ni təşkil edirlər. Beləliklə, «həyatın dibində» olanların xüsusi çəkisi 13,7%-dir.

Dünya təcrübəsinin ümumiləşdirilmiş yekunlarına əsaslanmaqla yoxsulluğun əsas kriteriyalarına aşağıdakılar aid edilə bilər:

1) əlillik və bununla bağlı olaraq normal fəaliyyət göstərmək iqtidarında olmamaq;

2) ev heyvanları, torpaq sahəsi, kənd təsərrüfatı avadanlığı və s. əldə etmək imkanının yoxluğu;

3) vəfat etmiş şəxsin ləyaqətlə dəfn edilməsi imkanının olmaması;

4) ailənin çoxsaylılığı və onları «yedizdirə» biləcək ailə üzvlərinin azlığı;

5) uşaqları məktəbə göndərmək imkanının olmaması;

6) böhran dövründə ailəni saxlaya biləcək sağlam insanların yoxluğu;

7) mənzil şəraitinin minimum tələblərə cavab verməməsi;

8) destruktiv davranışın nəticələri (məsələn, alkoqolizm, narkomaniya və s.);

9) sosial dəstəyin yoxluğu;

10) azyaşlı uşaqların əmək prosesində məcburi iştirakı;

11) aşağı statuslu, ləyaqəti alçaldan fəaliyyətlə məşğul olmaq zərurəti;

12) ilin yalnız bəzi aylarında qidalanmanın həyata keçirilməsi;

13) ictimai istifadədə olan resurslardan asılılıq;

14) valideynlərdən birinin, yaxud hər ikisinin yoxluğu.

Yoxsulluq probleminin həllində ən çətin məsələlərdən biri məmləkətin düşər olduğu, yaxud olacağı inflyasiyadır-

istehsal və realizə olunan malların bazar qiymətlərinin orta səviyyəsinin daim yüksəlməsinin orta gəlirləri qabaqlamasıdır. Axı inflyasiya qiymətlərin liberallaşdırılması ilə yanaşı, onlara dövlət nəzarətinin olmaması, yaxud bu nəzarətin zəifliyi şəraitində iqtisadiyyata və əhalinin aclıq astanasına yaxınlaşmaqda olan yoxsul təbəqəsinə daha ağır təsir göstərir. Bu da qeyd edilməlidir ki, əgər bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk dövrlərində qiymət dinamikasına, əsasən, mal resursları və əhalinin gəlirləri təsir edirdisə, bu gün həmin amillərlə yanaşı, kredit, pul və vergi sistemi, istehsalçıların və kommersiyanın inhisarlaşmağa doğru güclü meyli, valyuta kursunun qərar-sızlığı, pulun (valyutanın) və malın ciddi miqrasiyası, yaxın qonşu ölkələrdə təsərrüfat münasibətlərinin qərar-sızlığı və s. amillər də təsir edir. Buraya istehsalın yox dərəcəsinə enmə-sini, idxal mallarının, xüsusən onlardan ən bahalı və key-fiyyət-sizlərinin respublikaya müdaxiləsini, dövlətin kredit-maliyyə siyasəti sahəsində mövcud dövlət hüquqi qanunların zəif işləməsi, öz məmləkətimizdə və yaxın qonşu, xüsusən MDB ölkələrində iqtisadi-siyasi vəziyyətin səbatsızlığını və s. aid etmək olar.

Əhalinin məcmu pul gəlirləri də inflyasiyanı labüd edən cəhətdir. Yuxarıda deyildiyi kimi, məmləkətdə əməyin ödə-nilməsi prinsipləri ədalətlikdən çox-çox uzaqlaşmışdı. İllah da dövlət büdcəsi hesabına əmək haqqı alanların, xüsusən ziyalılarının əməyinin ödənilməsi səviyyəsi acınacaqlı vəziyyətdədir. Onların, o cümlədən incəsənət, mühəndis-texniki işçilər arasında vətəni tərk edib digər ölkələrə doyumcul yaşamaq dalınca baş götürüb getmək axını hələ də səngiməyibdir. Bu da məhz həmin səbəbdəndir.

İqtisadi böhran da getdikcə kəskinləşir. Əhalinin üst təbəqəsindən başqa digər təbəqələrin güzəranı daha da ağırlaşır. Onun aşağı təbəqəsi isə artıq dilənçi səviyyəsinə enmişdi. Məmləkət sosial partlayış vəziyyəti həddini aşmaq ərəfəsindədir.

Sosial partlayış haqqında hələ 1994-95-ci illərdə mətbuat səhifələrində və el arasında söhbətlər gedirdi. 1997-ci ilin

əvvəlinə 4,0 milyondan azacıq artıq olan canlı əmək resurslarının 50%, yəni 2,0 mln.nəfəri işsizlər ordusunu təşkil edirdi. Bu, o dövrdə Milli Məclisdə müzakirə edilən «1996-cı ildə pulkredit sisteminin başlıca istiqamətləri» sənədində qeyd olunmuşdu. İşsizlik hələ də sönməyib. İş qabiliyyətli bir çox işsizlərin ancaq az bir hissəsi öz əməyini qara əmək bazarında ucuz qiymətə sata bilir, bir qrupu xarici məmləkətlərdə güzəranlıq keçirməyə cəhd göstərir. Məmləkət ixrac potensialını itirib. Daxili bazarda ancaq idxal malları görünür. Dövlət həddindən ziyadə xarici borcun altına girib. Hökumət qiymət sahəsində «korpektə» siyasəti aparmaqla vəziyyəti bir qədər səngitmək istəsə də, bu siyasət həmişə ağır uğursuzluqla nəticələnir. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti deformasiya halına düşüb, ələcsizliqdan insanların böyük bir hissəsi artıq satıla biləsi bütün ev əşyalarını və kara gələn «artıq qalmış» nimdaş əyinbaşlarını da satıb qurtarıblar.

Bu cür ürəksıxıcı misallardan çox gətirmək olardı. Peyğəmbərimiz Mühəmməd əleyhissələmin hədislərindən birinə diqqət yetirək: «Harda yoxsulluq varsa, orada kafirlik vardır». Biz cəsərət edərək bu kəlame əlavələyərək: və əksinə, harada kafirlik varsa, orada yoxsulluq da olacaqdır. Şarl Furiye hələ XVII əsrin axırlarında (təqribən 1690-cı illərdə) sərvətlə yoxsulluq arasında uçurumun artdığını göstərməklə yanaşı, bu «artım»da, bolluq içərisində həmçinin dilənçiliyin olmasında azad rəqabət prinsipi ilə birlikdə burjua siyasi iqtisadının iflasının mühüm dəlillərini görürdü. Bu fikir bizim dövrü-zamanımıza da aiddir. Artıq burjuaziya yetişməkdədir. Sərvətlə yoxsulluq arasında uçurum görünür. Fərq ancaq burasındadır ki, O-Şarl Furiye, bir elm kimi «siyasi iqtisadın» iflasına işarə edir (bu, həqiqətən də belə oldu), biz isə kafirliyin nəticəsi olan bu «uçurum»da bu günümüzün iqtisadi siyasətinin, nəticə etibarilə iflasını görürük.

Qurani-Kərimdə oxuyuruq: «Qohum-əqrabaya da, miskinə də, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə də haqqını ver. Eyni zamanda (mal-dövlətini əbəs yerə) sağa-sola da sə-

pələmə! Həqiqətən, (malını əbəs yerə) sağa-sola səpələyənlər Şeytanın qardaşlarıdır. Şeytan isə Rəbbinə qarşı nankordur!» (s.17,26-27). Zənnimizcə, şərhə ehtiyac qalmır.

Müqəddəs Kitabı-Şərifin başqa bir surəsində Rəbbimizin buyuruğunu oxuyuruq: «Allahın öz Peyğəmbərinə (fəth olunmuş) məmləkətlərin əhalisindən (dinc yolla) verdiyi qənimət Allaha, Peyğəmbərə, (Mühəmməd əleyhissalama yaxın olan) qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara və (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə məxsusdur. Bu ona görədir ki, (həmin var-dövlət) içərinizdəki zənginlər arasında əldən-ələ düşən bir sərvət olmasın (ondan yoxsullar da faydalansın). Peyğəmbər sizə nə verərsə, onu götürün; nəyi qadağan edərsə, ondan əl çəkin. Allahdan qorxun. Həqiqətən, Allahın cəzası çox şiddətlidir» (s.59,7).

Ümumiyyətlə, islamda sosial mühafizə və onun təşkili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Sosial mühafizə, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əksər cəmiyyətlərin mövcudluğu və gələcək inkişafının əsasında dayanır. Cəmiyyət üzvləri arasında ifrat kəskin xarakterli maddi bərabərsizliyi aradan qaldırmadan, sabit-qədəmli inkişafın reallığına ümid bəsləmək ən azı sadələvhlük olardı.

İslamda sosial mühafizə məfhumu özündə 4 istiqaməti birləşdirir: sosial yardım, sosial təhlükəsizlik; iqtisadi yardım və mənəvi yardım.

Sosial yardım, islamda könüllü və qarşılıqsız olaraq həyata keçirilir. Bu xüsusda «Qurani-Şərif»də çoxlu sayda əmrlər yer almaqdadır. İnsanların öz mallarından Allah yolunda sərf etmələri, ehsan etmələri mahiyyətcə sosial yardım səciyyəsi daşıyır.

«...Yoxsullar...üçün xərcləyin, yoxsulları doyurun» tipli hökmlərə bir çox surələrdə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, «Əl-bəqərə» surəsinin 254-161; 262-272-ci və s. ayələrində məhz sosial yardımların edilməsi istənilməkdədir.

Sosial yardım-təkcə yoxsullar və binəsiylər üçün nəzərdə tutulmur. Yoxsul olmayanlar, yaxud yoxsulluğu dəqiq bil-

məyənlər də bu qədildən olanlar sırasındadır. Eləcə də, ictimai nemətlərlə məsələn, yol çəkilməsi, su sisteminin qurulması və s. və i.a. bağlı həyata keçirilən fəaliyyət də sosial yardıma aid edilə bilər. Belə ki, bu nemətlərdən hamı, varlılar da, yoxsullar da istifadə edirlər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sosial yardım-yardım edənin varlı, alanın isə yoxsul olmasını mütləq şərt kimi ortalığa qoymur. Mənəvi yardımda olduğu kimi, əsas məqsəd sosial əməkdaşlıq və sosial həmrəyliyin qərarlaşmasındadır.

Qurani-Şərifin bir çox surələrində yoxsullara və Allah yolunda gücsüz olanlara yardım edilməsi hökmünün əksi deyilənləri bir daha təsdiq edir.

Mənəvi yardım-islamın dəyərləndirdiyi mühüm məsələlərdən biridir. Maddi təminat səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir insan mənəvi dəstəyə möhtacdır. Mənəviyyatla bağlı qarşılıqlı yardımların zəruriliyi, onun, əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, sosial həmrəyliyin, sosial bütövlüyün və ən başlıcası sosial-psixoloji vahidləşmənin başlıca şərtlərdən olması ilə şərtlənir ki, bu da vahid ümmətin birgə yaşayış qaydalarında prinsipə eyniləşmənin bazası kimi çıxış edir.

Hz.Mühəmməd (s.ə.s.) peyğəmbərin «...Təbəssüm də eh-sandır» fikri yuxarıda deyilənlərin həyatı əhəmiyyəti kəsb etdiyini bir daha təsdiqləyir.

Sosial mühafizənin üçüncü ünsürü və ümumiyyətlə, sosial mühitin sağlamlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələlərdən biri sosial təhlükəsizlikdir. Yoxsulluq girdabına yuvarlananların xilasını sosial təhlükəsizliyin islami mənasını təşkil edir. Və, bu təhlükə əsasən zəkat vasitəsi ilə aradan qaldırılır. Əgər nəzərə alsaq ki, zəkat islamın 5 əsas şərtindən biridir, onda sosial təhlükəsizliyin necə böyük bir önəm daşdığı aydınlaşar. Məlumdur ki, yaşayışın şərtləri baxımından öz iradəsi xaricində təhlükəyə uğrayanlara yardım göstərilməsi bütövlükdə cəmiyyətin sabitqədəmli inkişafı üçün zəruri olan vacib problemlərdən biridir. Müxtəlif səbəblər

üzündən (qocalıq, əllilik, işsizlik, ailə başçısının vəfatı və s.) yoxsulluq və möhtaclıq girdabına düşənlərə kömək edilməsi həm də humanizm, bəşəri dəyərlərin öncüllüyü nöqtəyindən nəzərdən də qaçılmaz bir zərurətdir.

Sosial mühafizənin dördüncü ünsürü iqtisadi yardımdır. İslamda iqtisadi yardımın əsas mahiyyəti möhtaclığın yaranmasına yol verməmək, onu formalaşdıran prosesi dayandırmaq, amilləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Məsələn, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanlar üçün əlverişli mühitin yaradılması, sahibkarlara hərtərəfli kömək göstərilməsi və s. iqtisadi yardım anlamına gəlir.

Bu xüsusda yenə də zəkat əsas mənbə kimi çıxış edir. İqtisadi yardımsız normal inkişafa nail olmaq son dərəcə problematik görünür. Müasir dünya təcrübəsi açıq-aydın şəkildə göstərir ki, elə bir ölkə yoxdur ki, borcluların möhtaclıq uçurumuna yuvarlanmasını önləsin, onlara əməli yardım göstərsin. Sosial əməkdaşlığın perspektiv inkişaf baxımından əsas amil olduğunu aydın şəkildə əks etdirən müqəddəs kitabəmiz, bu yönümdə də bir sıra zəruri şərtlərə əməl edilməsini əmr etməkdədir. Məsələn, sələmin qadağan olunması yaxud borclularla yaxşı davranılması (s.2,280) məhz qeyd edilənlərin xüsusi əhəmiyyət daşıdığını sübut edir. Müflisliyin qarşısının alınması, sonuc etibarı ilə ümumi iqtisadi inkişafın sabitqədəmliliyinin təminatı və sosial baxımdan sağlam cəmiyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır.

«...Verən əl alan əldən üstündür» -buyurmuşdu Hz.Mühəmməd (s.ə.s.).

İslam «maliyyəsi» deyilən məsələ də məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz problemin həlli vacibliyi əsasında insanlardan alınan zəkat, fitrə, sədəqə və s. formalı «vergi» mahiyyəti daşıyan nəsnələrin məcmusunu özündə ehtiva edir. Bunların içərisində zəkat xüsusi yer tutur. Səya bildiyimiz qədər, müqəddəs kitabəmizdə zəkata həsr edilmiş 36 ayə yer almaqdadır.

Allah-Təala zəkati müsəlmanlar üçün fərz olaraq dəyərləndirmişdir. Qeyd edək ki, islam haqqında yazarların-din-

şünas və şərqsünasların bəziləri arasında zəkat haqqında müxtəlif və əsasən, bir-birinə tuş gəlməyən fikirlər yürüdüldür. Məsələn, görkəmli fransız islamşünası, şərqsünası Anri Masseninin fikrincə¹ «Zəkat-Qurana görə verilən gəlir vergisi»dir. O, yazır: «zəkat» və «sədəqə» sözləri arasındakı fərq yalnız sonralar aydın şəkildə müəyən oldu. Quranda bu iki söz bir-birinin yerində işlənir; hədis məcmuələrində və hətta sonrakı müəlliflərin əsərlərində də eyni şey müşahidə olunur...» Hətta həmin kitabda isbat məqsədiylə gətirilən (s.3,86; 9,122; 4,42) ayələri mətni də Quranda verilən eyni surə və ayələrin məzmunundan çox-çox kənardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İran din xadimlərinin fikrincə guya islam kapitaldan gəlirin yoxsulların xeyrinə 20 faiz həcmində zəkat formasında vergi verilməsini qanuniləşdirib. Və guya bu, varlılar tərəfindən ehtiyacı olanlara kömək etmək üçündür. Bu deyim isə Seyid Müctəba Rukni Musavi Lariyə² məxsusdur və onun oxucusu duyur ki, bu «qanuniləşdirmə» İran məmləkətinin misalından gətirilir. Zənnimizcə bu deyimi bütöv islam aləminə şamil etmək düzgün olmaz.

Bir sıra müasir alimlərimiz də A.Masseni bu və ya digər formada təkrarlayaraq yazırlar: «...Şəriətə görə, zəkat ictimai ehtiyaclarına sərf edilmək, yoxsullar və gəlirləri az olanlar arasında bölüşdürmək üçün əmlakdan və gəlirdən tutulan icbari vergidir... Zəkat tez bir zamanda adi dövlət vergisinə çevrilmiş»dir³. Başqa bir fikir: «...Zəkat sözü əvvəllər «təmizlənmək», «pək olmaq» mənasında işlənmişdi, yaxud «...sədəqədən və zəkatdan əldə olunan vəsait yoxsullara xərclənir, xeyir işlərə-ictimai binalar, körpülər, məscidlər, xəstəxanalar tikdirmək, məktəblər açmaq və s. sərf olunur» və yaxud, «...zəkat islam vergisinin mühüm forması olmaqla təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən iqtisadi mexanizmdir».

¹ İslam. Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1992, səh.137 və 232.

² Западная цивилизация глазами мусульманина. «Иршад», Bakı 1992.

³ İslam, qısa məlumat kitabı. Bakı, 1995. səh.137.

Bu səpgili yazılarda zəkatin mahiyyətinə etinasızlıqla yanaşmaq, ona məhəl qoymamaq hallarına çox rast gəlinir. Biz bu yazımızda yuxarıdakı qüsurları göstərməklə onun müəlliflərini tənqid etmək fikrindən çox-çox uzağıq. Həm də geniş mübahisə açmaq fikrində də deyilik. Qarşımızda elmi müzakirə açmaq, diskussiya aparmaq məqsədi də qoymamışıq. Sadəcə olaraq «zəkat» («sədəqə») sözlərinə imkanımız daxilində aydınlıq gətirmək istərdik.

Əvvəlcə yuxarıda gətirilən iradlarımızı sadə şəkildə çözləyək. Şübhəsiz ki, irad tutduğumuz həmin deyimlərdə müəyyən bir məna vardır. Fəqət bunlarda qeyri-dürüst fikirlər və yozmalar da nəzərlərdən qaçmır. Məsələn, Anri Masse yazır ki, zəkat Qurana görə verilən gəlir vergisidir. Bu, Müqəddəs Qurani-Şərifə, onu nazil edənə və başda Hz. Mühəmməd əleyhissəlam olmaqla onun tərtibçilərinə iftira deyilmi? Biz qəti surətdə deyə bilərik ki, Quranda belə bir fikir, ifadəyə rast gəlinmir. Yaxud da, həmin görkəmli şərqşünas irad tutaraq deyir ki, Quranda «zəkat» və «sədəqə» sözləri bir-birinin yerində işlənir. Bunun nəyi düz deyil ki? Fəqət O, - Misse təsdiqləməyə cəhd göstərir ki, guya bu «fərq yalnız sonralar aydın şəkildə müəyyən oldu». Hamıya, illah da əsl mömin dinşünas alimlərə məlum deyilmi ki, Rəbbimizin peyğəmbər Mühəmməd əleyhissalama vəhy etdiyi və əsl lövhiməhvuzda saxlanılan sonuncu səmavi kitabı olan müqəddəs Qurandakı ifadələr haqdır, danılmazdır və heç cür əlavələrə və düzəlişlərə ehtiyacı yoxdur. Bu da çox qəribədir ki, Masseyə görə «sədəqə» qədim yəhudilərin «dəqə» («ədələt», sonralar isə «sədəqə») sözündən alınmışdır. Təəccüblü deyilmi? Bəlkə, qədim yəhudilər, əstəğfurullah, Allahdan öncə, həm də özbaşına törəmişlər və Ondən əvvəl icad etmişlər bu sözü. Bunlardan əlavə, göstəririlər ki, guya şəriətə görə «Zəkat... əmlakdan və gəlirdən tutulan vergidir» və o «...tez bir zamanda adi dövlət vergisinə çevrilmişdir». Zənnimizcə bu fikir kökündən səhvdir və onun, zəkatin mahiyyətinə heç bir uyğunluğu yoxdur.

Daha sonra, qeyd etməliyik ki, yuxarıda göstərilən «...zəkat sözü əvvəllər «təmizlənmək», «pak olmaq» mənasında işlənmişdi ifadələri də müəllifin açıq-aşkar uydurması kimi duyulur. Axı «zəkat» sözü ilk dəfə böyük Yaradana və Ondan sonra Hz.Mühəmməd əleyhissəlama məxsus olub. O ki qaldı yuxarıda gətirilən sədəqədən və zəkatdan əldə olunan vəsait (kim, yaxud hansı qurum bunu əldə edir-İ.F. və Ə.B.) yoxsullara xərclənir, xeyir işlərə-ictimai binalar, körpülər, məscidlər, xəstəxanalar tikdirmək, məktəblər açmaq və s. üçün sərf olunur» deyiminə, soruşula bilər ki, məgər sədəqə və yaxud zəkat hesabına əldə edilən bu nemətlər, o cümlədən binalar, körpülər və s.-dən tək-cə yoxsullarmı istifadə edirlər, var-dövləti olanlar, ortabablar bunlardan heç bəhrələnmirlərmi?!

Və nəhayət, yuxarıda sözügedən sonuncu deyimə nəzərə salaq. Zəkat doğrudanmı islam vergisidir? Axı vergilər könüllülük xarakteri daşımır, dövlət, yaxud kimsəyə tələfdən qoyulur. Guya «zəkat təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən mexanizmdir», -yazır həmin sətirlərin müəllifi. Bizcəsinə «zəkat» məna etibarilə vahid söz ifadəsidir. Onun tərkib hissələri (mexanizm hissələri) yoxdur ki, bunlardan hansısa nasazlaşsa həmin mexanizm işləməsin yaxud işləsin; ikincisi, onun təsərrüfat fəaliyyəti ilə nə bağlılığı ola bilər, əgər qeyri-müəyyən məfhumlar nəzərə alınmasa?

Yuxarıda göstərilən qüsurulara və bizim iradlarımıza müqəddəs Quranın özündən tutarlı və yerbəyerli cavab alırıq: «Sədəqələr (zəkatlar) Allah tərəfindən müəyyən edilmiş bir fərz¹ (vacib əməl) olaraq ancaq yoxsullara (ehtiyacı olan, lakin utandığından əl açıb dilənməyən) miskinlərə, zəkatı yığıb-paylayanlara, ürəkləri (müsəlmanlığa) isnişib bağlanmaqda olanlara (iman gətirib hələ kamil mömin olmayanlara), azad ediləcək kölələrə (və ya boynuna kəffərə düşüb verə bilməyənlərə), həmçinin (borcu ödəməyə imkanı olmayan) borclu-lara, Allah yolunda cihad edənlərə və yolçulara (pulu qurtar-

¹ Fərz-daha artıq lazım (vacib) olan şey, zəruri, təxmin.

dığı üçün yolda qalan, vətəninə qayıda bilməyən müsafirlərə) məxsusdur. Allah (hər şeyi) biləndir və hikmət sahibidir!» (s.9,60).

Böyük Yaradanın səmadan endirdiyi bu ayənin mənacə dolğunluğuna və açıq-aydınlığına diqqət yetirək: əvvəla, sədəqə və zəkat dövlət strukturları və məmurları tərəfindən deyil, Cənabi-Allahın özü tərəfindən müəyyən edilir; ikincisi, bunlar hamı üçün, yaxud hər cür ictimai tədbirlər üçün deyil, ancaq və ancaq yoxsullara, çarəsizlərə məxsus olmalıdır; üçüncüsü, həm də hər cür tip yoxsullara yox (çünki yoxsulluğun dərəcələri və yoxsulun davranış tərziləri), ehtiyacı olan, lakin əl açıb dilənməyən misginlərə-fağrılara, biçarələrə, bədbəxtlərə, acizlərə, bacarıqsızlara, obyektiv səbəblər ucundan əlindən heç bir iş gəlməyənlərə verilir; dördüncüsü, boyuna kəffarə düşüb, yəni dindarların öz günahlarını bağışlamaq ümidi ilə verəcəkləri sədəqələri, tutacağı orucu verə bilməyənlərə və s. məxsus olur. Bundan əlavə, Allah yolunda canından keçərək dolanmaq, ruzi əldə etmək üçün yer üzündə hərəkət edə bilməyən və ya buna imkanı olmayan yoxsullar üçün də sədəqə (zəkat) verilir.

Müqəddəs kitabədə oxuyuruq: «...Belə şəxslər həyalı olub dilənçilikdən çəkindiklərinə görə nadanlar onları dövlətli hesab edirlər... Onlar heç kəsdən israrla bir şey istəmzlər...» (s.2,273).

Ümumiləşdirmə baxımından, zəkatın kimə yaxud kimlərə verilməsinə dair bəzi müəlliflərin apardığı qruplaşmalarla razılaşmaq mümkündür.¹ Belə ki, zəkatın aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulduğunu «Qurani-Şərif» də öz əksini tapmış ayələr də sübut edir:

- imkansızlar (qoca, əlil və s.);
- yoxsullar;
- islamı qəbul etməyə meyllənənlər;
- qullar;
- Allah yolunda olanlar;

¹ J.V.Javus islam'da Zekat Muessesesi Istanbul, 1971, s.241-295.

- borclular;
- dilənçilər.

Müqəddəs kitabəmizdə bu xüsusda yer almış ayələrin bir çoxunda yuxarıda qeyd edilən qruplara yardım üçün zəkat verilməsinin vacib olduğu bildirilir. Bununla yanaşı, yuxarıda göstəriləyi kimi, bütövlükdə zəkatın kimlər üçün nəzərdə tutulduğu ət-Tövbə surəsinin 60-cı ayəsində dəqiqliklə əks etdirilmişdir.

Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, Qurani-Şərifdə öz əksini tapmış «yardım möhtacları» qrupunun ayrı-ayrı səviyyələri arasında təhlükəyə uğramaq baxımından yaxud təhlükəyə uğramanın səviyyəsi mövqeyindən fərqliliklər mövcuddur:¹

1) zəkata əşhədü-əhtiyacı olan birinci qrupa, sözsüz ki, hər hansı bir iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq imkanından məhrum olanlar, yəni öz iradələri xaricində kənar kömək və yardımlar olmadan yaşaması mümkünsüz olan insanlar daxildir. Məsələn, azyaşlı yetim uşaqlar; tək yaşayan ixtiyar qocalar; əlillər və s. Məcmu halında götürülsə, bu qrupun üzvləşdiyi təhlükəni bioloji, qarşısıalınmaz, qaçılmaz təhlükə hesab etmək olar.

Eyni zamanda, əvvəllər qeyd etdiyimiz təsnifatda imkansızların yoxsullardan fərqli qrup şəklində təsbiti həm də qeyri-müsəlman əhalinin də bu aspektdə ehtiva edilməsi inamına gələ bilər;

2) iqtisadi təhlükəyə uğrayanlar, yəni, fizioloji nöqtəyindən nəzərdən qüsursuz, iş görmə qabiliyyətli, lakin müəyyən şəraitdə normal yaşayışını təmin edə bilməyənlər. Bu qrupa əvvəlki təsnifatda yer almış bəzi təbəqələr, o cümlədən işsizlər, borclular, dilənçilər və dini xidmətlə məşğul olub, digər fəaliyyəti olmayanlar aid edilə bilər;

3) üçüncü qrupa zəkati toplayan məmurlar daxildir.

Zəkatın bölüşdürülməsi baxımından hansı qrupa üstünlük verilməsi, yaxud onun bərabər şərtlərlə bölüşdürülməsi

¹ Turan Jaşgan Sosial Güvənlik Acısından Zekat İstanbul-1987, s.24-30.

problemləri hələ də islam tədqiqatçıları arasında müzakirə və mübahisə mövzusu olaraq qalmaqdadır.¹

Fikrimizcə, zəkatın bölüşdürülməsində yuxarıda qeyd etdiyimiz təsnifatı dövrün tələbləri baxımından aşağıdakı kimi yenidən qruplaşdırmaq daha məqsəduyğun olardı:

- 1) sosial ədalətin bərpası;
 - a) möhtacların minimal tələbatlarının təmini;
 - b) qəlbləri islam inancına meyillənlərin dəstəklənməsi;
- 2) sosial təhlükəsizlik şəbəkəsinin formalaşdırılması:
 - a) iqtisadi təhlükənin önənməsi;
 - b) iqtisadi fəaliyyət aktivliyinin şövləndirilməsi.

Allah-Təala hökmən zəkat verməyə qadir olanları da öncədən müəyyənləşdirmişdir. Ümumən bunlar kimlər ola bilər? Əlbəttə ki, ancaq varlılar. Belə olduqda, soruşa bilərlər ki, bütün varlılarımı, yoxsa bu kimi xeyriyyə işindən boyun qaçıranlar da olur? Rəbbimizin səma vəhylərinə bir daha nəzər yetirək. Qurani-Kərimdə buyurulur ki, yaxşı əməl heç də təkə ibadət vaxtı üzünüzdü günçixana və yaxud günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyil. Bu növ əməl sahibi əslində Allaha, axirət gününə, mələklərə, Allahın nazil etdiyi bütün ilahi kitablara-Qurana, İncilə, Tövratə, Zəburə və s., habelə bütün peyğəmbərlərə inanan, mal dövləti çox sevməsinə baxmayaraq, Allaha məhəbbəti yolunda «zəkat» verən kimsələr, «...eləcə də əhd edəndə əhdinə sadıq olanlar, dar ayaqda, çətinlikdə (ehtiyac, yaxud xəstəlik üz verdikdə) və cihad zamanı (məşəqqətlərə) səbr edənlərdir...» (s.2,177). Rəbbimiz andırır ki, varlılar hətta başı işə bərk qarışdıqda da zəkat verməyindən qalmamalıdır. O varlı kəslər ki, nə ticarət nə alış-veriş, nə də başqa təsərrüfat, dövlət, ailə işləri onları Allaha zikr etməkdən, namaz qılmaqdan və zəkat verməkdən yayındırmaz, onlar «...qəlblərin və gözlərin haldan-hala düşəcəyi (dəhşətdən ürəklərin duymaqdan, gözlərin görməkdən qalacağı) bir gündən (qiyamət günündən) qorxarlar. (Onların... Allahdan qorxub pisləkdən çəkinmələri ona görə»

¹ Y.V.Yavus İslamda Zekat Müessesesi. İstanbul, 1972 s.296-303.

dir ki) Allah onlara etdikləri əməllərin ən gözəl mükafatını (yaxud gördükləri ən yaxşı işlərin əvəzini) versin, onlara olan kərəmini artırsın...» (s.24,37,38).

Kiçicik bir haşiyə. Hz.İsa peyğəmbər hələ körpə ikən anası Məryəm onu götürüb öz adamlarının yanına gətirir. Uşağı görcək tanışları onu qınayıb deyirlər: Ey Məryəm! Sən çox əcaib bir şeylə atasız uşaqla gəldin, çox çirkin bir iş gördün! Ey Harunun bacısı! Atan pis kişi, anan da zinakar deyildi!» Bu iradlara cavab olaraq Məryəm uşağa işarə edərək «onun özü ilə danışın», - dedi. Onlar isə «beşikdə olan uşaqla biz necə danışa bilərik», - deyər cavabladılar. Bu anda (Allahdan bir möcüzə olaraq körpə dilə gəlib) dedi: «Mən, həqiqətən, Allahın quluyam. O mənə kitab (İncil) verdi, özümü də peyğəmbər etdi. O, harda olurumsa olum, mənə mübarək (həmişə hamıya xeyir verən, dini hökmləri öyrədən) etdi və mənə diri olduqca namaz qılıb zəkat verməyi tövsiyə buyurdu» (s.19,30-31). Bəli, hamı imkanı olanlar kimi, Hz.İsa peyğəmbərə də hələ körpəlikdən zəkat verməsini buyurmuşdu qadir Allah.

Şübhəsiz ki, sosial mühafizənin ən mühüm əlaməti olan zəkat (sədəqə) onun digər əlamətləriylə birlikdə cəmiyyətdə dolanışiq fərqlərinin bir qədər azaldılmasına kömək edir, iqtisadi gərginliyi yumşaldır, ifrat zənginlik hərisliyini və kapital yığılmasını səngidir. İslam belə hesab edir ki, Allah-Təala Özünün xeyirxah nemətlərini-meşələri, səhraları, əkin yerlərini, mədənləri, dağları, suyu, günəşi bu dünyaya bəşər övladlarının hamısının xeyrinə istifadə olunması üçün göndərmişdir. Hətta əmlak da rəhmətə getmiş sahibinin vəsiyyəti olmadıqda ictimai ola bilər, ona görə ki, o da Allahın buyuruğuyla hamının mülkiyyəti olur. İslam qanunları mülk sahibinin vəsiyyətinə görə əmlakın qohumlara verilməsiylə bağlı həmin varlı ailənin ixtiyarında var-dövlət yığılmasının artımını da səngidir.

Zəkatın alınması mənbələrini isə, yoxsulluqdan yüksək, yəni varlılıq anlayışı aşağıdakıları özündə ehtiva etməkdədir:

- 1) sərvət hesab edilənlər;
- 2) istehsal;
- 3) zəruri ehtiyaclardan zəkat alınmır;
- 4) qul-insan olaraq zəkat ünsürü deyil. Yəni, qul mal deyil!

5) kapital (o dövrün əsas kapitalı: qızıl, gümüş, dəvə, qoyun və s. idi).

Maraqlı cəhət burasındadır ki, qızıl, dövriyyəyə buraxılmasa da, əgər zəruri səviyyədən yüksək miqdardırsa, zəkatın mənbəsi kimi çıxış edir. Buradan belə nəticə hasil olur ki, sərvət ünsürlərinin istehsala cəlb edilməsi zəruriliyi mövcuddur.

Eyni zamanda, əgər sərvət ünsürləri istehsala cəlb edilmişsə, onda zəkat istehsalın nəticələrindən alınır. Və, bunun üçün də, istehsalın müəyyən bir səviyyəni aşması lazımdır.

Fitrə də zəkat kimi sosial təhlükəsizlik mənbəyidir. Əsas fərq zəkatın 5 əsas şərtədən biri olması, fitrənin isə bəzi məzəhəblərdə fərz, bəzilərinə vacib əməl hesab edilməsidir.

Müasir iqtisadi təcrübəyə əsaslanmaqla, birmənalı şəkildə belə bir nəticəyə hökumət faktor payları, başqa sözlə, milli gəlirin bölüşdürülməsi ilə deyil, onun yenidən bölüşdürülməsi ilə məşğul olarsa, o cəmiyyətdə faydalılıq daha yüksək səviyyələrə qalxır.

Zəkat və fitrə də elə gəlirin yuxarıdan aşağıya qədər yenidən bölgüsünü həyata keçirir. Və, hər bir dövlətin əsas məqsədi məhz budur və bununla daha çox səmərə, fayda yaratmaqdan ibarətdir.

Cəmiyyətdə yoxsulluğa qarşı daim mübarizə aparılmalıdır. Bu həm dövlətin, həm ictimaiyyətin, həm də ümumiyyətlə, bəşər övladlarının borcudur. Yuxarıda deyildiyi kimi, hər bir məmləkətdə yoxsulluq səviyyəsinin aşağı həddinin yüksəldilməsi problemi ictimaiyyəti, humanistlik dərəcəsiindən asılı olmayaraq dövlət başqanlarını, hökuməti düşündürməlidir. Yaddan çıxarılmamalıdır ki, hər bir halda bəşər aləminin maddi və mənəvi vəziyyəti baxımından təbəqələşmə olub və olacaqdır. Bu təbəqələşmədəki uyğunsuzluqlardan, təbəqələr

arasındakı məsafələrin fərqlinin optimallaşdırılmasından, aşağı təbəqənin özündən yuxarıdakına mümkün qədər yaxınlaşdırılmasından ibarətdir.

Yoxsulluqla mübarizədə əsas istiqamət tam demokratik prinsiplər əsasında hər qurumun və ayrılıqda hər bir fərdin iqtisadi və mənəvi müstəqilliyinin təmin edilməsi, əsas tədbir isə cəmiyyətin (məmləkətin) müstəqilliyinin düzgün və ədalətli sosial proqramının olmasıdır. Təbiidir ki, belə bir proqram hazırlanarkən yoxsulların və kasıbların bir-birinə zidd iki kateqoriyaya bölünməsi prinsipi əsas götürülməlidir. Bunlardan birincisi yaşına, yaxud əlilliyinə görə iqtisadi müstəqillik imkanına malik ola bilməyən, lakin «yardıma layiq olan», «yardımı Allah yolunda qazanan», digəri ilə iqtisadi müstəqilliyi əldə etmək və bunun uğrunda mübarizə aparmaq bacarığı olan, fəqət «yardıma layiq olmayan», «yardımı qazanmayan» kateqoriyalardır. Şübhəsiz ki, praktikada bunların arasında hədd-hüdd qoymaq çox çətin məsələdir. Ancaq hər iki kateqoriyaya malik olan yoxsullara yardım mübarizəsi səngiməməlidir.

3. İSLAM VƏ XEYRİYYƏÇİLİK

Xeyriyyəçilik xeyir iş görmək, ehtiyacı olanlara kömək etmək, arzusundan və əməlidən irəli gələn xeyriyyə işlərinin icraçısı kimi çıxış edən kəslər və onların bu məqsəd üçün qrup halında yaratdığı müəssisələrdir (cəmiyyət, təşkilat, idarə və s.). Bu, bəşər cəmiyyətinin varlığında həmişə nəciblik, alicənablıq, mərdlik, hətta fədakarlıq nümunəsi olmuş və olmaqdadır. Xeyriyyəçinin tarixi kökü çox dərinliklərə gedir. Bəşər aləminin yarandığı andan Allahın zəkat (sədəqə) vermək haqq işidir buyuruğu ilə başlanıb. Məhz O, Özünün xəlp etdiyi bəşər övladlarını xeyrə dəvət etmiş və etməkdədir: «(Ey müsəlmanlar!) İçərinizdə (insanları) yaxşılığa çağıran, xeyirli işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun! Bunlar (bu camaat), həqiqətən, nicat tapmış şəxslərdir. (Allah tərəfindən)

açıq-aydın dəlillər gəldikdən sonra, bir-birindən ayrılan və ixtilaf törədən şəxslər kimi olmayın! Onlar böyük bir əzaba düşər olacaqlar» (s. 3, 104-105).

Xeyriyyəçilik yoxsulluqla bağlıdır. Bu nəcib insan fəaliyyəti bəşər aləmində, icmalarda baş qaldıran yoxsulluq zərurətindən irəli gəlib.

Yoxsulluq və onunla mübarizə barədə deyiləsi doğruduzgün, eyni zamanda biri digərinə zidd, biri digərini tamamlayan fikirlər çoxdur. Bunların hamısını sadalamağa da, zənnimizcə, ehtiyac duyulmur. Əsas mətləbə-xeyriyyə və xeyriyyəçilik məsələlərinə qayıdaq.

Bəli, xeyriyyə və xeyriyyəçilik işləri yoxsulluğun mövcudluğundan irəli gəlir. Hər ikisinin tarixi kökü də, yuxarıda göstərilədiyi kimi, minilliklər dövründən xəbər verir. Bu günümüzdə də yoxsulluğa qarşı mübarizədə xeyriyyəçiliyin yeri və rolu danılmazdır.

Tarixən xeyriyyə işi zəkatla başlayıb. Xeyriyyənisə, Cənabi-Haqqın yanında olduğu üçün, orada tapmaq olar. «...Özünüzdən ötrü (əvvəlcə) etdiyiniz xeyri (yaxşı əməllərin əvəzini) Allah yanında taparsınız. Həqiqətən Allah bütün etdiklərinizi görəndir» (s.2,110), -buyurmaqdadır Ulu Tanrı.

Qurani-Kərimin başqa bir surəsində - «Ən-Nisa» da xeyrin ancaq Rəbbin yanında olduğu təsbit edilərək Allah-Təala öz Rəsuluna məsləhət verir ki, Ya Mühəmməd, Səndən qadınlar barəsində fətva¹ (əsasında hökm çıxarılan şəri məsləhət) istəsələr de ki: onlar barəsində fətvanı sizə Allah və kitabdan (Qurandan) sizə oxunan ayələr verir. Onlar verilməsi vacib olanı (mirası) özlərinə verməyərək evlənmək istədiyiniz yetim qızlar, aciz uşaqlar və yetimlərlə ədalətlə rəftar etməyiniz barəsində olan ayələrdir. «...Sizin etdiyiniz bütün xeyirli işləri, şübhəsiz ki, Allah bilir!» (s.4,127).

Söz yox ki, insanların hamısı eyni deyil. Onların içərisində düzgün, sabitqədəm camaat da vardır ki, onlar Allaha, axirət gününə inanır, özləri yaxşı işlər görməklə yanaşı, in-

¹ Fətva-din məsələlərində mətəbər sayılan müftinin rəyi.

sanlara da yaxşı işlər görməyi məsləhət buyurur, onları pis əməllərdən çəkindirir və xeyirli işlər görməyə tələsdirirlər. Həm də «Onların yaxşılıq naminə etdikləri işlərdən heç biri inkar edilməz (mükafatsız qalmaz)...» (s.3,115). İnsanların eləsi də vardır ki, -buyurur hamıdan və hər şeydən uca Tanrı,- «...Allaha şəkklə ibadət edər. Əgər ona bir xeyir toxunsa, (dini bərəsində) arxayın olar (islamdan möhkəm yapışar). Yox, əgər ona bir bəla, müsibət üz versə, (islamdan üz döndərrib) yenə küfrə qayıdar. Beləsi dünyanı da əldən verər, axirəti də. Açıq-aşkar ziyan budur, bu!» (s.22,11).

Fani dünyamızda bu cür tərəddüdlə xeyir qazanmaq istəyənlər də az deyildir. Praktiki həyatımızda nəticəsi əyri, neqativ hallara gətirib çıxaran xahişlər, istəklər tərəf-müqabil tərəfindən rədd edildikdə, yerinə yetirilmədikdə, digər tərəfin ona, xahiş edilənə düşmən kəsilməsi böyük Yaradan qarşısında danılmaz qəbahət, nəticə etibarıyla günah deyilmi? Bu hal şübhəsiz ki, xeyriyyədən və xeyriyyəçilikdən çox-çox uzaqdır.

Rəbbimiz xeyir işlər, yaxşı işlər görməkdə öz bəndələrinə yarışa girməyi də buyurur: «...(Ey müsəlmanlar») yaxşı işlər görməkdə bir-birinizi ötməyə çalışın! Harada olursunuzsa olun, Allah sizi (qiyamətdə) bir yerə toplayacaqdır... Elə isə yaxşı işlər görməkdə... bir-birinizlə yarışın. Hamınızın axır dönüşü Allahadır...» (s.2,148; 5,48). Nəhayət, Cənabi-Haqq buyurmaqdadır ki, iman gətirən, xeyirli işlər görən, namaz qılan, şəxslərin Rəbbi yanında mükafatları vardır. Onların (axirətdə) heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəm-qüssə görməzlər. Bundan əlavə, iman gətirib yaxşı əməllər edənlərin Rəbbindən Mühəmməd (s.ə.s.)-a haqq olaraq nazil edilənə (Qurana) isə günahlarının üstünü örtəcək, onların əhvalını dünyada və axirətdə yaxşılaşdıracaqdır.

Xeyriyyəçiliyin növlərindən biri də mesenatlıqdır. Mesenat elm və incəsənətə hamilik edən varlıya deyilir. Yoxsullar içərisində də elələri olur ki, bu sahədə böyük istedadla malik olur, fəqət yoxsulluq ucundan istedadını tətbiq edə bilmir. Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan (malını Allah

yolunda sərf et) ...Allah sənə (sərvət verməklə) yaxşılıq etdiyi kimi, sən də ...yaxşılıq et...» (s. 28, 77). Bu müqəddəs ayə varlığının insanlara, illah da yoxsullara maddi kömək göstərməklə yanaşı, həm də elm, incəsənət, bütövlükdə mədəniyyət sahəsində yardım etməyə də işarədir. İslam həqiqət və reallığa üz tutur. Əgər ötən tarixi dövri-zamanlarda, bizcəsinə, onun qarşısına qılıncla çıxmasaydılar, o, qılınca əl aparmazdı (elə indinin özündə də belə olur və olmalıdır). İslam zəkatla yanaşı mesenatlığı da yüksək dəyərləndirir. Bu dəyərləndirmə istedadların təşəkkülü və intişarı sahəsindəki imkan fərqlərinin aradan qaldırılmasına stimül verir.

Mesenatlığın da tarixi kökü çox-çox uzaqlara rişə atmışdı. Hələ eramızdan əvvəl 76-74-cü illərdə görkəmli şairlərə himayədarlıq edən Roma dövlət xadimi, eyni soylu Qay Silmi olmuşdu. Neçə-neçə əsrlər bundan əvvəl bir çox Şərqi ölkələrində padşahlar-sultanlar, şahlar məşhur şairlərə, rəssamlara, xəttatlara himayəçilik edərək öz sarayında saxlayırdılar. XIX əsrin axırlarında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da iri həcmli (miqyaslı) və geniş strukturlu xeyriyyəçilik və mesenatlıq tədbirləri həyata keçirən xeyriyyəçi-mesenatlar olmuşdur. Bunlardan ilincisi biznesmen-sahibkar həacı Zeynalabdin Tağı oğlu Tağıyev olmuşdur. O, çar Rusiyanın Azərbaycan türklərinə acı münasibətləri, slavyanlar müqabilində hüquqi bərabərsizliyi və onlara qarşı qatı millətçilik siyasəti şəraitində cəsarət edərək fənd işlətməklə-zirək tərponərək, usta hərəkət etməklə öz vəsaiti hesabına türk dilli məktəblər, o cümlədən qızlar məktəbi açmış milli teatr binası tikdirmiş, qəzet və jurnalların nəşrinə, mədəni-maarif cəmiyyətlərinə, milli kadrların hazırlanmasına çox dəyərli və əhəmiyyətli yardım göstərmişdir. O dövrdə əməyin ödənilməsinin ən ədalətli sistemi onun müəssisələrində yaradılmışdı. Zəkat verməkdə də onun mübarək əlləri açıq idi. Yoxsullara, kasıblara pul və s. növlü müavinətlər verirdi. Elə bu səxavətliyinə və qayğıkeşliyinə, islama xidmət, Allaha iman gətirdiyinə görə də ona «Millət başçısı», «Millət atası» deyə hörmətini saxlayır, nüfuzunu

uca tuturdular. Azərbaycan Cümhuriyyətinin düşməni olan bolşeviklər bu müqəddəs el ağsaqqalını var-dövlətdən məhrum edib tənhalıq yoluna saldılar.

O dövrü-zamanda ondan nümunə götürərək xeyriyyəçiliklə, mesenatlıqla məşğul olan, yoxsullara əl tutan varlılar heç də az deyildi. Elə bu günümüzdə də mesenatlıq edən xeyriyyəçilər vardır: ayrı-ayrı görkəmli musiqi sənətçilərinə, idman tədbirlərinə, elmi və bədii əsərlərin çapına və i.ə. «Səxavətli adam Allaha yaxındır... Səxavətlik cənnət ağaclarından biridir, budaqları dünyanın üstünə sallanmışdır; kim bu ağacın bir budağından yapışsa, həmin budaq onu cənnətə aparar...», -andırıbdır Allahın rəsulu Mühəmməd əleyhissalam öz kəlamlarının birində.

Xəsislik də elə bir ağacdır ki, onun da budaqları dünyanın üstünə sallanmışdır. Lakin bu, «cəhənnəm ağacıdır. Kim bu ağacın bir budağından yapışsa, həmin budaq onu cəhənnəmə aparar», -bu sözlər də peyğəmbərimizin həmin kəlamlarındanır.

Təmənnəsiz (faizsiz və s.) dövlət, hökumət və bunlara bərabərləşdirilən qurumların yardımı da xeyriyyəçilik əlamətidir. Bu yardım da ədalətli və ancaq yoxsullara məxsus olmalıdır. Əslində bu yardım yoxsulluğa qarşı mübarizə kimi çıxış etməli və onun xüsusi proqramı olmalıdır. Həm də bu proqram iki kateqoriyaya ayrılmalıdır. Bunlardan biri yoxsullara əvəzsiz pul ödənişlərinin verilməsi, digəri isə onlara müsəteqillik verilməklə yanaşı, kasıblıqdan qurtarması üçün qazanc götürmək imkanı yaradılmasıdır.

Birinci kateqoriyaya aid olan əvəzsiz pul ödənişləri də iki qrupa ayrılır: sosial sığorta və dövlət yardımı. Birinci qrup ailə gəlirindən asılı olmayaraq baş verən bəd hadisələrlə, məsələn, qocalığa görə pensiyaya çıxmaq, müvəqqəti iş qabiliyyətini itirmək, əlillik, işini itirmək (iş yerini) və bu kimi sair hallarla bağlı cəmiyyətin hər bir üzvünə verilir. İkinci qrup yardım isə ancaq ən aşağı səviyyəli gəliri olan vətəndaşlara verilir.

Ümumən məlumdur ki, dövlət yardımı dövlət büdcəsinin hesabına ödənilir. Bu da məlumdur ki, məmləkətin dövlət

büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında vergilərin rolu inkar edilməzdir. Nəzərə alınsa ki, sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı ölkələrində bəşəriyyətin varlığının əsasını-maddi nemətlər istehsalı və ticarətin 70 faizindən bir qədər artıq hissəsini xüsusi bölmə, əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti təşkil edir, yuxarıda göstərilən xeyirxah tədbirlərdə onların (biznesin) rolu da əhəmiyyətsiz sayıla bilməz. Belə ki, məmləkətdə sosial ədalətliyin bütün prinsipləri, insanların iqtisadi, sosial, hüquqi və mənəvi bərabərlikləri şəraitində, onun xüsusi bölməsi yoxsullaşmaya qarşı mübarizədə və xeyriyyəçilik işlərində əvəzsiz fəaliyyətdə buluna bilər.

Zənnimizcə, məmləkətimizdə dövlətin və işgüzar-biznes dairələrinin bir qrupunun xeyriyyəçilik, o cümlədən zəkat (sədəqə) vermək və mesənətlik etmək sahəsində Azərbaycanın əski alətləri və ənənələrinin dirçəlməsi böyük diqqətə layiq tədbirlər kimi qiymətləndirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, məmləkətimizdə, ümumiyyətlə hər yerdə aztəminatlı adamların böyük bir hissəsi istər-istəməz varlıları sevməməsinin, onlara olan kin-küdurətin baş verməsinin dərin tarixi kökləri var. Aydın məsələdir ki, onlara qarşı olan bu nifrət ancaq geniş əhali kütləsinin, xüsusən onun aztəminatlı təbəqəsinin alıcılıq qabiliyyəti artdıqda, maddi təminatı heç olmasa Qismən yaxşılaşdıqda, elmin, mədəniyyətin və incəsənətin bütün atributlarından orta səviyyədə istifadə etmək imkanına malik olduqda sönəcəkdir. Nə gizlətməli, bu, ancaq indiki yoxsulluq dövrünün altında qaldığımız ağır yükdən qurtarmaq ancaq geniş, güclü, ədalətli və xeyriyyəçi vətən sahibkarları təbəqəsi formalaşmış yarıdıqda mümkün ola bilər.

Hələ sabiq sovetlər dövründə xeyli ziddiyyətli olan respublika iqtisadiyyatı bu gün də bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən çox təzadlıdır. Paradoksal hal deyilmi: bir yandan əvvəllər, lap kommunist imperiyası dövründə olduğu kimi, imkanların bərabərliyi bəyan edilir, digər tərəfdən açıqdan-açığa görünməz tellərlə insanların nəzərinə çatdırılır ki, işi, məşğulluq yerini özün axtar tap, necə bacarırsan elə də yaşa,

hansı yollarla istəyirsən «qazanc» götür, bacarmırsansa ac qal, dilənçilik et-nə qanunlar, nə də qanun keşiyində duranlar bunlara cavab verməyəcəkdir, məsuliyyət daşımayacaqdır. Elə belə də var. Artıq «müstəqilliyə» keçid bəyanatı anından on il keçib. Elə bu yerdə Hz.Mühəmməd əleyhissəlamın bir kəlamı da yada düşür: «Hamınız çobansınız və öz sürünüzə cavabdehsiniz. Tayfanın, icmanın (bugünkü millətə, dövlətə, hökumətə işarədir-İ.F. və Ə.B.) başında duran çobandır, buyuruğu altında olanlara cavabdehdir. İnsan, evində çolum-çocuğun çobanıdır, uşaqlarına, əhli-əyalına cavabdehdir. Qadın ər evində çobandır, əlinin altındakılara cavabdehdir. Xidmətçi ağasının malına-mülkünə çobandır o, mala-mülkə cavabdehdir. Övlad atasının malına cavabdehdir, o da sürüyə çobandır. Xülasə hamınız çobansınız, hər biriniz öz sürünüzə cavabdehsiniz».

Şübhəsiz ki, insanın iqtisadi müstəqilliyinin və necə deyər-lər, ortabab güzəranın potensial imkanlarına təsir edən obyektiv amillər ola bilər. Məsələn, travma, şikəstlik, əlillik, fiziki, yaxud əqli keyfiyyətsizlik. Bunlar bir yana qalsın. On-ların cinsi, milləti, yerliçiliyi, himayəçiliyi və s. amillər də işə götürməyə, işdən çıxarmağa, maaş dərəcəsinə və s.. bütövlük-də insanların iqtisadi müstəqilliyinə təsir göstərir. Bütün bun-lar mövcud və buna bənzər gözlənilən hadisələrin, vəziyyətin qurbanı olan ən yoxsul əhali təbəqəsinin sosial-iqtisadi baxımdan səciyyələndirilməsi və müasir şəraitdə yoxsulluğun iqtisadi təbiətini hərtərəfli araşdırmaq üçün çətinliklər törədir. Hər halda, qarşımıza yoxsulluq probleminin həlli vəzifəsini qoymadığımızı baxmayaraq, çoxlarına məlum olan belə bir fikri bir daha təkrarlamağı lazım bilirik: problemin həllini insanların kasıb, heç olmasa ən kasıb təbəqəsinə iqtisadi yardımla yanaşı, sosial yardım və sosial mühafizə tədbirlərinin xarakterizə edilməsindən tutmuş fərdlərin iqtisadi müsəqilliyinin təmin edilməsindək olan «məsafənin» bütün cəhətlərini-gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi vəziyyətini, sosial-iqtisadi qruplar üzrə yoxsulluq və kasıblıq

anlayışlarını, yoxsulluq və yaş kateqoriyalarını (yoxsulluğun yaş kateqoriyaları üzrə bölgüsünü), sırf ədalətlik prinsiplərinə uyğun sosial sığortanın və əvəzsiz dövlət yardımının vəziyyətini, sosial sığortanın sair növlərinin (çoxuşaqlı ailələrə yardım, təhsil, tibbi yardım, ərzaq və iaşə talonları), ailə statusu, məşğulluq, himayədarlıq və hüquq tapdalanmaları vəziyyətini, əmək haqqı (maaş) səviyyələrini (minimum və maksimum əmək haqqları arasındakı fərqləri). Gəlir vergilərini və s. və i.a. qarşılıqlı təsiretmə və qarşılıqlı şərtləndirmə baxımından tədqiq edib mövcud əlaqəsizliklə bağlı nöqsanları aşkarlamaq və yoxsulluğa qarşı mübarizəylə yanaşı, xeyriyyəçiliyin hərtərəfli inkişarı üçün yeni və mükəmməl istiqamətlər seçmək gərəkdir.

İslam yuxarıda əks etdirilən deyimləri təsbit edərək, eyni zamanda andırır ki, yaxşı əməllər, kasıblara və yoxsullara maddi və mənəvi yardım göstərmək hökmü Allah yanında olduğu üçün, Ona iman gətirilməli, islamın bərabərlik ideyası dəstəklənməlidir. «...Hökm ancaq Allahındır. O sizə yalnız Onun özünə ibadət etmənizi buyurmuşdur. Doğru, həqiqi din budur, lakin insanların əksəriyyəti bunu (bu həqiqəti) bilməz!» (s. 12, 40).

Xeyriyyə işlərinin əsasını halallıq təşkil edir. Halallıq olmayan yerdə yaxud kəsdə əsl xeyriyyəçilik də ola bilməz. Ulu Tanrı haram şeyləri nəinki kasıb-kusuba, yoxsula verilməsini qadağa edir, onları heç digər bəşər övladlarının özünə də qıymır. Haramzadəliyə yön almaq, zəhmətsiz, əyri yollarla qazanc götürmək, təmiz və düz yolla əldə edilmiş bir şeyə haram qatmaq Şeytan işidir. «Ey insanlar! Yer üzündəki şeylərin təmiz və halal olanların yeyin, Şeytanın izi ilə getməyin! Həqiqətən, Şeytan sizinlə açıq-açıqına düşməndir. O sizə ancaq pis və murdar (həyasız) işlər görməyi və Allaha qarşı bilmədiyiniz şeyləri deməyi əmr edər» (s. 2, 168-169), -deyilir Rəbbin sonuncu səmavi kitabında.

Müqəddəs Kitabı-Şərifin həmin «Əl-Bəqərə» surəsində oxuyuruq: kafirlər səda və nidadan, çığırtı və bağırtıdan başqa

heyvanlar kimi bir şey anlamayanlara bənzərlər. Onlar sanki kar, lal və kordurlar. Elə buna görə də haqqı dərk etmirlər. Ey iman gətirənlər! Siz isə verdiyimiz ruzilərin təmiz və halalından yeyin və imkanınız daxilində bu cüründən də zəkat, sədəqə verin. Və əgər, Allaha ibadət edirsinizsə, bu nemətlərə görə Ona şükr edin! Başqa bir surədə («əl-Maidə») isə buyrulur ki, ey iman gətirənlər, bilin ki, şərab da, qumar da, bütələr, fal oxları da Şeytan əməlindən olan murdar bir şeydir. Bunlardan çəkinin ki, bəlkə nicat tapasınız. «Şübhəsiz ki, Şeytan içki və qumarla aranızda ədavət və kin salmaq, sizi Allahı yada salmaqdan və namaz qılmaqdan ayırmaq istəyər. Artıq bu işə son qoyacaqsınızmı?» (s. 5, 91).

Pak, təmiz və halal şeylərdən zəkat (sədəqə) vermək xeyriyyəçiliyin mühüm şərtidir. İslam qazanılan və İlahi tərəfindən yetişdirilən şeylərin ən pakından və halalından zəkat (sədəqə) verməyi tövsiyyə edir. Bu hal Uca Tanrının yenilməz buyuruğundan, hökmündən irəli gəlir. «...Ancaq göz yumaraq aldığınız pis, yaramaz şeylərdən vermək fikrində olmayın!...» (s. 2, 267), -buyuraraq Rəbbimiz əlavələyir ki, ancaq yaxşı şeylərdən zəkat verənlərin Rəbbi yanında mükafatlara vardır. Nurən-nur Allahımız yoxsullara, kasıblara aşkarda sədəqə verməyi qeyri-məqbul hesab etmir və buyrulur ki, bu tərzdə sədəqə vermək heç də pis deyil. Bununla bahəm, hökmə tən gələn bir tərzdə nəzərlərə çatdırır ki, «...Lakin onu gizlədə (gizlədib) versəniz, daha yaxşı olar...» (s. 2, 271).

Allahın Rəsulu bütün qövmünə, illah da xeyir iş görmək, ürəkdən, yaxud könülsüz zəkat (sədəqə) vermək iddiasında olanlara andırır ki: halal halaldır, haram isə haram. Bu ikisindən başqa elə işlər var ki, adamların çoxu, onların haramını, yoxsa halalmı olduğundan bixəbərdir. Kim şübhələndiyi işlərdən çəkinərsə, dinini, namusunu qorumuş olur. Şübhəli işlərə yol verənlər, harama yol vermiş olurlar, haradasa qoruğun, əkinin qırağında sürüsünü otaran, sürüsünün qoruğa, tarlaya girməsindən şübhələnen çoban kimi. Hər

mələikənin bir qoruğu-tarlası vardır. Allahın yer üzərindəki qoruğu-tarlası da bilin ki, onun haram buyurduğu şeylərdir. Bir də bilin ki, bədəndə bir ət parçası var, o düz, təmiz oldumu, bütün bədən təmiz olur, düzəlir, o, təmiz olursa, bütün bədən də pozulur, bilin ki, o qəlbdir, ürəkdir.

Əgər Mühəmməd əleyhissəlamın «Mən özümdən heç bir söz demirəm, ancaq Allahın buyuruqlarını ümmətimə çatdırıram» ifadələri nəzərə alınarsa, bu deyimlərin də Tanrının buyuruğuna aid olduğunu bəyənilməlidir, qəbul edilməlidir.

İslam istər iri, istərsə də ən kiçik bir hadisədə (işdə, yürüşdə, insanlara və şeylərə münasibətdə və s.) tamah və hərislik, acgözlüklə bir şeyi əldə etmək üçün ifrat arzu göstərənlərə nifrət etməyi, müsəlmanlıq aləmində bu növ arzuların yolverilməzliyini tövsiyə buyurur. Tamah ucundan bəşər övladı çox zərərlər çəkər, hətta özünü bəlalara düşər edə bilər.

Haşiyə. Uhud savaşında¹ baş verən müvəqqəti uğursuzluq buna canlı misaldır. Bu hərbdə islam əsgərləri özlərindən qat-qat çox olan müşriklər ordusuna basılmaq təhlükəsində olduğu bir anda böyük komandanlıq şərəfinə, qabiliyyətinə malik olan Hz.Mühəmməd əleyhissəlamın tutarlı taktikası və Ulu Tanrının xeyir-duasının hökmü nəticəsində düşmən ordusu pərən-pərən düşüb əllərindəki sursatlarının bir hissəsinə ataraq qaçmağa üz tutmuşdu. Bu halda islam döyüşçüləri bir anlıq Rəsulullahın əmri-şərəfini yerinə yetirməkdə (qaçıb dağılımaqda olan düşməni qovmaqda, izləməkdə) bir anlıq qəflət edərək döyüş meydanında tökülüb qalmış sursatın (qənimətin) üstünə cumdular-tamah ucundan dünya malına cüzi bir meyl saldılar. Buna görə düşmən özünü itirməyib dərhal geri dönərək savaşın yönümünü dəyişib üstünlüyü ələ aldılar. İslam ordusunun müzəffəriyyəti təxirə salındı.

Budur tamahın gətirdiyi bəla! Tamahkarlıq təkcə bu dünyada deyil, onun (tamahkarlığın) nəticələri bəşər övladını axirətdə də daha çox əzaba düşər etdirir. İnsanlar xeyriyyəçi-

¹ Uhud-Məkkə və Mədinə şəhərləri arasında Allahın rəsulunun aləmində müstəsna yeri olan bir mahaldır.

lik işi gördükdə də tamahını qısmalıdır. Xalq üçün, yoxsullar, çətinliyə düşənlər üçün göndərilən «humanitar yardımın paylanmasına sərəncam verən də, bölüşdürən də, sahibinə çatdıran da tamah yetirməməlidir. «(Ya Mühəmməd!) ...Allah yolunda nəyi paylaşmalı olduqlarını soruşanlara isə de ki: Ehtiyacınızdan artıq qalanını (möhtaqlara) paylayın...» (s. 2, 219). Allah yolunda xərcləyənlər, nəzir edənlər tamahdan uzaq olmalıdırlar. Çünki onların xərclədiklərini də, nəzir etdiklərini də O, hökmən bilir. Buna görə də tamah göstərmək, xəsislik etmək olmaz. Belə ki, «...xəsislik göstərüb özlərinə zülm edənlərin (qiyamət günü) heç bir köməkçisi olmaz!» (s. 2. 270).

Bir halda ki, xəsislikdən söz açıldı, tamahla bağlı olan bu simicliyin xoşa gəlməyən nəticələri barədə bir neçə kəlmə deyilməsi yerinə düşərdi. Xeyriyyəçilik işinə imkanı olan varlılar, hətta ən çox varlılar arasında xəsislik edənlər və xeyriyyə işi ilə məşğul olmayanlar da az deyil.

Dünyaların sahibi olan Allahın rəhmət xəzinələri, varı-dövləti tükənməzdir. Bununla belə Məkkə müşriklərinin zalimliyinə, acgözlüyünə, həmçinin onlar üçün bir əcələ, ölümə, yaxud əzaba düçar olacaqlarına heç bir şəkk-şübhə olmadığını israr edərək Hz.Mühəmməd Rəsulullahə buyurulmuşdur ki, o zalimlər belə bir vəziyyətdə də, ancaq öz küfrlərində israr edib dururlar, küfrdən başqa bir şeyə razı olmurlar. Onlara de ki, əgər siz Rəbbin o xəzinələrinə sahib olsaydınız, baxmayaraq ki, o xəzinə tükənməzdir, yenə də onun xərclənilib tükənməsindən sonra da sizə yoxsulluq üz verməsindən qorxaraq xəsislik edərdiniz. Çünki «...İnsan (nə qədər varlı olsa da, təbiəti etibarilə) xəsisdir!» (s. 17, 100).

Bəli, insan təbiəti etibarilə bu dünyaya xəsis kimi gəlir. Fəqət kim Allaha iman gətirərsə, Rəbbin çox pis dəyərləndirdiyi bu xoşagəlməz simiclikdən qəlbini, ürəyini təmizləyərsə, o paklaşar, ruhən bir qədər də zənginləşir. Tanrımız tərəfindən səmadan endirilən bu müqqədəs ayəni dinləyək: «Budur, siz (mal dövlətinizin yalnız qırxdə birini) Allah yolunda sərf

etməyə çağırılan kimsələrsiniz. Bununla belə içərinizdə xəsislik edən də vardır. Hər kəs xəsislik etsə, ancaq özünə qarşı xəsislik etmiş olar. (Bunun zərəri yalnız özünə toxunar). Allah zəngin, siz isə yoxsulsunuz (Allah sizə möhtac deyildir, siz Ona möhtacsınız). Əgər Ondan üz döndərsəniz (sizi yox edib), yerinizə sizlər kimi olmayan (Allaha cani-dildən ibadət və itaət edən) başqa bir qövm gətirər!» (s. 47, 38).

Hamı kəslər üçün nazil olunmuş yuxarıda gətirilən bu hikmətli buyuruqları dərk edənlər, illah da əhalinin orta və varlı təbəqəsi bilməlidirlər ki, Allah tərəfindən bəxş olunmuş mal-dövləti sərf etməyə xəsislik edənlər, heç də bunu özləri üçün xeyirli hesab etməsinlər. Elə etmək lazımdır ki, nə insanlar səni qınasınlar, nə də Allahın qəzəbinə düşər olasınız. Qurani-Kərimdə oxuduğumuz kimi, bu hərəkətin-xəsislik etməyin sizin kimi kəslər üçün xeyiri yox, zərəri çoxdur. Çünki, xəsislik etdikləriniz şey qiyamət günü boyunlarınıza dolanacaqdır. Axı, Allah-Təala insanların hər bir əməllərindən xəbərdardır. Ümumiyyətlə isə «Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa həm qınanarsan, həm də peşman olarsan!» (s. 17, 29), -buyurmaqdadır Rəbbimiz.

İslam xeyriyyəçilikdə riyakarlığı, lovğalığı da pisləyir, bunların özləri üçün ancaq bəd nəticələr, zərər gətirəcəklərini anladır. Təkəllahın buyuruqlarına, Onun endirdiyi müqəddəs ayələrinə əsaslanan islam qandırır ki, zəkatı (sədəqələri) malını, özünü camaata göstərmək üçün lovğalıqla, riyakarlıqla sərf edənlər Allaha və axirət gününə inanmayanlardır. Onlar minnət qoymaqla öz əziyyətlərini də puça çıxarırlar. Allah-Təala andırır ki, belə şəxslərin halı, üzərində bir az torpaq olan qayaya bənzər. Elə ki, şiddətli bir yağış yağdı, o torpağı yuyub aparar və qayanı çılpaq bir daş halına salar. Göründüyü kimi, onlar etdikləri «xeyir» işlərindən bir şey, bir savab qazanmazlar. Buna görə də ey lovğa, riyakar «xeyriyyəçi» Rəbbimizin «Yer üzündə təkəbbürlə gözib dolanma. Çünki sən nə yeri yara bilər, nə də (boyca) yüksəlib dağlara çata bilərsən» (s. 17. 37), -hökmlü buyuruğuna itaət et.

Nəhayət, bir məsələ də. Xeyriyyəçilik işlərini həyata keçirilməsində «Xeyriyyə cəmiyyətləri»nin əhəmiyyəti də az olmamışdır. Bu cəmiyyətlə əsasən, XIX əsrdən başlayıb inkişaf edərək mütəşəkkil forma almışdılar. Onlar, əsasən, əhali arasında mədəni-maarif işləri aparan müxtəlif istiqamətli təşkilatlardan ibarət idi. XX əsrin əvvəllərində məmləkətimizdə yaradılmış «Nəşri-Maarif», «Nicat», «Səfa», «Səadət», «Cəmiyyət» xeyriyyə cəmiyyətlərinin əsas məqsədi teatr qrupları təşkil etmək, yoxsul şagird və tələbələrə yardım göstərmək, kitabxana, qiraətxana, məktəb və s. mədəni-maarif müəssisələri açmaq olmuşdur. O illərdə qadın azadlığı məsələsi ətrafında çoxlu söz-söhbət getsə də, konkret «qadın cəmiyyəti» yaratmaq təşəbbüsü olsa da, belə bir cəmiyyətin yaradılması mümkün olmadı. Ş.Əfəndiyeva, S.Axundova, S.Əlibəyova. H.Məmmədquluzadə kimi qadınlar ictimai işlərdə və yuxarıda adları çəkilən cəmiyyətlərdə fəal iştirak edirdilər. Sonralar, gənc Azərbaycan Respublikasının yaradılmasıyla bağlı Bakıda dərhal «Müəllimlər ittifaqı», «Aktyorlar evi», «Yaşıl qələm dərniyi», «Təlim və tərbiyə əncuməni», «Tərəqqi» adları altında dərnişinliklər, ittifaqlar və cəmiyyətlər həyata vəsiqə aldılar. Lakin bunların da fəaliyyəti uzun sürmədi: məmləkətin sovetləşməsi bunlara da son qoydu.

Sözləri gedən həmin növ cəmiyyətlər şəbəkəsi sonralar başqa bir formada genişlənsə də əvvəla, milli mənafehlərdən çox-çox uzaq bir tərzdə işlədilər; ikincisi, Allah yolunda maddi yardım göstərmək prinsiplərindən fərqli fəaliyyətdə bulunurdular.

Bu gün məmləkətdə əsl xeyriyyə cəmiyyətləri vardır. Bunlardan bəziləri 1992-1994-cü illərdə az iş görməmiş, fəqət müxtəlif xoşagəlməyən subyektiv «tədbirlər» nəticəsində süquta uğramış, digərləri isə yeni şəraitə uyğunlaşaraq fəaliyyət göstərməkdədir. Bunların sırasında Allah yolunda, islamın prinsiplərinə uyğun zəkat, sədəqə verənlər də, sair tipli yardım göstərənlər də vardır. Hamı onlara uğurlar diləyir. Təki, onlar lovğalıqdan, riyakarlıqdan uzaq olsunlar, göstərdikləri

xeyriyyəçilik işini iman gətirdikləri Ulu Tanrının adıyla bağlasınlar, Onun yolunda xərclənsinlər. Axı, insan bütün şərəf və heysiyyətini bir kəlmə ilə-qənaəti ilə ifadə edə bilər. İnsan özünün pak əqidəsi və qənaəti sayəsində insandır. Əqidə və iman insanla Allah arasında mənəvi bir rabitədir. Məxluq, adamı insanlığa bağlayan da məhz bunlardır. Rəbbin yaratdığı kainatda o, imanı və pak əqidəsi sayəsində öz mövqeyini axtarır, öyrənir və nəhayət özünü tanıyır. Allah da onun tutduğu bir xeyir işini əvəzsiz qoymur!

«QURANI-KƏRİMDƏ» İQTİSADİ HƏYATA DAİR AÇIQLAMALAR

SİMİCLİK

1. Fatir, 12: «İki dəniz eyni deyildir. Birinin suyu çox şirin, dadlı və içməyə rahat (boğazdan rahat keçən), digərininki isə həddindən artıq şor və acıdır. Onların hər birindən təzə ət (balıq) yeyir, taxdığıız (inci və mərcan kimi) bəzəklər çıxardırsınız. Allahın lütfündən və nemətindən ruzi axtarmağınız (ticarət etməyiniz) üçün gəmilərin də orada (suyu) yara-yara üzdüyünü görürsən».

2. Əl-Bəqərə, 195: «...(Malınızı) Allah yolunda xərcləyin. Öz əlinizlə özünüzü təhlükəyə atmayın, yaxşılıq edin! Allah yaxşılıq (ehsan) edənləri sevır».

3. Əli-İmran, 49: «...Mən evlərinizdə yediyiniz və yığıb saxladığınız şeyləri də sizə xəbər verərəm...».

4. Əli-İmran, 180: «...Allah tərəfindən bəxş olunmuş mal-dövləti sərf etməyə xəsislik edənlər heç də bunu özləri üçün xeyirli hesab etməsintlər. Xeyr, bu onlar üçün zərərliidir. Onların xəsislik etdikləri şey qiyamət günü boyunlarına dolanacaqdır. Göylərin və yerin mirası Allaha məxsusdur. Allah hər bir əməlinizdən xəbərdardır!».

5. Ən-Nisa, 36: Allaha ibadət edin və Ona heç bir şərik qoşmayın! Ata-anaya, qohum-əqrabaya, yetimlərə, yoxsullara, yaxın və uzaq qonum-qonşuya, yaxın yoldaş və dostlara, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə, sahib olduğunuz qul və kənizlərə yaxşılıq edin! Allah özünü bəyənənləri və lovğalıq edənləri sevməzl».

6. Ən-Nisa, 37: «... O kəslər ki, xəsislik etməklə bərabər, başqalarını da xəsisliyə təhrik edir və Allahın Öz lütfündən bəxş etdiyi nemətləri gizlədirlər. Biz (bələ) kafirlər üçün rüsvayedicə əzab hazırlamışıq!».

7. Ət-Tövbə, 34: «...Ey iman gətirənlər! (Yəhudi) alimlərindən və (xaçpərəst) rahiblərindən çoxu insanların mallarını haqsızlıqla yeyir və (onları) Allah yolundan döndərirlər. (Ya Məhəmməd!) Qızıl-gümüş yığıb onu Allah yolunda xərcləməyənləri şiddətli bir əzabla müjdələ!».

8. Ət-Tövbə, 35: «...O gün (qiyamət günü) yığıqları qızıl-gümüş cəhənnəm atəşində qızdırılıb alınlarına, böyürlərinə və kürəklərinə dağ basılacaq (və onlara): «Bu sizin özünüz üçün yığıb saxladığınız mallardır. Yığıdığınızın (əzabını, acısını) dadın!» -deyiləcəkdir!».

9. Əl-Furqan, 67: «Onlar (mallarını) xərclədikdə nə israfçılıq, nə də xəsislik edər, bu ikisinin arasında orta bir yol tuturlar».

10. Əl-İsra,29: «...Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa həm qınanarsan, həm də peşman olarsan!».

11.Əl-İsra,31: «...Yoxsulluqdan qorxub (Cahiliyyət dövründə olduğu kimi) övladlarınızı (xüsusilə qız uşaqlarını) öldürməyin. Biz onların da, sizin də ruzinizi veririk. Onları öldürmək, həqiqətən, böyük günahdır».

12.Əl-İsra, 100: «...(Ya Peyğəmbərim müşriklərə) de ki: «Əgər siz Rəbbimin rəhmət xəzinələrinə (var-dövlətinə) sahib olsaydınız, yenə də (onun) xərclənib tükənməsindən (sonra da sizə yoxsulluq üz verməsindən) qorxaraq xəsislik edərdiniz. İnsan (nə qədər varlı olsa da, təbiəti etibarilə) xəsisdir!».

13.Məhəmməd, 37: Əgər Allah sizdən mal-dövlətinizin hamısını istəsə və bunu sizdən israrla tələb etsə, siz xəsislik göstərsiniz və O da (sizin islam dininə olan) kin-küdurətinizi (yaxud malınızı xərcləmək istəməməyinizi) zahirə çıxardar».

14. Məhəmməd, 38: Budur, siz (mal-dövlətinizin yalnız qırxda birini) Allah yolunda sərf etməyə çağırılan kimsələrsiniz. Bununla belə içərinizdə xəsislik edən də vardır. Hər kəs xəsislik etsə, ancaq özünə qarşı xəsislik etmiş olar (bunun zərəri yalnız özünə toxunar). Allah zəngin, siz isə yoxsulsunuz (Allah sizə möhtac deyildir, siz Ona möhtacsınız). Əgər Ondan üz döndərsəniz, (sizi yox edib) yerinizə sizlər kimi olmayan (Allaha cani-dildən ibadət və itaət edən) başqa bir qövmlə gətirər!».

15.Əl-Hədid, 23: «...Bu, sizin əlinizdən çıxana kədərilməməyiniz və sizə verilənə də sevinib qürrələnməməyiniz üçündür. Allah özünü bəyənən, özü ilə fəxr edən heç bir kəsi sevməz!».

16.Əl-Hədid, 24: «...O kəslər ki, həm özləri xəsislik edər, həm də xalqa xəsis olmağı əmr edirlər. Kim (Allahın əmrlərindən öyüd-nəsihətindən) üz döndərsə ancaq özünə zərər edər. Həqiqətən, Allah ehtiyacsızdır, şükürə və tərifə layiqdir! (Onun bütün əməlləri bəyiniyəndir)».

17.Əl-Həşr,7: «...Allahın öz Peyğəmbərinə (fəth olunmuş) məmləkətlərin əhalisindən (dinc yolla) verdiyi qənimət Allaha, Peyğəmbərə, (Məhəmməd s.ə.s. yaxın olan) qohum-qarabaya, yetimlərə, yoxsullara və (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə məxsusdur. Bu ona görədir ki, (həmin mal-dövlət) içərinizdəki zənginlər arasında əldən-ələ düşən bir sərvət olmasın (ondan yoxsullar da faydalansın). Peyğəmbər sizə nə verirsə, onu götürün; nəyi qadağan edirsə, ondan əl çəkin. Allahdan qorxun. Həqiqətən, Allahın cəzası çox şiddətlidir».

18.Əl-Həşr, 8: «...Bu qənimət yurdlarından qovulub çıxarılmış, mal-dövləti əlindən çıxmış, Allahdan mərhəmət və riza diləyən, Allaha və onun Peyğəmbərinə kömək edən yoxsul mücahirlərə məxsusdur. Onlar (imanlarında, sözlərində və işlərində) doğru olan kimsələrdir».

Əl,Həşr, 9: «...(Allah tərəfindən) nəfsinin xəsisliyindən, tamahından qorunub saxlanılan kimsələr-məhz onlar nicat tapıb səadətə (Cənnətə) qovuşanlardır!».

19.Əl-Təğabun, 15: «Həqiqətən, mal-dövlətiniz, oğul-uşağınız sizin üçün ancaq bir sınaq vasitəsidir. Ən böyük mükafat (Cənnət) isə Allah dərgahındadır».

20.Əl-Təğabun, 16: «...Allahdan (Allahın əzabından) bacardığınız qədər qorxun. (Sizə verilən öyüd-nəsihətə) qulaq asın; (Allaha və Peyğəmbərinə) itaət edin və (mal-dövlətinizdən Allah yolunda) xərcləyin. Bu sizin özünüz üçün xeyirli olar. (Allah tərəfindən) nəfsinin xəsisliyindən, tamahından qorunub saxlanılan kimsələr-məhz onlar nicat tapıb səadətə qovuşanlardır!».

21.Əl-Təğabun, 17: «...Əgər Allaha (Allah yolunda) gözəl (könül xoşluğu ilə) bir bərc versəniz, Allah sizin üçün onun əvəzini qat-qat artırır və sizi bağışlayar. Allah qədirbiləndir, həlimdir!».

22.Əl-Təğabun, 18: «...Allah gizlini də, aşkarı da biləndir. O, yenilməz qüdrət və hikmət sahibidir!».

23.Əl-Leyl, 8: «...Amma kim (malını Allah yolunda xərcləməyə) xəsislik etsə, (mal-dövlətinə güvənib Allaha) möhtac olmadığını sansa,

24.Əl-Leyl, 9: «...Və ən gözəl sözü (lailahəillallah kəlməsini) yalan saysa,

25.Əl-Leyl, 10: «...Biz onu cəhənnəm üçün hazırlayacağıq!».

26.Əl-Leyl, 18: «...O kimsə ki, malını (Allah yolunda) verib günahlardan təmizlənər,

27.Əl-Leyl, 19: «...O şəxsin boynunda heç kəsin minnəti yoxdur ki, onun əvəzi verilsin (etdiyi yaxşılıq ona əvəz olsun; və ya o, etdiyi yaxşılıq müqabilində heç kəsdən bir mükafat gözləməz).

28.Əl-Leyl, 20: «O ancaq ən ucaq olan Rəbbinin rızasını qazanmaq üçün belə edər».

29.Əl-Huməzə, 1: «...(Dalda) qeybət edib (üzdə) tənə vuran hər kəsin vay halına!».

30.Əl-Huməzə, 2: O kimsə ki, mal yığıb onu dönə-dönə sayar (çoxaldar).

31.Əl-Huməzə, 3: Və elə zənn edər ki, mal-dövləti onu əbədi yaşadacaqdır.

32.Əl-Huməzə, 4: Xeyr! (heç də onun güman etdiyi kimi deyildir). O mütləq (cəhənnəmin alt mərtəbələrindən biri olan) hütəməyə atılacaqdır!

33. Əl-Adiyat, 8: «...Həqiqətən insan var-dövlətə çox hərisdir!

34.Əl-Adiyat, 9: Məgər o bilmirmi ki, qəbrlərdə olanlar çıxardılacağı;

35.Əl-Adiyat, 10: Ürəklərdə olanlar faş ediləcəyi zaman,

36.Əl-Adiyat, 11: Həmin gün Rəbbi onları (özlərinin bütün əməllərindən) xəbərdar edəcək və cəzalarını verəcəkdir!».

ÇALIŞMAQ

1.Ən-Nisa, 32: «...Allahın (maddi, yaxud mənəvi cəhətdən) birinizi digərinizdən üstün tutduğu (birinizə digərinizdən artıq verdiyi) şeyi (özünüzə) arzulamayın. Kişilərin öz qazandıqlarından öz payı, qadınların da öz qazandıqlarından öz payı vardır. (Dilədiyiniz şeyi) Allahın lütf və mərhəmətindən istəyin! Şübhəsiz ki, Allah hər şeyi olduğu kimi biləndir».

2.Əl-Qəsəs, 77: «...Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan (malını Allah yolunda sərf et). Dünyadakı nəsibini də unutma. (O maldan qismətinin ancaq bir kəfən olduğunu bil. Pulunu mənasız yerə sağa-sola səpələmə; səhhətinin, sərvətinin, gəncliyinin qədrini bil. Sabah səni Allahın əzabından qurtara biləcək yaxşı əməllər et). Allah sənə (sərvət verməklə) yaxşılıq etdiyi kimi, sən də (varından yoxsullara, qohum-əqrabaya xərcləməklə) yaxşılıq et. Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə. Həqiqətən, Allah fitnə-fəsad törədənləri sevməz!».

3.Əş-Şuəra, 20: «(Musa) dedi: Mən onu edərkən cahillərdən idim. (Mənə hələ peyğəmbərlik bəxş edilməmiş, Tövrat nazil olmamışdır).

4. Ən-Nəcəm, 39: «Yoxsa qızlar Allahın, oğlanlar isə sizindir?!»

5.Ən-Nəcəm, 40: Yoxsa (Ya Peyğəmbər! Risaləti təbliğ etdiyinə görə) sən onlardan bir ücret, mükafat istəyirsən və onlar ağır borc yükü altındadırlar?!»

6.Ən-Nəcm, 41: Yoxsa onlar qeybi bilir və (orada olanı) yazırlar?! (Qiyamətin, axirət həyatının olmadığını oradan öyrənilib Mühəmməd əleyhissəlamla mübahisə edirlər?).

7.Ən-Nəcm, 42: Yoxsa (Ya Peyğəmbər Sənə qarşı) bir tələ qurmaq istəyirlər? Amma kafirlər özləri o tələyə düşəcəklər!

6.Əl-Leyl, 4: «Sizin zəhmətiniz (ey insanlar!) cürbəcürdür! (Bəziniz Cənnət üçün, bəziniz isə Cəhənnəm üçün çalışırsınız)».

COMƏRDLİK

1.Əl-bəqərə, 268: «...Şeytan sizi yoxsulluqla qorxudaraq açığa işlərə sövq edər, Allah isə (əksinə) sizə bağışlanmaq və bərəkət vədəsi verər. Allahın mərhəməti genişdir. Allah hər şeyi biləndir!».

DƏMİR MƏDƏNİNİN ƏHƏMİYYƏTİ:

1. Əl-Hədid, 25: «And olsun ki, Biz peyğəmbərlərimizi açıq-aşkar dəlillərlə (möcüzələrlə) göndərdik. Biz onlarla birlikdə (Allahın hökmlərini bildirən səmavi) kitab və ədalət tərzisi (şəriət) nazil etdik ki, insanlar (bir-biri ilə) ədalətlə rəftar etsinlər. Biz həddindən artıq möhkəm olan və insanlara fayda verən dəmiri də icad etdik (mədənlərdən çıxartdıq) ki, Allah Özünü görmədən ona (onun dininə) peyğəmbərlərinə kömək göstərənləri (dəmirdən düzəlmiş silahlarla kafirlərə qarşı vuruşan mücahidləri) bəlli etsin. Həqiqətən, Allah yenilməz qüdrət və qüvvət sahibidir!».

HƏYAT İMTAHANDIR

1.Ali-İmran, 153: «Siz (düşməndən qaçaraq) dağa çıxdığınız və Peyğəmbər arxa tərəfdən sizi çağırarkən heç kəsə baxmadığınız zaman Allah sizi qəminizin üstünə qəm qoymaqla (məğlubiyyət, peyğəmbərin qətl edilməsi barəsindəki yanlış xəbərdən doğan əndişə; onun əmrinə tabe olmamaq nəticəsində üz verən peşmançılıqla) cəzalandırdı ki, əlinizdən çıxan şeylərə və uğradığınız fəlakətlərə görə təəssüf etməyəsınız. Şübhəsiz ki, Allah gördüyünüz işlərdən xəbərdardır!».

2.Hud, 7: «Ərşi su üzərində ikən hansınızın daha gözəl əməl (itaət) sahibi olacağını sınaııb bilmək üçün göyləri və yeri altı gündə yaradan Odur. (Ya Peyğəmbərim!) Əgər desən ki, «Siz öləndən sonra, həqiqətən, diricələksiniz!» -kafir olanlar: «Bu açıq-aşkar sehdən (yalandan) başqa bir şey deyildir!» - deyər cavab verərlər».

3.Məhəmməd, 31: «(Ey möminlər!) And olsun ki, Biz içərinizdəki mücahidləri və (əziyyətlərə) səbr edənləri ayırd edib bilmək (ümmətə məlum etmək) üçün sizi imtahana çəkəcək və əməllərinizi (sizə dair xəbərlər) də yoxlayacağıq. (Elə edəcəyik ki, Allahın sizin barənizdə əzəldən bildikləri-kimin həqiqi, kimin yalançı mömin olduğu zahirə çıxıb Onun bütün bəndələrinə bəlli olsun!)».

HALAL OLANDAN YEMƏK VƏ İÇMƏK

1.Əl-bəqərə, 168: «Ey insanlar! Yer üzündəki şeylərin təmiz və halal olanlarını yeyin, Şeytanın izi ilə getməyin! Həqiqətən, Şeytan sizinlə açıq-açığına düşməndir».

2.Əl-bəqərə, 172: «Ey iman gətirənlər! Sizə verdiyimiz ruzilərin təmiz və halalından yeyin! Əgər Allaha ibadət edirsinizsə, (bu nemətlərə görə) Ona şükr edirlər!».

3.Əl-bəqərə, 173: «Allah sizə ölmüş heyvanı, (axar) qanı, donuz ətinə və Allahdan başqasının adı ilə (bütələrin və s. adı ilə) kəsilənlərin yeməyi qəti haram etmişdir. Lakin nəalac qaldıqda (başqasının malını) zorla mənimsəmədən və həddi aşmadan (zəruri ehtiyacı ödəyəənə qədər) bunlardan yeməyə məcbur olan kimsənin heç bir günahı yoxdur. Allah bağışlayan və mərhəmətlidir!».

4. Əl-Maidə, 1: «Ey iman gətirənlər! Əhdləərə sadıq olun. İhramda olarkən ov sizə qadağn edilməklə, aşığıda adları çəkiləcək heyvanlar müstəsna olaraq, qalanları sizə halal edildi. Şübhəsiz ki, Allah istəyidini hökm edər!».

5. Əl-Maidə, 3-5: «Ölü (kəsilmədən ölüb murdar olmuş) heyvan, qan, donuz əti, Allahdan başqasının adı ilə (bismillah deyilmədən) kəsilmiş, boğulmuş, (küt alət və ya silahla) vurulmuş, (bir yerdən) yığılaraq ölmüş, (başqa bir heyvanın buynuzu ilə) vurulub gəbərmiş, vəhşi heyvanlar tərəfindən parçalanıb yeyilmiş-canı çıxmamış kəsdiyiniz heyvanlar müstəsna dır-dikinə qoyulmuş daşlar (bütələr və ya Kəbənin ətrafındakı bütperəst qurbangahlar) üzərində kəsilmiş heyvanlar və fal oxları ilə pay bölmək sizə haram edildi. Bunlar günahdır. Bu gün kafirlər dinimizdən (onu məhv edə bilmədikləri üçün) əllərini üzdülər. Onlardan qorxmayın, Məndən qorxun! Bu gün dininizi kamala yetirdim, sizə olan nemətimi (Məkkənin fəthi, islamın mövqeyinin möhkəmlənməsi, Cahiliyyə dövrünün bir sıra zərərli alətlərinin aradan qaldırılması və i.a.) tamamladım və sizin üçün din olaraq islamı bəyəni b seçdim. Hər kəs günaha meyl etmək niyyətində olmayaraq acliq üzündən (bu haram şeylərdən) zəruri ehtiyacını ödəyəcək qədər yeyə bilər. Allah bağışlayan və rəhm edəndir!».

6.Əl-Maidə, 4: (Ya Mühəmməd!) Səndən hansı şeylərin halal edildiyini soruşurlar. De ki: «Bütün pak nemətlər sizə halal buyurulmuşdur. Allahın sizə öyrətdiyi (ov üsulları) ilə təlim edib əhliləşdirdiyiniz yırtıcı heyvanların (ov iti, şahin və s.) ovladıqları da sizə halaldır. Onların sizin üçün tutub gətirdiklərindən yeyin və ona görə (təlim etdiyiniz heyvan və quşların ov üzərinə qısqırtduğunuz, silah işlətdiyiniz və ovu kəsdiyiniz zaman) Allahın adını çəkin (bismillah, Allahu əkbər deyin), Allahdan qorxun. Şübhəsiz ki, Allah tezliklə haqq-hesab çəkəndir!»

7.Əl-Maidə, 5: Bu gün pak nemətlər sizə halal edilmişdir. Kitab əhlinin yeməklər sizə, sizin yeməkləriniz isə kitab əhlinə halaldır. Möminlərin, həmçinin sizdən əvvəl kitab verilmişlərin (yəhudilərin və xaçpərəstlərin) azad və ismətli (özlərini zinadan və nəfəslərini haram şeylərdən qoruyan) qadınları mehlərini verdiyiniz, namuslu olub zina etmədiyiniz və aşna saxlamadığınız təqdirdə (evlənmək üçün) sizə halaldır. İmanı dananın bütün işləri boşa çıxar və o, axirətdə zərər çəkənlərdən olar!

8.Əl-Maidə, 87: «Ey iman gətirənlər! Allahın sizə halla buyurduğu pak nemətləri (özünüzdə) haram etməyin və həddi də aşmayın. Doğurdan da, Allah həddi aşanları sevməz!».

9.Əl-Maidə, 88: «Allahın sizə verdiyi ruzidən halal və təmiz olanını yeyin. İnandığınız Allahdan qorxun!».

10.Əl-Ən'am, 118: «Əgər siz Allahın ayələrinə inanan şəxslərsinizsə, üstündə Onun adı çəkilməmiş (bismillah deyilərək kəsilmiş) heyvanlardan yeyin!».

11.Əl-Ən'am, 119: «Sizə nə olub ki, üstündə Allahın adı çəkilməmiş (heyvanların) ətindən yeməyəsiniz? Məcəburiyyət qar-

şısında (yeməli) olduğunuz şeylər istisna edilməklə, sizə haram buyurulan (yeməklər) artıq ətraflı şəkildə sizə bildirilmişdir. Şübhəsiz ki, çoxları (şəriəti) bilmədiklərindən nəfslərinin istədiklərinə uyaraq (xalqı) düz yoldan azdırırlar. Rəbbin həddi aşanları ən yaxşı tanıyandır!».

12.Əl-Ən'am, 142: «Yük daşınan və (yunlarından) döşək düzəldilən heyvanları da yaradan Odur. Allahın sizə verdiyi ruzilərdən yeyin və Şeytana uymayın. Şübhəsiz ki, o, sizin aşkar düşməninizdir».

13.Əl-Ən'am, 145: «(Ya Rəsulum!) De ki: «Mənə gələn vəhylər içərisində murdar olduqları üçün ölü heyvan, axar qan, donuz əti və ya Allahdan başqasının adı ilə (bismillah deyilmədən) kəsilmiş heyvanlar istisna olmaqla, hər hansı bir kəsin yediyi yeməklər içərisində haram buyurulan bir şey görmürəm. Bununla yanaşı, hər kəs məcburiyyət qarşısında qalsa, həddi aşmadan, zəruri ehtiyacını ödəyəcək qədər (bunlardan) yesə, Allah ona cəza verməz. Çünki sənin Rəbbin, haqiqətən, bağışlayan və rəhm edəndir!».

14.Ən-Nəhl, 114: «Allahın sizə verdiyi halal və pak ruzilərdən yeyin. Əgər Allaha ibadət edirsinizsə, Onun nemətinə şükr edin!».

15.Ən-Nəhl, 115: «Allah sizə ancaq ölü heyvanı, qanı, donuz ətini və Allahın adı çəkilmədən (bismillah deyilmədən) kəsilmiş heyvanı haram buyurmuşdur. (Özgənin malına əl uzatmamaq şərtilə) başqa bir şey tapa bilməyib zəruri ehtiyacını ödəyəcək qədər bunlardan yeməyə məcbur olan şəxsə (günah yazılmaz). Çünki Allah bəndələrini bağışlayan və rəhm edəndir!».

16.Əl-Həcc, 30: «(Ey insanlar! Həccin sizə vacib olan əməli) budur. Və hər kəs (ihramda ikən) Allahın haram

buyurduqlarına hörmət (riayət) etsə, bu, Rəbbi yanında onun üçün xeyirli olar. Sizə deyilənlərdən başqa, qalan heyvanlar (onların ətinə yemək) sizə halal edilmişdir. Belə olduğu təqdirdə, murdar (başdan ayağa murdarlıq olan) bütələrdən qaçın, yalan sözlərdən də (Allaha şərik qoşmaqdan da) çəkinin».

HƏR KƏS ALLAHA MÖHTACDIR

1.Fatir, 15: «Ey insanlar! Siz Allaha möhtacsınız. Allah isə (heç nəyə, o cümlədən sizin ibadətinizə) möhtac deyildir və hər cür şükərə, tərifə layiqdir! (Onun bütün işləri bəyəniləndir!)».

2.Məhəmməd, 38: «Budur, sizi (mal-dövlətinizin yalnız qırxdə birini) Allah yolunda sərf etməyə çağırılan kimsələrsiniz. Bununla belə, içərinizdə xəsislik edən də vardır. Hər kəs xəsislik etsə, ancaq özünə qarşı xəsislik etmiş olar (bunun zərəri yalnız özünə toxunar). Allah zəngin, siz isə yoxsulsunuz (Allah sizə möhtac deyildir, siz Ona möhtacsınız). Əgər Ondan üz döndərsiniz, (sizi yox edib) yerinizə sizlər kimi olmayan (Allaha cani-dildən ibadət və itaət edən) başqa bir qövm gətirər!».

OĞURLUQ

1.Əl-Bəqərə, 188: «Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin, xalqın mallarından bir qismini bilə-bilə haqsız yerə yemək üçün günah yolu ilə (rüşvətlə) hakimlərə müraciət etməyin!».

2.Ən-Nisa, 28: «Allah istər ki, üzərinizdə olan ağırlığı yüngülləşdirsin, çünki insan (şəhvətini cilovlamaq və itaətin çətinliyinə dözmək baxımından) zəif yaradılmışdır».

3.Ən-Nisa, 31: «Əgər sizə qadağan olunmuş böyük günahlardan çəkinərsinizsə, Biz də sizin qəbahətlərinizin (kiçik günahlarınızın) üstünü örtər və sizi şərəfli bir mənzilə çatdırarıq».

4. Əl-Maidə, 38: «Oğru kişi ilə doğru qadının gördükləri işin əvəzi kimi Allahdan cəza olaraq (sağ) əllərini kəsin. Allah yenilməz qüvvət və hikmət sahibidir!».

5. Əl-Maidə, 39: «Lakin hər kəs gördüyü haqsız işdən (oğurluqdan) sonra tövbə edib özünü düzəltsə, Allah onun tövbəsini qəbul edər. Həqiqətən, Allah bağışlayan və rəhm edəndir!».

İSRAFÇILSIQ VƏ KASIBLAR

1.Əl-Ən'am, 141: «Yer üzünə sərilmiş və sərilməmiş bağ-bağatı (bostanları və bağları), dadları müxtəlif xurmanı və taxılı, bir-birinə həm bənzəyən, həm də bənzəməyən zeytunu və narı yaradan Odur. (Onların hər biri) bar verdiyi zaman barından yeyin, yığım günü haqqını (zəkatını, sədəqəsini) ödəyin, lakin israf etməyin. Allah israf edənləri sevməz!».

2.Əl-Ə'raf, 31: «Ey Adəm oğulları! Hər ibadət vaxtı (namaz qılarkən, məscidə gedərkən və ya təvaf edərkən) gözəl libaslarınızı geyin, yeyin-için, lakin israf etməyin, çünki Allah israf edənləri sevməz!».

3. Əl-İsra, 26: «Qohum-əqrabaya da, miskinə də, (pulu qurtarıb yolda qalan) müasifirlərə də haqqını ver. Eyni zamanda (mal-dövlətini əbəs yerə) sağa-sola da səpələmə!».

4.Əl-İsra, 27: «Həqiqətən, (malını əbəs yerə) sağa-sola səpələyənlər Şeytanın qardaşlarıdır. Şeytan isə Rəbbinə qarşı nankordur!».

5.əl-Zuxruf, 32: (Ya Mühəmməd!) Məgər sənın Rəbbının mərhəmətını (peyğəmbərliyi) onların paylaşdırırlar?! Dünyada onların dolanacaqlarını öz aralarında Biz bölüşdürdük. Biri o birinə iş gördürsün deyə, birinin dərəcə-sini digərindən üstün etdik. Sənın Rəbbının mərhəməti onların yığdıqları dünya malından daha yaxşıdır!».

DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ ZƏRƏR

1. Ali-İmran, 161: «Heç bir peyğəmbərə əmanətə xəyanət etmək yaraşmaz. Əmanətə xəyanət edən şəxs, qiyamət günü xəyanət etdiyi şeylə (boynuna yüklənmiş halda) gələr. Sonra isə hər kəsə gördüyü işlərin əvəzi verilər və onlara haqsızlıq edilməz!».

DÜNYA-AXİRƏT TARAZLIĞI

1.Əl-Qəsəs, 77: «Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan (malını Allah yolunda sərf et). Dünyadakı nəsibini də unutma (O maldan qismətinin ancaq bir kəfən olduğunu bil. Pulunu mənasız yerə sağa-sola səpələmə; səhhətinin, sərvətinin, gəncliyininin qədrini bil. Sabah səni Allahın əzabından qurtara biləcək yaxşı əməllər et). Allahın sənə (sərvət verməklə) yaxşılıq etdiyi kimi, sən də (varından yoxsullara, qohum-əqrabaya xərcləməklə) yaxşılıq et. Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə.

Həqiqətən, Allah fitnə-fəsad törədənləri sevməz!».

DÜNYA HƏYATI BİR İMTAHANDIR

1.Əl-Ənkəbut, 2: «İnsanlar (möminlər) yalnız: «İman gətirdik!» - demələri ilə onlardan əl çəkilib imtahan olunmaya-

caqlarını mı sanırlar? (Xeyr, iman gətirmək şəhadət kəlməsini tək cə dillə demək deyildir. Biz onları yeri gəldikcə malları, övladları və canları ilə sınayacağıq ki, hansının həqiqi, hansının yalançı mömin olduğunu ayırd edib bilək!)».

2.Əl-Ənkəbut, 3: «Biz onlardan əvvəlkiləri (keçmiş ümmətləri) də imtahana çəkmişdik. Şübhəsiz ki, Allah düz danışanları da (həqiqi iman sahiblərini də), yalançıları da çox gözəl tanıyır!».

DÜNYA HƏYATI OYUN-ƏYLƏNCƏDİR

1.Əl-Ən'am, 32: «Dünya həyatı oyun və əyləncədən başqa bir şey deyildir. Axirət yurdu müttəqilər üçün daha xeyirlidir. Məgər dərk etmirsiniz?».

2.Əl-Ənkəbut, 64: «Bu dünya həyatı oyun-oyuncaqdan, əyləncədən başqa bir şey deyildir. Axirət yurdu isə, şübhəsiz ki, əbədi həyatdır. Kaş biləydilər! (Əgər bilsəydilər axirəti dünyaya dəyişməzdilər).»

3.Məhəmməd, 36: «Şübhəsiz ki, dünya həyatı oyun-oyuncaq, əyləncədir. Əgər iman gətirənsiz və (pis əməllərdən, günahlardan) çəkinsənsiz, o sizə mükafatlarınızı verəcəkdir. O sizdən mal-dövlətinizi (tamamilə Allah yolunda sərf etməyi) istəməz (yalnız zəkat verməyinizi istəyər).»

4.Əl-Hədid, 20: «(Ey insanlar!) Bilin ki, dünya həyatı oyun-oyuncaq, bər-bəzək, bir-birinizin qarşısında öyünmək və mal-dövləti, oğul-uşağı çoxaltmaqdan ibarətdir. Bu elə bir yağışa bənzəyir ki, onun yetişdirdiyi bitki (məhsul) əkinçilərin xoşuna gəlir. Sonra o quruyar və sən onun saralıb-solduğunu, daha sonra çör-çöpə döndüyünü görərsən (Dünya malına aldananları) axirətdə şiddətli əzab, (dünya malına uyanları

isə) Allahdan bağışlanma və razılıq gözləyir. Dünya həyatı aldanışdan, yalandan başqa bir şey deyildir».

DÜNYA HƏYATININ KEÇİCİLİYİ

1.Əl-Kəhf, 15: «Bizim bu camaat (qövmümüz) Allahdan başqa tanrılar qəbul etdi. Elə isə onlar öz tanrılarına (ibadət etməyin düzgün olması haqqında) bir dəlil gətirməli deyillərmi? Allaha qarşı yalan uydurub düzəldəndən daha zalım (özünə zülm edən) kim ola bilər?!»

2.Əl-Kəhf, 16: «(Gənclərin başçısı, yaşca böyüyü Təmlixə yoldaşlarına belə demişdi:) «Onların və Allahdan başqa tapındıqları tanrıları tərک edib getdiyimiz zaman mağaraya çəkilin (Əgər belə etsəniz). Allah sizə (hər iki dünyada) böyük mərhəmət bəxş edər və işinizi asanlaşdırar (sizə kafirlərdən nicat verər, düşmənlərdən qoruyub saxlayar)».

DÜNYA NEMƏTLƏRİ

1.Ali-İmran, 14: «Qadınlar, uşaqlar, qızıl-gümüş yığanları, yaxşı cins atlar, mal-qara və əkin yerləri kimi nəfsin istədiyi və arzuladığı şeylər insanlara gözəl göstərilmişdir. Lakin bütün bunlar dünya həyatının keçici zövqüdür, gözəl dönüş yeri isə Allah yanındadır».

2. Ən-Nisa, 134: «Hər kəs dünya savabını (mükafatını) istəsə, (bilməlidir ki,) dünyanın da, axirətin də mükafatları Allahın yanındadır. Allah eşidən və görəndir!».

3.Əl-Hədid, 23: «Bu, sizin əlinizdən çıxana kədərlənməyiniz və sizə verilənə də sevinib qürrələnməməyiniz üçündür. Allah özünü bəyənən, özü ilə fəxr edən heç bir kəsi sevməz!».

DÜNYA NEMƏTLƏRİNDƏN YARARLANMAQ

1.əl-Ə'raf, 31: «Ey Adəm oğulları! Hər ibadət vaxtı (namaz qılarkən, məscidə gedərkən və ya təvaf edərkən) gözəl libaslarınızı geyin, yeyin, için, lakin israf etməyin, çünki Allah israf edənləri sevməz!».

2.əl-Ə'raf, 32: (Ya Peyğəmbərim!) De ki: «Allahın Öz bəndələri üçün yaratdığı zinəti və təmiz (halal) ruziləri kim haram buyurmuşdur?» De ki, «Bunlar dünyada iman gətirənlər üçündür (lakin kafirlər də onlardan istifadə edə bilərlər), qiyamət günündə (axirətdə) isə yalnız möminlərə məxsusdur». Biz ayələrimizi anlayıb-bilən bir tayfaya belə ətraflı izah edirik.

3.əl-Ə'raf, 33: De ki: «Rəbbin yalnız aşkar və gizli alçaq işləri (zina etmək, lüt gəzmək və s.) hər cür günahı, haqsız zülmü, Allahın haqqında heç bir dəlil nazil etmədiyi hər hansı bir şeyi Ona şərikin qoşmağınızı və Allaha qarşı bilmədiyiniz şeyləri deməyinizi haram buyurmuşdur».

DÜNYA VƏ AXİRƏT NEMƏTLƏRİ

1.Ali-İmran, 145: «Allahın izni olmayınca heç kəsə ölüm yoxdur. O, (ləvhi-məhfuzda) vaxtı müəyyən edilmiş bir yazıdır. (Cihadda) dünya mənfəəti istəyən şəxsə dünya mənfəətidən, axirət savabı istəyən şəxsə isə axirət savabından verərək! Şükr edənləri də, əlbəttə, mükafatlandıracağıq!».

2.Ali-İmran, 148: «Nəhayət, Allah onlara həm dünya nemətlərini, həm də ən gözəl axirət nemətini (Cənnəti) verdi. Allah yaxşı iş görənləri sevər!».

DÜNYANI İSTƏMƏK

1.əl-İsra, 18: «Hər kəs fani dünyanı istəsə, dilədiyimiz şəxsə istədiyimiz neməti orada tezliklə verərik. Sonra isə (axirətdə) ona Cəhənnəmi məskən edərik. O, Cəhənnəmə qınanmış və (Allahın mərhəmətindən) qovulmuş bir əziyyətdə daxil olar!».

FAİZ

1.əl-Bəqərə, 188: «Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin, xalqın mallarından bir qismini bilə-bilə haqsız yerə yemək üçün günah yolu ilə (rüşvətlə) hakimlərə müraciət etməyin!».

2. əl-Bəqərə, 275: «Sələm (müamilə, faiz) yeyənlər (qiymət günü) qəbrlərindən ancaq cin vurmuş (dəli) kimi qalxarlar. Bunların belə olmaları: «Alış-veriş də sələm kimi bir şeydir!» - dedikləri ucundandır. Halbuki, Allah alış-verişi halal, sələm almağı isə haram (qadağan) etmişdir. İndi hər kəs Rəbbi tərəfindən gələn nəsihəti qəbul etməklə (bu işə) son qoyarsa, keçmişdə aldığı (sələmlər) onundur (ona bağışlanar). Onun işi Allaha aiddir. Amma (yenidən sələmçiliyə) qayıdanlar cəhənnəmlikdirlər və orada həmişəlik qalacaqdır!».

3.əl-Bəqərə, 276: «Allah sələmi (sələmlə qazanılan malın bərəkətini) məhv edər, sədəqələri (sədəqəsi verilmiş malın bərəkətini) isə artırar. Allah kafir və günahkarı sevməz!».

4.əl-Bəqərə, 278: «Ey möminlər! Əgər doğrudan da, iman gətirmişsinizsə, Allahdan qorxub sələmdən qalan məbləğdən (faizdən) vaz keçin! (Onu borclulardan almayın!)».

5.əl-Bəqərə, 279: «Əgər belə etməsəniz, o zaman Allaha və Onun Peyğəmbərinə qarşı müharibəyə girişdiyinizi bilin! Yox,

əgər tövbə etsəniz, sərmayəniz (mayanız) sizindir. Beləliklə, nə siz zülm edərsiniz, nə də sizə zülm olunar!».

6.Əli-İmran, 130: «Ey iman gətirənlər! Sələmi (borc üzərinə qoyduğunuz faizi) qat-qat artırıb yeməyin. Allahdan qorxun ki, bəlkə, nicat tapasınız!».

7.ən-Nisa, 29: «Ey iman gətirənlər! Qarşılıqlı razılıqla edilən alış-veriş müstəsna olmaqla, bir-birinizin mallarını haqsız bəhanələrlə yeməyin və özünüz-özünüzü öldürməyin! Həqiqətən, Allah sizə qarşı mərhəmətlidir!».

8.ən-Nisa, 30: «Hər kəs təcavüz və zülm etməklə bu işləri görərsə, Biz onu cəhənnəm oduna atarıq. Şübhəsiz ki, bu da Allah üçün çox asandır!».

9.Ən-Nisa, 31: «Əgər sizə qadağa olunmuş böyük günahlardan çəkinərsinizsə, Biz də sizin qəbahətlərinizin (kiçik günahlarınızın) üstünü örtər və sizi şərəfli bir mənzilə çatdırarıq».

10.ən-Nisa, 160: «Bundan qabaq halal olmuş gözəl nemətləri yəhudilərə haram etdik, çünki onlar çox zülm etdilər, bir çoxlarını Allahın yolundan döndərdilər».

11.ən-Nisa, 161: «Və qadağan olunmasına baxmayaraq, rüşvət aldılar, haqsız yerə xalqın malını yedilər. Biz onlardan olan kafirlər üçün şiddətli bir əzab hazırlamışıq!».

12.ər-Rum, 39: «(Sərvətinizin) xalqın mal-dövləti hesabına artması üçün sələmlə verdiyiniz malın Allah yanında heç bir bərəkəti (artımı) olmaz. Allah rizasını diləyərək verdiyiniz sədəqə (zəkat) isə belə deyildir. Bunu edənlər (dünyada mallarının bərəkətini, axirətdə isə öz mükafatlarını) qat-qat artırırlardır».

FAYDASIZ MƏŞGULİYYƏT!

1.əl-Mu'minun, 3: «O kəslər ki, lağlağıdan, lüzumsuz şeylərdən (qadağan olunmuş əməllərdən) üz döndərərlər!»

QƏSB (BİRİNİN MALINI ZORLA ALMA)

1.əl-Bəqərə, 188: «Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin, xalqın mallarından bir qismini bilə-bilə haqsız yerə yemək üçün günah yolu ilə (rüşvətlə) hakimlərə müraciət etməyin!».

2.ən-Nisa, 29: «Ey iman gətirənlər! Qarşılıqlı razılıqla edilən alış-veriş müstəsna olmaqla, bir-birinizin mallarını haqsız bəhanələrlə yeməyin və özünüz-özünüzü öldürməyin! Həqiqətən, Allah sizə qarşı mərhəmətlidir!».

3.ən-Nisa, 30: «Hər kəs təcavüz və zülm etməklə bu işləri görərsə, Biz onu cəhənnəm oduna atarıq. Şübhəsiz ki, bu da Allah üçün çox asandır!».

4.ən-Nisa, 31: «Əgər sizə qadağan olunmuş böyük günahlardan çəkinərsinizsə, Biz də sizin qəbahətlərinizin (kiçik günahlarınızın) üstünü örtər və sizi şərəfli bir mənzilə çatdırarıq».

GÜNDÜZ ÇALIŞMAQ ÜÇÜNDÜR

1.Yunus, 67: «Gecəni dincəlməyiniz üçün (qaranlıq), gündüzü (çalışıb) ruzi qazanmağınız üçün işıqlı edən Odur. Həqiqətən, bunda (Allahın kəlamını) eşidənlər üçün (ibrətəmiz) dəlillər vardır».

2.əl-İsra, 12: «Biz gecə və gündüzü (qüdrətimizə dəlalət edən) iki əlamət müəyyən etdik. Gecə əlamətini (sizin rahatlığınız üçün) qaranlıq, gündüz əlamətini isə işıqlı etdik ki, Rəbbinizdən bir lütf (ruzi) diləyəsiniz, illərin sayını və vaxtı biləsiniz. Biz (ehtiyac hiss etdiyiniz) hər şeyi (Quranda) müfəssəl izah etdik».

3.əl-Furqan, 47: «Sizin üçün gecəni örtük, yuxunu rahatlıq, gündüzü də (ruzi qazanmaqdan ötrü) dirilik (vaxtı) edən Odur».

4.ən-Nəml, 86: «Əgər gecəni onların istirahəti üçün (qaranlıq) yaratdığımızı, gündüzü isə (işlərini görmək, ruzi qazanmaq üçün) işıqlı etdiyimizi görmürlərmi? İman gətirən bir tayfa üçün bunda (Allahın vəhdaniyyətinə və qüdrətinə dəlalət edən) əlamətlər vardır».

5.əl-Qəsəs, 73: «Allah Öz mərhəmətindən dolayı sizin üçün gecəni (qaranlıq) və gündüzü (ışıq) yaratdı ki, gecəni dincələsiniz, (gündüzü isə) Onun kərəmindən ruzi axtarasınız. Bəlkə, (bu nemətə görə Allaha) şükr edəsiniz».

6.əl-Rum, 23: «Gecə və gündüzü yatıb dincəlməyiniz (gecə istirahət etməyiniz, gündüz əlləşib çalışmağınız), nemətdən ruzi axtarmanız da Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Həqiqətən, (öyüd-nəsihət) eşidənlər üçün bunda ibrətlər vardır».

7.əl-Muminun, 61: «Məhz onlar yaxşı işlər görməyə tələsər (bir-biri ilə yarışar) və bu işlərdə (başqalarından) öndə gedərlər».

8.ən-Nəbə, 10: «Biz gecəni (hər şeyi bürüyən örtük etdik)»,

9.ən-Nəbə, 11: «Gündüzü isə dolanışıq (ruzi qazanmaq) vaxtı etdik».

HARAM YEYƏCƏK VƏ İÇƏCƏKLƏR

1.Əl-bəqərə, 173: «Ey iman gətirənlər! Sizə verdiyimiz ruzilərin təmiz və halalından yeyin! Əgər Allaha ibadət edirsinizsə, (bu nemətlərə görə) Ona şükr edin!».

2.əl-Bəqərə, 219: «(Ya Mühəmməd!) Səndən içki və qumar (meysir) haqqında sual edənlərə söylə: «Onlarda həm böyük günah, həm də insanlar üçün mənfəət (dünya mənfəəti) vardır. Lakin günahları mənfəətlərindən daha böyükdür». Allah yolunda nəyi paylamalı olduqlarını soruşanlara isə de ki: «Ehtiyacınızdan artıq qalanını (möhtaclara) paylayın!» Allah sizə öz ayələrini bu cür bildirir ki, bəlkə, fikirləşəsiniz».

3.ən-Nisa, 43: «Ey iman gətirənlər» Sərxoş ikən nə ediyinizi anlamayana qədər və murdar (cünub) olduğunuz zaman qüsl edənədək namaza (namaz qırılan yerə) yaxınlaşmayın. Yol ötən müsafirlər isə müstəsnadır. Xəstələndikdə və ya səfərdə olduqda, sizlərdən biriniz ayaq yolundan gəldikdə, yaxud qadınlara toxunmuş (yaxınlıq etmiş) olduqda (qüsl və dəstəməz üçün) su tapmadığınız zaman pak bir torpaqla təyəmmün edin, (ovuclarınızı) üzünüzə və əllərinizə sürün! Şübhəsiz ki, Allah əfv edən və bağışlayandır!».

4. Əl-Maidə, 3: «Ölü (kəsilmədən ölüb murdar olmuş) heyvan, qan, donuz əti, Allahdan başqasının adı ilə (bismillah deyilmədən) kəsilmiş, boğulmuş, (küt alət və ya silahla) vurulmuş, (bir yerdən) yığılaraq ölmüş, (başqa bir heyvanın buynuzu ilə) vurulub gəbərmiş, vəhşi heyvanlar tərəfindən parçalanıb yeyilmiş-canı çıxmamış kəsdiyiniz heyvanlar müstəsnadır-dikinə qoyulmuş daşlar (bütələr və ya Kəbənin ətrafındakı bütperəst qurbangahlar) üzərində kəsilmiş heyvanlar və fal oxları ilə pay bölmək sizə haram edildi. Bunlar

günahdır. Bu gün kafirlər dinimizdən (onu məhv edə bilmədikləri üçün) əllərini üzdülər. Onlardan qorxmayın, Məndən qorxun! Bu gün dininizi kamala yetirdim, sizə olan nemətimi (Məkkənin fəthi, islamın mövqeyinin möhkəmlənməsi, Cahiliyyət dövrünün bir sıra zərərli alətlərinin aradan qaldırılması və i.a.) tamamladım və sizin üçün din olaraq islamı bəyənilib seçdim. Hər kəs günaha meyl etmək niyyətində olmayaraq aqlıq üzündən (bu haram şeylərdən) zəruri ehtiyacını ödəyəcək qədər yeyə bilər. Allah bağışlayan və rəhm edəndir!».

5.əl-Maidə, 5: «Bu gün pak nemətlər sizə halal edilmişdir. Kitab əhlinin yeməkləri sizə, sizin yeməkləriniz isə kitab əhlinə halaldır. Möminlərin, həmçinin sizdən əvvəl kitab verilmişlərin (yəhudilərin və xaçpərəstlərin) azad və ismətli (özlərini zinadan və nəfslərini haram şeylərdən qoruyan) qadınları mehlərini verdiyiniz, namuslu olub zina etmədiyiniz və aşna saxlamadığınız təqdirdə (evlənmək üçün) sizə halaldır. İmanı dananın bütün işləri boşa çıxar və o, axirətdə zərər çəkənlərdən olar!».

6.əl-Maidə, 90: «Ey iman gətirənlər! Şərab da (içki də), qumar da, bütlər də, fal oxları da Şeytan əməlidən olan murdar bir şeydir. Bunlardan çəkinin ki, bəlkə nicat tapasınız!».

7.əl-Maidə, 91: Şübhəsiz ki, Şeytan içki və qumarla aranızda ədavət və kin salmaq, sizi Allahı yada salmaqdan və namaz qılmaqdan ayırmaq istər. Artıq bu işə son qoyacaq-sınız mı?».

8.əl-Maidə, 93: «İman gətirib yaxşı işlər görənlərə pis əməllərdən çəkinib iman gətirdikləri, saleh əməllər etdikləri, sonra pis əməllərdən çəkinib iman gətirdikləri, sonra yenə də pis əməllərdən çəkinib yaxşı işlər gördükləri təqdirdə, (haram edilməmişdən əvvəl) daddıqları (yeyib-içdikləri) şeylərdən ötrü günah tutulmaz. Allah yaxşı iş görənləri sevər!».

9.əl-Ən'am, 121: «Üstündə Allahın adı çəkilməmiş heyvanların ətindən yeməyin. Bu şübhəsiz ki, günahdır. Həqiqətən, şeytanlar öz dostlarına sizinlə mücaidə etmək üçün (çirkin fikirlər və yaramaz əqidələr) təlqin edirlər. Əgər onlara itaət etsəniz, şübhəsiz ki, siz də müşrik olarsınız».

10.əl-Ən'am, 138: «Müşriklər öz (batil) iddialarına əsasən: «Bu davarlar və əkinlər haramdır, onları bizim istədiklərimizdən (bütələrə xidmət edən kişilərdən) başqa heç kəs yeyə bilməz» - dedilər: (bir sıra) heyvanlara minmək haram edilmişdir. Elə heyvanlar da vardır ki, (onları kəsərkən) Allahın adını çəkməzlər. Müşriklər bütün bunları (Allahın əmridir deyə) Allaha iftira yaxaraq edərlər. Yaxdıqları iftiraya görə Allah onların cəzalarını verəcəkdir.»

11.əl-Ən'am, 145: (Ya Rəsulum!) De ki: «Mənə gələn vəhylər içərisində murdar olduqları üçün ölü heyvan, axar qan, donuz əti və ya Allahdan başqasının adı ilə (bismillah deyilmədən) kəsilmiş heyvanlar istisna olmaqla, hər hansı bir kəsin yediyi yeməklər içərisində haram buyurulan bir şey görmürəm. Bununla yanaşı, hər kəs məcburiyyət qarşısında qalsa, həddi aşmadan, zəruri ehtiyacını ödəyəcək qədər (bunlardan yesə, Allah ona cəza verməz). Çünki sənin Rəbbin, həqiqətən, bağışlayan və rəhm edəndir!».

12.ən-Nəhl, 67: «Siz xurma ağaclarının meyvəsindən və üzümlərdən şərab (yaxud sirkə) və gözəl ruzi (kişmiş, mövüc, bəhməz, quru xurma və s.) düzəldirsiniz. Şübhəsiz ki, bunda da ağılla düşünənlər üçün bir ibrət vardır».

13.ən-Nəhl, 115: «Allah sizə ancaq ölü heyvanı, qanı, donuz ətini və Allahın adı çəkilmədən (bismillah deyilmədən) kəsilmiş heyvanı haram buyurmuşdur. (Özgənin malına əl uzatmamaq şərtilə) başqa bir şey tapa bilməyib zəruri ehtiya-

cını ödəyəcək qədər bunlardan yeməyə məcbur olan şəxsə (günah yazılmaz). Çünki Allah bəndələrini bağışlayan və rəhm edəndir!».

14.əl-Həcc, 30: «(Ey insanlar! Həccin sizə vacib olan əməli) budur. Və hər kəs (ihramda ikən) Allahın haram buyurduqlarına hörmət (riayət) etsə, bu, Rəbbi yanında onun üçün xeyirli olar. (Haram olduğu «Maidə» surəsində) sizə deyilənlərdən başqa, qalan heyvanlar (onların ətinə yemək) sizə halal edilmişdir. Belə olduğu təqdirdə, murdar (başdan ayağa murdarlıq olan bütldən qaçın), yalan sözlərdən də (Allaha şəriq qoşmaqdan da) çəkinin».

MƏSRƏFLƏRDƏ ORTA YOL

1.əl-İsra, 29: «Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa həm qınanarsan, həm də pəşman olarsan!».

2.əl-Furqan, 67: «Onlar (mallarını) xərclədikdə nə israfçılıq, nə də xəsislik edər, bu ikisinin arasında orta yol tutarlar».

ZƏKAT FAKİRLƏRİN HAQQIDIR

1.əz-Zariyat, 19: «Mallarında da dilənçinin və (abrına qısılib dilənməyən) yoxsulun haqqı (payı) var idi».

2.əl-Məaric, 24: «O kəslər ki, onların mallarında müəyən bir haqq (pay) vardır».

3.əl-Məaric, 25: «Dilənən və (hər şeydən) məhrum olan (lakin abrına qısılib dilənməyən) kimsə üçün;»

ZƏKAT VERİLMƏYƏ LAYİQ KİMSƏLƏR

1.ət-Tövbə, 60: «Sədəqələr (zəkatlar) Allah tərəfindən müəyyən edilmiş bir fərz (vacib əməl) olaraq ancaq yoxsullara, (ehtiyacı olan, lakin utandığından əl açıb dilənməyən) miskinlərə, zəkati yığıb-paylayanlara, ürəkləri (müsəlmanlığa) isnişib bağlanmaqda olanlara (iman gətirib hələ kamil mömin olmayanlara), azad ediləcək kölələrə (və ya boynuna kəffarə düşüb verə bilməyənlərə), həmçinin (borcu ödəməyə imkanı olmayan) borçlulara, Allah yolunda cihad edənlərə və yolçulara (pulu qurtardığı üçün yolda qalan, vətəninə qayıda bilməyən müsafirlərə) məxsusdur. Allah (hər şeyi) biləndir və hikmət sahibidir».

ZƏKATI VERMƏYƏNLƏR VƏ CƏZALARI

1.ən-Nisa, 77: («Ya Mühəmməd!») O şəxsləri görmürsənmi, onlara (vaxtilə): «(Müharibədən) əl çəkin, namaz qılın, zəkat verin!» - deyilmişdir. Onlara cihad etmək vacib olduqda isə, içərilərindən bir qismi Allahdan qorxan kimi və ya daha artıq insanlardan qorxuya düşərək: «Ey Rəbbimiz! Cihad etməyi nə üçün bizə vacib etdin, nə olardı ki, bizi yaxın zamana qədər (öz əcəlimiz çatana qədər) yubandırardın!» dedilər. Onlara söylə: «Dünyanın ləzzəti və faydası azdır, lakin mütəqqi üçün axirət daha xeyirlidir. Sizə (müttəqilərə) xurma çərdəyində olan nazik tel qədər belə zülm olunmayacaqdır!».

2.ət-Tövbə, 5: «Haram aylar (onlara möhlət verilmiş zülhiccə, məhərrəm, səfər və rəbiləvvəl ayları) çıxınca müşrikləri harda görsəniz öldürün, yaxalayıb əsir alın, həbs (mühasirə) edin və bütün yollarını-keçidlərini tutun. Lakin əgər tövbə etsələr, namaz qılıb zəkat versələr, onları sərbəst buraxın (işiniz olmasın). Həqiqətən, Allah bağışlayan və rəhm edəndir!».

3.ət-Tövbə, 11: «Əgər tövbə etsələr, namaz qılıb zəkat versələr, onlar sizin din qardaşlarınızdır. Biz ayələrimizi anlayıb bilən bir tayfa üçün belə ətraflı izah edirik!».

4.ət-Tövbə, 67: «Münafiq kişilərlə münafiq qadınlar (ikiüzlülükdə) bir-birinin eynidirlər. Onlar (insanlara) pis işlər görməyi əmr edər, yaxşı işləri qadağan edərlər. Hələ əlləri də bərkdir (xəsisdirlər). Onlar Allahı untdular, Allah da onları untdu. Həqiqətən, münafıqlər (Allahın itaətindən çıxmış) fasiqlərdir!».

5.ət-Tövbə, 79: «Könüllü surətdə (bollu) sədəqə verən möminlərə tənə edənləri və güc-bəla ilə əllərinə düşəni təsəddüq edən kəsləri məsxərəyə qoyanları Allah Özü məsxərəyə qoyacaqdır. Onlar şiddətli bir əzaba düşər olacaqlar!».

6.ət-Tövbə, 80: (Ya Peyğəmbərim!) O münafıqlər üçün istər bağışlanma dilə, istər diləmə; onlar üçün yetmiş dəfə bağışlanma diləsən də, yenə Allah onları bağışlamayacaq. Bu, onların Allahı və Onun Peyğəmbərini inkar etmələrinə görədir. Allah fasiq tayfanı doğru yola yönəltməz!

7.Fusilət, 7: «O müşriklər ki zəkat vermir və axirətə inanmırlar!».

ZƏKAT

1.əl-Bəqərə, 43: «(Müsəlmanların namazı kimi) namaz qılın, zəkat verin və ruku edənlərlə birlikdə ruku edin!».

2.əl-Bəqərə, 83: «Yadınıza gətirin ki, Biz bir zaman İsrail oğullarından: «Allahdan qeyrisinə ibadət etməyin, valideynlərinizə, yaxın qohumlarınıza, yetimlərə, yoxsullara əhsan (yaxşılıq, kömək) edin, insanlarla xoş danışın, namaz qılın, zəkat verin!» - deyər əhd-peyman aldıq. Sonra, az bir qisminiz

müstəsna olmaqla, əhdinizdən döndünüz, çünki siz (İsrail övladı) haqdan üz döndərənsiniz».

3.əl-Bəqərə, 110: «Namaz qılın, zəkat verin! Özünüzdən ötrü (əvvəlcə) etdiyiniz xeyri taparsınız. Həqiqətən, Allah bütün etdiklərinizi görəndir!».

4.əl-Bəqərə, 177: «Yaxşı əməl heç də (ibadət vaxtı) üzünüzü günçixana və günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyildir. Yaxşı əməl sahibi əslində Allaha, axirət gününə, mələklərə, kitaba (Allahın nazil etdiyi bütün ilahi kitablara) və peyğəmbərlərə inanan, Allaha məhəbbəti yolunda (və ya mal-dövləti çox sevməsinə baxmayaraq) malını (kasıb) qohum-əqrabaya, yetimlərə, yoxsullara, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə, dilənçilərə və qulların azad olunmasına sərf edən, namaz qılıb zəkat verən kimsələr, eləcə də əhd edəndə əhdinə sadıq olanlar, dar ayaqda, çətinlikdə (ehtiyac, yaxud xəstəlik üz verdikdə) və cihad zamanı (məşəqqətlərə) səbr edənlərdir. (İmanlarında, sözlərində və əlamətlərində) doğru olanlar onlardır. Müttəqi olanlar da onlardır».

5.əl-Bəqərə, 277: «İman gətirən, xeyirli işlər görən, namaz qılan, zəkat verən şəxslərin Rəbbi yanında mükafatları vardır. Onların (axirətdə) heç bir qorxusu yoxdur və qəm-qüssə görməzlər!».

6.ən-Nisa, 62: «Lakin onların elmdə qüvvətli olanları və möminləri sənə nazil edilənə və səndən əvvəl nazil olanlara inanır, namaz qılır, zəkat verir, Allaha və axirət gününə iman gətirirlər. Biz, əlbəttə, onlara böyük mükafat verəcəyik!».

7.əl-Maidə, 12: «Allah İsrail oğullarından əhd almışdı. Biz onlardan (özlərinə) on iki nəzarətçi (vəkil) göndərmişdik. Allah buyurmuşdu: «mən sizinləyəm. Əgər namaz qılsanız, zəkat versəniz, peyğəmbərlərimə iman gətirib onlara kömək etsəniz, əlbəttə,

günahlarınızın üstünü örtər və sizi (ağacları) altında çaylar axan cənnətlərə daxil edərəm. Lakin bundan sonra, sizdən hər kəs (əhdi pozaraq) küfr edərsə, o, artıq doğru yoldan azmış olar!».

8.əl-Maidə, 55: «Sizin hamınız ancaq Allah, Onun peyğəmbəri və iman gətirənləridir. O kəslər ki, (Allaha) boyun əyərək namaz qılır və zəkət verirlər».

9.əl-Ə'raf, 156: «Bizə bu dünyada da, axirətdə də yaxşılıq yaz. (Dünyada yaxşı əməllər, axirətdə Cənnət qismət elə). Biz (tövbə edib bağışlanmağımızı diləyərək) Sənə tərəf (hüzuruna) döndük!». Allah buyurdu: «İstədiyimi əzabıma düçar edərəm. Mərhəmətim hər şeyi cəzə etmişdir. Onu Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənlərə, zəkət verənlərə, ayələrimizə iman gətirənlərə yazacağam!».

10.ət-Tövbə, 11: «Əgər tövbə etsələr, namaz qılıb zəkət verələr, onlar sizin din qardaşlarınızdır. Biz ayələrimizi anlayıb bilən bir tayfa üçün belə ətraflı izah edirik!».

11.ət-Tövbə, 71: «Mömin kişilərlə mömin qadınlar bir-birinə dost, hayandırlar. Onlar (insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr edər, pis işləri yasaq edər, namaz qılıb zəkət verər, Allaha və Peyğəmbərinə itaət edərlər. Allah, əlbəttə ki, onlara rəhm edəcəkdir. Allah, həqiqətən, yenilməz qüvvət və hikmət sahibidir!».

12.Məryəm, 31: «O, harda oluramsa olum, məni mübarək (həmişə hamıya xeyir verən, dini hökmləri öyrədən) etdi və mənə diri olduqca namaz qılıb zəkət verməyi tövsiyə buyurdu».

13.Məryəm, 55: «O, öz ümmətinə namaz qılmağı, zəkət verməyi əmr edirdi. O, Rəbbinin rızasını qazanmışdı (İsmailin əməli Allahın dərgahında bəyənilmişdi)».

14.əl-Ənbiya, 73: «Biz onları əmrimizlə (insanları) doğru yola gətirən imamlar (rəhbərlər) etdik. Biz onlara xeyirli işlər görməyi, namaz qılmağı və oruc tutmağı vəhf etdik. Onlar yalnız Bizə ibadət edirdilər».

15.əl-Mu'minun, 4: «O kəslər ki, zəkət verərlər;»

16.əl-Həcc, 74: «(Müşriklər) Allahı layiqincə qiymətləndirmədilər (uca tutmadılar).

Həqiqətən, Allah yenilməz qüvvət və qüdrət sahibidir!».

17.əl-Nəml, 3: «O kəslər ki (lazımınca) namaz qılır, zəkət verir və axirətə möhkəm inanırlar».

18.ən-Nur, 37: «O kəslər ki nə ticarət, nə alış-veriş onları Allahı zikr etməkdən, namaz qılmaqdan və zəkət verməkdən yayındırmaz. Onlar qəlblərin və gözlərin haldan-hala düşəcəyi (dəhşətdən ürəklərin duymaqdan, gözlərin görməkdən qalacağı) bir gündən (qiyamət günündən) qorxarlar».

19.ən-Nur, 56: «Namaz qılın, zəkət verin və Peyğəmbərə itaət edin ki, bəlkə, sizə rəhm olunsun».

20.Loğman, 4: «O kəslər ki namaz qılar, zəkət verər və axirətə tam yəqinliklə inanırlar».

21.əl-Əhzab, 33: «Evlərinizdə qərar tutun. İlkən Cahiliyyət dövründəki kimi açıq-saçıq olmayın. (Bər-bəzəyinizi taxaraq evdən çıxıb özünüzü, gözəlliyinizi yad kişilərə göstərməyin!. Namaz qılın, zəkət verin, Allaha və Rəsuluna itaət edin. Siz ey (Peyğəmbərin) ev əhli! Allah sizdən çirkinliyi yox etmək və sizi tərtəmiz, pak etmək istər!».

22.Fussilət, 7: «O müşriklər ki zəkət vermir və axirətə inanmırlar!».

23.əl-Mucadələ, 13: «Məgər siz (Peyğəmbərlə) məxfi danışmazdan əvvəl sədəqə verməkdən qorxdunuzmu? Madam ki, siz (bunu) etmədiniz (sədəqə vermədiniz) və Allah da tövbənizi qəbul buyurdu, onda namaz qılıb zəkat, Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edin. Allah nə etdiklərinizdən xəbərdardır!».

24.əl-Muzzəmil, 20: «(Ya Peyğəmbər!) Həqiqətən, Rəbbin bilir ki, sən (yatağından) qalxıb bəzən gecənin təqribən üçdə ikisini, bəzən də üçdə birini namaz qılırsan. Səninlə birlikdə olan bir zümrə (yaxın səhabən) də belədir. Gecəni də, gündüzü də ancaq Allah ölçüb müəyyən edir. Allah sizin bunu (gecə vaxtlarını və saatlarını) ölçüb-saya (bilməyəcəyinizi) bildiyi üçün bu barədə sizə rüsxət verdi. Qurandan sizə müyəssər olanı oxuyun. Allah bilir ki, içərinizdə xəstələr də olacaq, bəziləri Allahın kərəmindən ruzi axtarmaq üçün (ticarət məqsədilə) yer üzünü gəzib dolaşacaq, digərləri isə Allah yolunda vuruşacaqdır (cihada gedəcəkdir). Elə isə Qurandan sizə müyəssər olanı oxuyun, namaz qılın, zəkatı ödəyin və Allah yolunda gözəl (kөнül xoşluğu ilə) bir borc verin. Özünüz üçün öncə (dünyada) nə yaxşı iş görsəniz, Allah dərgahında onun daha xeyirli və daha böyük mükafatı olduğunu görəcəksiniz. Allahdan bağışlanmağınızı diləyin. Həqiqətən, Allah bağışlayan və rəhm edəndir!».

25.əl-Bəyyinə, 5: «Halbuki onlara əmr edilmişdi ki, Allaha-dini yalnız Ona məxsus edərək, digər bütün batil dinlərdən islama dönərək-ibadət etsinlər, namaz qılıb zəkat versinlər. Doğru-düzgün din budur!».

ZƏNGİNLİK, ÜSTÜNLÜK SƏBƏBİ DEYİL

1.əl-Qəsəs, 78: «(Qarun) dedi ki: «Bu (var-dövlət) məndə olan elm (Tövrətə gözəl bilmək, yaxud əlkimyaya yaxşı bələd

olmaq, ticarətdən baş çıxartmaq) sayəsində verilmişdir. Məgər o (Qarun) Allahın ondan əvvəl özündən daha qüvvətli və daha varlı olan neçə-neçə kəsləri məhv etdiyini bilmirdimi? Günahkarlar öz günahları barəsində sorğu-sual olunmazlar. (Onların günahkar olduqları üzlərindən bilinər və buna görə də heç bir sorğu-sual edilmədən Cəhənnəm oduna atırlar)».

2.əl-Qəsəs, 79: (Bir gün Qarun) faxir libası geyib öz zinət və ehtişamı içində (dörd min vəznəli-çuxalı əyanın, qızıl-gümüş yəhərli atların müşayiətilə) qövmünün qarşısına çıxdı. Dünyaya həris olanlar dedilər: «Kaş ki Qaruna verilən (dövlət) bizə də veriləydi. Həqiqətən, o, böyük bəxt, qismət sahibidir!».

3.əl-Qəsəs, 80: (Axirət haqqında özlərinə) elm verilmiş kəslər isə belə dedilər: «Vay halınıza! Ay yazıqlar, iman gətirib yaxşı əməl edən kimsə üçün Allahın mükafatı (təmannasında olduğunuz var-dövlətdən, dəbdəbədən) daha yaxşıdır. Bu nemətə yalnız səbr edənlər (Allaha itaət və ibadət etməyi fani dünya malından üstün tutsunlar, həyatın çətinliklərinə dözənlər) qovuşurlar!».

4.əl-Qəsəs, 81: «Nəhayət, (Musanın duasını qəbul buyurub bir zəlzələ nəticəsində) onu (Qarunu) sarayı ilə birlikdə yerə gömdü. Allaha qarşı ona yardım edə biləcək (Allahın əzabından onu qurtaracaq) bir camaat da yox idi. O özü də özünə heç bir kömək edə bilmədi. (Bu qədər cah-cəlalın, dəbdəbənin müqabilində nə özü, nə də başqası Allahın əzabını ondan dəf etməyə qadir olmadı. Allahın əzab vermək istədiyi bir kimsəni Allahın Özündən başqa o əzabdan heç kəs qurtara bilməz!)».

5.əl-Qəsəs, 82: Dünən (dünyada) onun (Qarunun) yerində olmaq istəyənlər ertəsi gün səhər belə deyirdilər: «Vay, biz heç bilməmişik! Sən demə, Allah Öz bəndələrindən istədiyinin ruzisini

artırar, istədiyinikini də azaldarmış! Əgər Allah bizə lütf etməsəydi, yəqin ki, bizi də yerə gömərdi. Sən demə, kafirlər nicat tapmayacaqlarmış!».

6.Əbəsə, 1: «(Peyğəmbər) qaşqabağını töküüb üzünü çevirdi».

7.Əbəsə, 2: «Yanına korun (Abdullah ibn Ümm Məktumun) gəlməsindən dolayı».

8.Əbəsə, 3: «(Ya Peyğəmbər!) Nə bilirsən, bəlkə də, o (səndən islama dair soruşub öyrənəcəkləri ilə günahlardan) təmizlənəcəkdir».

9.Əbəsə, 4: «Yaxud öyüd dinləyəcək və bu öyüd ona fayda verəcəkdir!».

10.Əbəsə, 5: «(Var-dövlətinə güvənib sənənin öyüd-nəsihətinə qulaq asmağa) ehtiyac hiss etməyə nə gəldikdə».

11.Əbəsə, 6: «Sən üzünü ona tərəf çevirirsən (onun sözünə qulaq asırsan).»

12.Əbəsə, 7: «Onun (küfrdən) təmizlənməməsindən sənə nə?»

13.Əbəsə, 8: «(Öyrənmək həvəsi ilə) yüyürə-yüyürə sənənin yanına gələn»

14.Əbəsə, 9: «Və (Allahdan) qorxan kimsəyə gəldikdə isə»,

15.Əbəsə, 10: «Sən ondan üz çevirirsən!»

MAL VƏ ÖVLAD İMTAHANDIR

1.ən-Ənfal, 28: «Bilin ki, mal-dövlətiniz və övladınız sizin üçün (Allah qarşısında) ancaq bir imtahandır. Ən böyük mükafat isə məhz Allah yanındadır!».

2.ət-Təğabun, 14: «Ey iman gətirənlər! Şübhəsiz ki, zövcələrinizdən və övladlarınızdan sizə düşmən olanlar vardır (Onlar din və dünya işlərində sizin əleyhinizə çıxar, sizi ibadətdən, yaxşı əməllərdən yayındırırlar. Hətta siz bir dəfə Məkkədən Mədinəyə hicrət etmək istədiyiniz zaman onlar müxtəlif bəhanələrlə sizi bu fikrinizdən daşıdırmışdılar). Onlardan özünüzü gözləyin! Amma (tövbə edəcəkləri təqdirdə) onları əfv etsəniz, (təqsirlərindən) keçsəniz və bağışlasanız, (bilin ki,) Allah günahları çox bağışlayan və rəhm edəndir!».

3.ət-Təğabun, 15: «Həqiqətən, mal-dövlətiniz və oğul-uşağınız sizin üçün ancaq bir sınaq vasitəsidir. Ən böyük mükafat (Cənnət) isə Allah dərgahındadır!».

MÜLKİYYƏT HAQQINA SAYĞI

1.əl-Bəqərə, 188: «Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin, xalqın mallarından bir qismini bilə-bilə haqsız yerə yemək üçün günah yolu ilə (rüşvətlə) hakimlərə müraciət etməyin!».

MÜLKİYYƏTƏ TƏCAVÜZ

1.ən-Nisa, 161: «Və qadağan olunmasına baxmayaraq, rüşvət aldılar, haqsız yerə xalqın malını yedilər. Biz onlardan olan kafirlər üçün şiddətli bir əzab hazırlamışıq!».

ÖLÇÜ VƏ TARTIŞMA (DÜŞÜNMƏ, MÜZAKİRƏ)

1.əl-Ən'am, 152: «Yetimin malına, xeyirxah məqsəd (onu qoruyub saxlamaq, çoxaltmaq) istisna olmaqla, həddi-buluğa çatana qədər yaxın düşməyin. Ölçüdə və çəkiddə düz olun. Biz heç kəsi gücü çatdığından artıq bir işə vadar etmərik. Söz söylədiyiniz zaman (lehinə və ya əleyhinə danışdığımız adam) qohumunuz olsa belə, ədalətli olun. Allah qarşısındakı əhdi (dini vəzifələrinizi, andlarınızı) yerinə yetirin. Allah bunları sizə tövsiyə etmişdir ki, bəlkə, düşünüb öyüd-nəsihət qəbul edəsiniz!».

2.əl-Əraf, 85: «Mədyən tayfasına da qardaşları Şüeybi (peyğəmbər) göndərdik. Şüeyb onlara belə dedi: «Ey camaatım! Allaha ibadət edin. Sizin Ondan başqa heç bir tanrınız yoxdur. Artıq sizə Rəbbinizdən aşkar bir dəlil (möcüzə) gəldi. Ölçüdə və tərəzidə düz olun. Adamların mallarının dəyərini (və ya onların haqqını) azaltmayın. Yer üzünü (peyğəmbərlərin şəriətləri sayəsində) düzələndən sonra fitnə-fəsad törətməyin. Əgər siz möminsinizsə, bu (dediklərim) sizin üçün xeyirlidir!».

3.Hud, 84: «Mədyən əhlinə də qardaşları Şüeybi peyğəmbər göndərdik. O dedi: «Ey qövmüm! Allaha ibadət edin. Sizin Ondan başqa heç bir tanrınız yoxdur! Ölçünü və çəkini əsgiltməyin. Mən sizi xeyir-bərəkət içində (firavan yaşamaqda) görürəm. Bununla belə (Allahın hökmlərinə riayət etməyəcəyiniz təqdirdə) sizi (hər tərəfdən) bürüyəcək bir günün əzabından qorxuram!».

4.Hud, 85: «Ey qövmüm! Ölçüdə və çəkiddə düz (ədalətli) olun. İnsanların heç bir şeydə haqqını əskiltməyin (adamların mallarının dəyərini aşağı salmayın, hər kəsin haqqı nə isə, onu da verin). Yer üzündə gəzib fitnə-fəsad törətməyin!».

5.Hud, 86: «Əgər möminsinizsə, (bilin ki, ölçüdə və çəkiddə düz olandan sonra) Allahın (halal olaraq) verdiyi mən-fəət (dünyada və axirətdə) sizin üçün daha xeyirlidir. Mən də sizə nəzarətçi deyiləm!».

6.əl-İsra, 35: «Ölçəndə ölçüdə düz olun, (çəkəndə) düzgün tərəzi ilə çəkin. Bu (sizin üçün) daha xeyirli və nəticə etibarilə daha yaxşıdır!».

7.əş-Şuəra, 181: «Ölçüdə düz olun, (onu əskildənlərdən olmayın!)».

8.əş-Şuəra, 182: «Düz tərəzi ilə çəkin!».

9.əş-Şuəra, 183: «İnsanların haqqını azaltmayın! (Camaatın malını əskiltməyin. Kimin haqqı nədirsə, onu da verin!) Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyin!».

10.ər-Rəhman, 7: «Göyü O ucaltdı, tərəzini (ədalət tərəzisini) O qoydu!».

11.ər-Rəhman, 8: «Ona görə ki, çəkiddə həddi aşmayasınız (insafi əldən verməyisiniz)».

12.ər-Rəhman, 9: «Tərəzini düz tutun, çəkini əskiltməyin! (Çəkiddə insafli olun, tərəzini korlamayın!)».

13.əl-Mutəffifin, 1: «Vay halına çəkiddə və ölçüdə aldanların!».

14.əl-Mutəffifin, 2: «O kəslər ki özləri xalqdan bir şey aldıkları zaman onu tam ölçüb alar».

15.əl-Mutəffifin, 3: «Xalq üçün ölçdükdə və ya çəkiddə isə onu əskildərlər».

16.əl-Mutəffifin, 4: «Məgər onlar (öləndən sonra) diriləcəklərini düşünmürlər?!».

17.əl-Mutəffifin, 5: «Özü də dəhşətli bir gündə».

18.əl-Mutəffifin, 6: «O gün bütün insanlar (haqq-hesab üçün) aləmlərin Rəbbi olan Allahın hüzurunda duracaqlar!».

19.əl-Mutəffifin, 7: «Xeyr! Şübhəsiz ki, pis əməllərə uy-anların (kafirələrin) əməl dəftəri (şeytanların əməllərinin yazıldığı və ya Cəhənnəmin ən alt təbəqəsi olan) Siccindədir!».

GİROV VƏ KİRAYƏ

1.əl-Qəsəs, 26: «O iki qızın biri dedi: «Atacan! Onu mizdlu çoban tut, çünki bu güclü və etibarlı adam (indiyə qədər) mizdlu tutduqlarının ən yaxşısıdır!».

2.əl-Qəsəs, 29: «Musa (onillik xidmət) müddətini başa vurub ailəsi ilə birlikdə (Misirə tərəf) yola çıxdığı zaman Tur dağı tərəfdə bir od gördü. O, ailəsinə dedi: «Siz (mən qayıdandan burda) durun. Mən bir od gördüm. Bəlkə, gedib ondan sizə bir xəbər yaxud bir köz gətirim ki, qızınasınız!».

RUZİ

1.ər-Rə'd, 26: «Allah istədiyi bəndənin ruzisini bol edir, (istədiyinikini də) azaldır. Məkkəlilər dünya həyatı (bol ruzi) ilə sevindilər. Halbuki dünya həyatı (neməti) axirət həyatı (neməti) ilə müqayisədə çox cüzi, əhəmiyyətsiz bir şeydir (dünya neməti müvəqqəti, axirət neməti isə əbədidir)».

2.ən-Nəhl, 114: «Allahın sizə verdiyi halal və pak ruzilərdən yeyin. Əgər Allaha ibadət edirsinizsə, Onun nemətinə şükr edin!».

3.əl-İsra, 30: «Həqiqətən, Rəbbin istədiyi şəxsin ruzisini artırır, (istədiyinkini də) azaldar. Doğrudan da o Öz bəndələrinin halından xəbərdardır və (hər şeyi) biləndir!».

4.ən-Nur, 28: «Əgər orada heç kəsi tapmasanız, sizə icazə verilməyənədək içəri girməyin. Sizə: «Geri dönün!» - deyilsə, geri dönün. Bu, Allah yanında sizin üçün daha yaxşıdır. Allah nə etdiklərinizi bilir!».

5.əl-Ənkəbut, 60: «Yer üzündə (zəiflikləri ucbatından) ruzi əldə edə (daşıya) bilməyən neçə-neçə canlılar vardır. Onları da, sizin də ruzinizi Allah verir. O, (hər şeyi) eşidən və biləndir. (Sizə dininizə görə bir məşəqqət üz verdiyi zaman məişət çətinliklərindən qorxub başqa ölkələrə hicrət etməkdən çəkinməyin. Allah orada da ruzinizi verəcəkdir. O, sizi heç vaxt darda qoymaz!»).

6.əl-Ənkəbut, 62: «Allah Öz bəndələrindən istədiyinin ruzisini artırır, istədiyinkini də azaldar. Allah hər şeyi (yerli-yerində) biləndir!».

7.Səba, 24: (Ya Peyğəmbər!) Müşriklərə de ki: «Göylərdən və yerdən sizə ruzi verən kimdir?» (əgər onlar sənə-bilmirik-deyə cavab versələr) de ki: «Allahdır! Elə isə doğru yolda olan, yaxud (haqq yoldan) açıq-aşkar azan bizik, yoxsa siz?».

8.Səba, 36: (Ya Peyğəmbər!) De ki: «Rəbbim istədiyinin ruzisini artırır, (istədiyinkini də) azaldar. Lakin insanların əksəriyyəti (bunu) bilməz!».

9.Səba, 39: (Ya Peyğəmbər!) De ki: «həqiqətən, Rəbbim bəndələrindən istədiyinin ruzisini bol edər, (istədiyinkini də)

azaldar. (Allah yolunda) nə xərcləsəniz, Allah onun əvəzini verir. O, ruzi verənlərin ən yaxşısıdır!».

10.əz-Zumər, 52: «Məgər onlar hələ də bilmirlərmi ki, Allah istədiyinin ruzisini artırır, (istədiyininkini də) azaldar. Həqiqətən, bunda iman gətirən bir qövüm üçün ibrətlər vardır!».

11.əş-Şura, 12: «Göylərin və yerin açarları (ixtiyarı) Onun əlindədir. O, istədiyinin ruzisini bol, (istədiyininkini də) qıt edər. O, hər şeyi biləndir!».

12.əş-Şura, 19: «Allah Öz bəndələrinə çox lütfkardır; istəyinə ruzi verir. O, yenilməz qüvvət və qüdrət sahibidir!».

13.əş-Şura, 27: «Əgər Allah (bütün) bəndələrinə bol ruzi versəydi, onlar (günah etməklə) yer üzündə həddi aşardılar. Lakin O (Öz bəndələrinə) istədiyi qədər (birinə az, birinə çox) ruzi göndərir. Allah Öz bəndələrindən xəbərdardır, (onları) görəndir! (Allah kimə nə qədər ruzi verəcəyini Öz əzəli elmi, ilahi hikməti ilə çox gözəl bilir. Bəndələr içərisində eləsi vardır ki, çörəyi artıq olsa, xalqa əziyyət verir, hər şeyi, Allahı belə danar; eləsi də vardır ki, güzəranı bir qədər pisləşsə, yer üzündə fitnə-fəsad törədir, özgə malına əl uzadar)».

14.əl-Mulk, 21: «Əgər Allah Öz ruzisini kəssə, sizə kim ruzi verə bilər?! Xeyr, onlar (cahillikləri üzündən) dikbaşlıqdan və (haqqa) nifrət etməkdən (boyun qoymamaqdan) əl çəkmirlər».

15.ət-Talaq, 3: «Və ona gözləmədiyi yerdən ruzi verir. Kim Allaha təvəkkül etsə, Allah ona kifayət edər. Allah Öz buyurduğunu yerinə yetirəndir. Allah hər şey üçün bir ölçü (hədd, müddət) təyin etmişdir».

16.əz-Zariyat, 22: «Göydə də ruziniz (yağış, qar) və vəd olunduğunuz şey (mükafat, cəza) vardır! (Sizə vəd olunan mükafat, yaxud cəza Allah dərgahındakı lövhi-məhfuzda yazılmışdır)».

17.əz-Zariyat, 57: «Mən onlardan ruzi istəmirəm, Mən onlardan Məni (ehtiyacı olan bəndələrimi) yedirtmələrini də istəmirəm!».

18.əz-Zariyat, 58: «Şübhəsiz ki, ruzi verən də, yenilməz qüvvət sahibi olan da Allahdır!».

RUZİLƏRİ FƏRQLİ EDƏN ALLAHDIR

1.ən-Nəhl, 71: «Allah ruzi baxımından birinizi digərinizdən üstün etmişdir. Üstün olanlar (varlılar) tabeçiliyində olanları (qulları, kənziləri) öz ruzilərində şərik etməzlər ki, bu cəhətdən bərabər olsunlar. (Və ya hamısı ruziyə həris olduqları halda, varlılar öz ruzilərini tabeçiliyində olanlara verməzlər. Var-dövlət sahibləri öz ruzilərini onlara tabe olanlarla bərabər bölməyi, onları mallarına şərik etməyi özlərinə rəva bilmədikləri halda, hər şeyin xalığı olan Allaha cansız bütləri və digər tanrıları şərik qoşmağı necə rəva görürlər?) İndi onlar Allahın nemətlərini inkarmı edirlər?».

SƏRVƏTƏ AŞIRI DÜŞKÜNLÜK

1.Ali-İmran, 14: «Qadınlar, uşaqlar, qızıl-gümüş yığanları, yaxşı cins atlar, mal-qara və əkin yerləri kimi nəfsin istədiyi və arzuladığı şeylər insanlara gözəl göstərilmişdir. Lakin bütün bunlar dünya həyatının keçici zövqüdür, gözəl dönüş yeri isə Allah yanındadır».

2.ət-Tövbə, 24: (Ya Mühəmməd!) De ki: Əgər atalarınız, oğullarınız, qardaşlarınız, övrətləriniz, qəbiləniz (qohumlarınız), qazandığınız mallar, kasad olmasından qorxduğunuz ticarət, xoşunuza gələn məskənlər Sizə Allahdan, Onun Peyğəmbərindən və Allah yolunda cihaddan da əzizdirsə, Allahın əmri (əzabı) gəlincəyə qədər gözləyin. Allah fasiqləri doğru yola yönəltməz!».

3.ət-Tövbə, 35: «O gün (qiyamət günü) yığıqları qızılı-gümüş cəhənnəm atəşində qızdırılıb alınlarına, böyürlərinə və kürəklərinə dağ basılacaq (və onlara): «Bu, sizin özünüzdə üçün yığıb saxladığınız mallardır. Yığıdığınızın (əzabını, acısını) dadın! – deyiləcəkdir!».

4.ət-Tövbə, 58: «Münafıqlardan sədəqələr (onların bölünməsi) barəsində sənə eyib tutanlar da var. Əgər (sədəqədən) onlara bir şey verilsə, razı qalar, verilməsə, dərhal qəzəblənərlər».

5.ət-Tövbə, 59: «Kaş münafıqlar Allahın və Peyğəmbərinin onlara verdiklərindən razı qalıb: «Allah bizə kifayətdir. Allah bizə Öz nemətindən bəxş edəcək. Peyğəmbəri də (sədəqədən). Biz, həqiqətən, Allaha ürəkdən bağlananlarıq! – deyəydilər!».

6.ət-Tövbə, 67: «Münafiq kişilərlə münafiq qadınlar (ikiüzlülükdə) bir-birinin ceynidirlər. Onlar (insanlara) pis işlər görməyi əmr edər, yaxşı işləri qadağan edərlər. Hələ əlləri də bərkdir (xəsisdirlər). Onlar Allahı unudular. Allah da onları unutdu. Həqiqətən, münafıqlar (Allahın itaətindən çıxmış) fasiqlərdir!».

7.ət-Tövbə, 75: «Münafıqların bəzisi də Allahla belə əhd etmişdi: «Əgər Allah bizə Öz nemətindən (mal-dövlət) bəxş

etsə, biz mütləq sədəqə (həmin malın zəkatını) verəcək və sözsüz ki, əməli-salehlərdən olacağıq».

8.ət-Tövbə, 76: «Allah Öz nemətindən onlara (istədiklərini) ehsan buyurduqda xəsislik etdilər və (əhdə vəfa etməyib itaətdən də) üz döndərdilər. Onlar elə zətən dönükdülər!».

9.əl-Fəth, 15: «Siz (Xeybərə) qənimət əldə etmək üçün getdiyiniz zaman (Hübeybiyyə səfərinə) getməyənlər deyəcəklər: «Qoyun biz də sizin arxanızca gələk!» Onlar Allahın (ya Peyğəmbər! Hüdeybiyyə səfərinə getməyib evdə oturanları heç yerə aparma!) sözünü dəyişdirmək istəyirlər. (Ya Peyğəmbər! Onlara) de ki: «Siz əsla bizə tabe olmayacaqsınız. Allah əvvəlcədən belə buyurmuşdur!» Onlar deyəcəklər: «Xeyr, siz bizə paxıllıq edirsiniz (istəmirsiniz ki, bizim də payımıza qənimət düşsün)». Xeyr, onlar özləri çox az qanan kimsələrdir!».

10.əl-Hucurat, 14: «(Qənimət əldə etmək iştahası ilə islama daxil olan) bədəvi ərəblər «Biz iman gətirdik!» - dedilər. (Ya Peyğəmbər! Onlara) de ki: «Siz (qəlbən) iman gətirmədiniz!. Ancaq: «Biz islamı (müəyyən şəxsi məqsəd, mənfəət naminə) qəbul etdik!» - deyin. Hələ iman sizin qəlblərinizə daxil olmamışdır (çünki iman əməllə etiqadın vəhdəti, islamı qəbul etmək isə zahiri əməl deməkdir). Əgər Allaha və Peyğəmbərinə itaət etsəniz, O sizin əməllərinizdən heç bir şey əskiltməz, mükafatınızı layiqincə verər». Həqiqətən, Allah bağıslayan və rəhm edəndir!».

11.əl-Hucurat, 15: «Möminlər yalnız Allaha və peyğəmbərinə iman gətirən, (iman gətirdikdən) sonra heç bir şəkşübhəyə düşməyən, Allah yolunda malları və canları ilə vuruşanlardır! Məhz belələri (imanlarında) sadıq olanlardır!».

12.əl-Hucurat, 16: «(Ya peyğəmbər! Bu bədəvilərə) de ki: «Siz dininizi (həqiqi müsəlman olduğunuzu) Allahamı öyrədirsiniz?» Halbuki Allah göylərdə və yerdə nə varsa, hamısını bilir. Allah hər şeyi biləndir!».

13.əl-Hucurat, 17: «Onlar islamı qəbul etdiklərinə görə sənə minnət qoyurlar. De ki: «Müsəlman olduğunuzla mənə minnət qoymayın! Xeyr, əgər (iman gətirdiyinizi) doğru deyirsinizsə, (bilin ki,) sizi imana müvəffəq etməklə əslində Allah sizin boynunuza minnət qoymuş olar!».

14.əl-Munafiqun, 8: «Onlar: «Əgər biz (Bəni Müstəliq vuruşundan) Mədinəyə qayıtsaq, ən güclülər, ən şərəflilər (münafıqlar) ən zəifləri, ən həqirləri (Peyğəmbəri və ona iman gətirənləri), əlbəttə, oradan çıxaracaqlar!» - deyirlər. Halbuki şərəf-şan da, qüvvət və qələbə də Allaha, Onun Peyğəmbərinə və möminlərə məxsusdur, lakin münafıqlar (bunu) bilməzlər!».

15.əl-Fəcr, 20: «Mal dövləti isə lap çox sevirsiniz».

16.əl-Ələq, 6: «Xeyr, insan azgınlıq edir».

17.əl-Ələq, 7: «Özünün dövlətli olduğunu gördüyü üçün!».

18.əl-Ələq,8: «Axı sənın axır dönüşün Rəbbinədir!».

SƏRVƏTİ YİĞİB SAXLAMAQ

1.Ali-İmran, 49: Və onu İsrail övladına (yəhudilərə) peyğəmbər göndərəcək. (İsa onlara deyəcək): «Mən, həqiqətən, Rəbbiniz tərəfindən möcüzə ilə sizə (peyğəmbər) gəlmişəm. Sizin üçün palçıqdan quşa bənzər bir surət düzəldib ona üfürərəm, o da Allahın iznilə quş olar. Anadangəlmə korları,

cüzam xəstəliyinə tutulanları sağaldar və Allahın iznilə ölüləri dirildərəm. Mən evlərinizdə yediyiniz və yığıb saxladığınızı şeyləri də sizə xəbər verərəm. Əgər möminsinizsə, bu söylədiklərim üçün (mənim peyğəmbər olduğuma) həqiqi bir dəlildir».

2.ət-Tövbə, 34: «Ey iman gətirənlər! (Yəhudi) alimlərindən və (xaçpərəst) rahiblərindən çoxu insanların mallarını haqsızlıqla yeyir və (onları) Allah yolundan döndərirlər. (Ya Mühəmməd!) Qızıl-gümüş yığıb onu Allah yolunda xərcləməyənləri şiddətli bir əzabla müjdələ!».

3.ət-Tövbə, 35: «O gün (qiyamət günü) yığdıqları qızıl-gümüş cəhənnəm atəşində qızdırılıb alınlarına, böyürlərinə və kürəklərinə dağ basılacaq (və onlara): «Bu, sizin özünüz üçün yığıb saxladığınız mallardır. Yığdığınızın (əzabını, acısını) dadın!» - deyiləcəkdir!».

4.ət-Təğabun, 15: «Həqiqətən, mal-dövlətiniz və oğul-uşağınız sizin üçün ancaq bir sınaq vasitəsidir. Ən böyük mükafat (Cənnət) isə Allah dərgahındadır!».

5.ət-Təğabun, 16: «Allahdan (Allahın əzabından) bacardığınız qədər qorxun. (Sizə verilən öyüd-nəsihətə) qulaq asın; (Allaha və Peyğəmbərinə) itaət edin və (mal-dövlətinizdən Allah yolunda) xərcləyin. Bu sizin özünüz üçün xeyirli olar. (Allah tərəfindən) nəfsinin xəsisliyindən, tamahından qorunub saxlanılan kimsələr-məhz onlar nicat tapıb səadətə qovuşanlardır!».

6.ət-Təğabun, 17: «Əgər Allaha (Allah yolunda) gözəl (könül xoşluğu ilə) bir borc versəniz, Allah sizin üçün onun əvəzini qat-qat artırır və sizi bağışlayar. Allah qədərbiləndir, həlimdir!».

7.ət-Təğabun, 18: «Allah gizlini də, aşkarı da biləndir. O, yenilməz qüdrət və hikmət sahibidir!».

8.əl-Huməzə, 1: (Dalda) qeybət edib (üzdə) tənə vuran hər kəsin vay halına!».

9.əl-Huməzə, 2: «O kimsə ki mal yığıb onu dönə-dönə sayar (çoxaldar)».

10.əl-Huməzə, 3: «Və elə zənn edər ki, mal-dövləti onu əbədi yaşadacaqdır».

11.əl-Huməzə, 4: «Xeyr! (heç də onun güman etdiyi kimi deyildir). O, mütləq (Cəhənnəmin alt mərtəbələrindən biri olan) hütəməyə atılacaqdır!».

SƏFEHLƏRƏ MAL VERİLMƏZ

1.ən-Nisa, 5: «Allahın sizə dolanmaq üçün bəxş etdiyi malları (və ya Allahın sizi üzərində qəyyum təyin etdiyi yetim malını) səheflərə (ağılsızların əlinə) verməyin. Onları həmin maldan yedirdib geyindirin və özlərinə xoş sözlər deyiniz!».

TİCARƏT, ALIŞ-VERİŞ

1.əl-Bəqərə, 188: «Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin, xalqın mallarından bir qismini bilə-bilə haqsız yerə yemək üçün günah yolu ilə (rüşvətlə) hakimlərə müraciət etməyin!».

2.əl-Bəqərə, 198: (həcc mövsümündə) Rəbbinizdən (ticarət-lə) ruzi diləməyiniz sizin üçün günah deyildir. Ərəfatdan qayıdarkən Məş'ərülhəramda Allahı xatırlayın. Sizi doğru yola yönəltdiyi

üçün Onu yada salın (Ona dua edin), çünki siz bundan əvvəl (doğru yolu) azanlardan idiniz!».

3.əl-Bəqərə, 201: Bəziləri isə: «Ey Rəbbimiz, bizə dünyada da, axirətdə də gözəl nemətlər ver, bizi cəhənnəm əzabından qoru!» - deyirlər».

4. əl-Bəqərə, 275: «Sələm (müamilə, faiz) yeyənlər (qiya-mət günü) qəbrlərindən ancaq cin vurmuş (dəli) kimi qalxarlar. Bunların belə olmaları: «Alış-veriş də sələm kimi bir şeydir!» - dedikləri ucundandır. Halbuki, Allah alış-verişi halal, sələm almağı isə haram (qadağan) etmişdir. İndi hər kəs Rəbbi tərəfindən gələn nəsihəti qəbul etməklə (bu işə) son qoyarsa, keçmişdə aldığı (sələmlər) onundur (ona bağışlanır). Onun işi Allaha aiddir. Amma (yenidən sələmçiliyə) qayıdanlar cəhənnəmlikdirlər və orada həmişəlik qalacaqdır!».

5.əl-Bəqərə, 282: «Ey iman gətirənlər! Müəyyən müddətə bir-birinə borc verib aldıqda, onu yazın! Bunu (bu sənədi) aranızda bir nəfər katib ədalətlə yazsın! Katib gərək Allahın öyrətdiyi kimi yazmaqdan boyun qaçırmasın, yazsın! Borclu olan şəxs borcunu söyləyərək (deyə-deyə) yazdırsın və rəbbi olan Allahdan qorxaraq ondan (borcdan) bir şey əskiltməsin. Əgər borclu ağılsız və zəifdirsə (qoca və ya uşaqdırsa) yaxud söyləməyə qadir deyilsə, o zaman gərək onun (əvəzinə) vəkili ədalətlə deyib (borcu) yazdırsın. Öz adamlarınızdan iki kişini də şahid tutun! Əgər iki kişi olmazsa, razı olduğunuz bir kişi ilə iki qadının şəhadəti kifayətdir. Əgər qadınlardan biri (şəhadəti) unudarsa, o birisi onun yadına salsın. Şahidlər (bu işə) dəvət olunduqları zaman boyun qaçırmasınlar. Az və ya çox olmasına baxmayaraq, borcu öz vaxtına qədər (nə müddətə verilmiş olduğunu) yazmağa ərinməyin! Sizin bu işiniz Allah yanında daha ədalətli, şahidlik üçün daha düzgün və şübhəyə düşməməiniz üçün haqqa daha yaxındır. Lakin aranızda həmişə dövr edən aşkar (nağd) ticarət zamanı onu yazmağınız sizin üçün günah deyildir. (hər halda) alış-veriş

etdiyiniz vaxt şahid tutun! Ancaq katibə və şahidə zərər yetirilməsin. Əgər zərər yetirsəniz, əlbəttə, bu sizin üçün pis işdir. Allahdan qorxun! Allah (ehtiyacınız olan şeyləri) sizə öyrədir. O, bütün işləri biləndir!».

6.ən-Nisa, 29: «Ey iman gətirənlər! Qarşılıqlı razılıqla edilən alış-veriş müstəsna olmaqla, bir-birinizin mallarını haqsız bəhanələrlə yeməyin və özünüz-özünüzü öldürməyin! Həqiqətən, Allah sizə qarşı mərhəmətlidir!».

7.ən-Nisa, 30: «Hər kəs təcavüz və zülm etməklə bu işləri görərsə, Biz onu cəhənnəm oduna atarıq. Şübhəsiz ki, bu da Allah üçün çox asandır!».

8.ən-Nisa, 31: «Əgər sizə qadağan olunmuş böyük günahlardan çəkinirsinizsə, Biz də sizin qəbahətlərinizin (kiçik günahlarınızın) üstünü örtər və sizi şərəfli bir mənzilə çatdırarıq».

9.əl-Maidə, 1: «Ey iman gətirənlər! Əhdlərə sadıq olun. İhramda olarkən ov sizə qadağan edilməklə, aşağıda adları çəkiləcək heyvanlar müstəsna olaraq, qalanları sizə halal edildi. Şübhəsiz ki, Allah istədiyini hökm edər!».

10.əl-həcc, 28: Belə ki, öz mənfəətlərinin şahidi olsunlar və məlum günlərdə Allahın onlara ruzi verdiyi dördayaqlı heyvanların üstündə (onları qurban kəsərkən) Onun adını çəkinsinlər (bismillah desinlər). Onlardan özünüz də yeyin, biçərə, zavallı xoxsula da yedirdin!».

11. ən-Nur, 37: «O kəslər ki nə ticarət, nə alış-veriş onları Allahı zikr etməkdən, namaz qılmaqdan və zəkat verməkdən yayındırmaz. Onlar qəlblərin və gözlərin haldan-hala düşəcəyi (dəhşətdən ürəklərin duymaqdan, gözlərin görməkdən qalacağı) bir gündən (qiyamət günündən) qorxarlar».

12. Sad, 21: «(Ya Peyğəmbər!) Sənə (Davudun padşahlığı vaxtı) dava edənlərin xəbəri gəlib çatdı mı? O zaman onlar (Davuda məxsus) məbədə (ibadət vaxtı ora daxil olmaq qadağan edildiyi üçün) divardan aşıb gəlmişdilər».

13. Sad, 22: «Onlar Davudun yanına gəldikdə Davud onlardan (məbədə qapıdan deyil, divarı dırmaşılıb daxil olduqları üçün) qorxdı. Onlar dedilər: «Qorxma, biz bir-birimizə haqsızlıq etməmiş iki iddiaçıyıq. Aramızda ədalətlə hökm et, haqqı tapdalama (heç birimizin tərəfini saxlama) və bizə doğru yolu göstər!».

14. Sad, 23: (Onlardan biri dedi): «Bu mənim (din) qardaşımıdır. Onun doxsan diş qoyunu, mənim isə bircə diş qoyunum vardır (yaxud onun doxsan doqquz zövcəsi, mənim isə bircə zövcəm var). Belə bir vəziyyətdə: «Onu mənə ver! (Məni ona sahib et!)» - dedi və (dildən pərgar olduğu üçün) mübahisədə məni məğlub etdi».

15. Sad, 24: «(Bu sözləri eşidən Davud o biri iddiaçı ağzını açmağa macal tapmamış) dedi: «O sənə bircə qoyununu öz qoyunlarına çatmaq istəməklə, şübhəsiz ki, sənə zülm etmişdir. Doğurdan da, şəriklərin çoxu bir-birinə haqsızlıq edər. Yalnız iman gətirib yaxşı işlər görənlərdən savayı! Onlar da (təəssüf ki) çox azdırlar!» (İddiaçılar bir-birinə baxıb güldükdən, yaxud çıxıb getdikdən sonra) Davud (bu işdən şübhəyə düşərək) Bizim onu imtahana çəkdiyimizi güman etdi. O dərhal Rəbbindən öz bağışlanmasını dilədi və dizi üstə düşüb səcdə qapanaraq tövbə etdi».

16.əl-Cumuə, 9: «Ey iman gətirənlər! Gümə günü namaza çağırıldığınız zaman Allahı zikr etməyə tələsin və alış-verişi buraxın. Bilsəniz, bu sizin üçün nə qədər xeyirlidir!».

17.əl-Cumuə, 10: «Namaz qılınıb qurtardıqdan sonra yer üzünə dağılıb Allahın kərəmindən ruzi diləyin! (Yenə öz işinizə qayıdın!) Və Allaha çox zikr edin ki, bəlkə nicat tapıb səadətə qovuşasınız! (Hər iki dünyada muradınıza yetişəsiniz!)».

ZƏNGİNLİK VƏ RƏHMƏT ALLAHIN ƏLİNDƏDİR

1. Ali-İmran, 73: «Sizin dininizə tabe olanlardan başqa heç kəsə inanmayın!» (Ya Mühəmməd!) Onlara söylə ki: «Əlbəttə, doğru yol, Allahın yoludur». (Yəhudilər öz adamlarına dedilər): «Sizə verilən şeyin (Tövrətin və bəzi digər nemətlərin) bənzərinin başqa birisinə (müsəlmanlara) veriləcəyinə, yaxud Rəbbiniz yanında onların sizinlə mübahisə edəcəyinə inanmayın!» (Ya Mühəmməd!) De ki: «Həqiqətən, nemət Allahın əlindədir və onu istədiyi şəxsə bəxş edir. Allahın (rəhməti) genişdir. O, (hər şeyi) biləndir!».

ZƏKATI MALIN YAXŞISINDAN VERMƏK

1.əl-Bəqərə, 267: «Ey iman gətirənlər! Qazandığınız və sizin üçün torpaqdan yetişdirdiyimiz şeylərin ən pak (halal) və yaxşılardan (Allah yolunda) sərf edin! Ancaq göz yumaraq aldığınız pis, yaramaz şeylərdən vermək fikrində olmayın! Bilin ki, Allahın heç şeyə ehtiyacı yoxdur. O, hər cür şükrə, tərifə layiqdir!».

ZƏNGİNLƏRİN MALINDA YOXSULLARIN HAQQI VARDIR

1. əz-Zariyat, 19: «Mallarında da dilənçinin və (abrına qısılib dilənməyən) yoxsulun haqqı (payı) var idi».

2.əl-Məaric, 24: «O kəslər ki onların mallarında müəyyən bir haqqı (pay) vardır».

3.əl-Məaric, 25: «Dilənçi və (hər şeydən) məhrum olan (lakin abrına qısılib dilənməyən) kimsə üçün;»

ZƏNGİNLİYİ İLƏ LOVĞALANAN ADAM

1.əl-Kəhf, 32: «Onlara (biri mömin, digəri kafir olan) iki adamı misal gətir: Onların birinə (kafirə) iki üzüm bağı verib onları xurmalıqlarla əhatə etdik və aralarında əkin (zəmi) saldıq».

2.əl-Kəhf, 33: «O bağların hər ikisi öz barını verdi və bu bardan heç bir şey əskilmədi. Biz də onların arasından bir irmaq axıtdıq».

3.əl-Kəhf, 34: «Bu adamın başqa sərvəti (gəliri) də var idi. O öz (yoxsul mömin) yoldaşına (təkəbbürlə) dedi: «mən səndən daha dövlətli və aşirətə (qəbilə, qohum-əqraba, övlad, qulluqçu və s. cəhətdən) səndən daha qüvvətliyəm!».

4.əl-Kəhf, 35: «O, (küfrə düşdüyü üçün) özünə zülm etdiyi halda bağına girib dedi: «Bu bağın nə vaxtsa yox (məhv) olacağını güman etmirəm».

5.əl-Kəhf, 36: «Qiyamətin də qopacağını zənn etmirəm. Əgər (dediyin kimi, dirilib) Rəbbimin hüzuruna qaytarılsam özümə bundan da yaxşı bir məskən (qayıdış yeri) taparam!».

6.əl-Kəhf, 37: «Onunla söhbət edən (mömin) yoldaşı belə dedi: «Əvvəlcə səni (atan Adəmi) torpaqdan, sonra bir qətrə sudan (mənidən) yaratmış, daha sonra səni adam şəklinə (insan qiyafəsinə) salmış Allahı inkarmı edirsən?».

7.əl-Kəhf, 38: «Lakin mən (inanaraq deyirəm ki,) Allah mənim Rəbbimdir və mən heç kəsi Ona şərik qoşmaram!».

8.əl-Kəhf, 39: «Bağına girdiyin zaman barı: «Maşallah (Allahın istədiyi kimi oldu), qüvvət (və qüdrət) yalnız Allaha məxsusdur!» - deyəydin! Əgər məni özündən daha az mal-dövlət və övlad sahibi görürsənsə,»

9.əl-Kəhf, 40: «Ola bilsin ki, Rəbbim mənə sənin bağından daha yaxşısını versin və sənin bağına göydən bir bəla endirsin ki, o, hamar və sürüşkən (ayaq basılası mümkün olmayan, heç bir şey bitməyən qurquru) bir yer olsun!».

10.əl-Kəhf, 41: «Yaxud suyu (tamamilə) çəkilib getsin və bir də onu əsla axtarıb tapa bilməyəsən!».

11.əl-Kəhf, 42: «Beləliklə, (gecə göydən gələn bir ildırım vasitəsilə) onun (bağının) meyvəsi (bütün var-dövləti) tələf edildi. (Səhər o kafir bağa gəldiyi zaman onu bu vəziyyətdə görüb) bağa qoyduğu xərcə görə (peşimançılıqdan) əllərini ovuşdurmağa başladı. Bağın talvarları yerə çöküb viran qalmışdı. O (qarşısındakı mənzərəyə baxaraq): «Kaş Rəbbimə heç kəsi şərək qoşmayaydım» - deyirdi.»

12.əl-Kəhf, 43: «Allahdan başqa ona yardım edə biləcək kəslər yox idi və o da özü-özünə kömək edə biləcək bir halda deyildi».

13.əl-Kəhf, 44: «Belə bir vəziyyətdə kömək göstərmək (və ya hökm) ancaq haqq olan Allaha məxsusdur. Mükafatda da, aqibətdə də ən xeyirlisi Odur. (Bəndələrinə nə yaxşı mükafat verən, ən gözəl aqibət qismət edən məhz Allahdır!)».

14.əl-Qəsəs, 76: «Həqiqətən, Qarun Musa qövmündən (Musanın əmisi oğlu) idi. O, İsrail oğullarına qarşı (zülm etməkdə, Musanın üzünə ağ olmaqda və özünü yuxarı tutmaqda) həddini aşmışdı. Biz ona açarlarını bir dəstə güclü adamın zorla daşıya biləcəyi xəzinələr vermişdik. Qövmü belə dedi: «(Malına qürrələnib) sevinmə. Şübhəsiz ki, Allah (malına qürrələnib) sevinənləri sevməz!».

15.əl-Qəsəs, 77: «Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan (malını Allah yolunda sərf et). Dünyadakı nəsibini də unutma. (O maldan qismətinin ancaq bir kəfən olduğunu bil. Pulunu mənasız yerə sağa-sola səpələmə; səhhətinin, sərvətinin, gəncliyinin qədrini bil. Sabah səni Allahın əzabından qurtara biləcək yaxşı əməllər et). Allah sənə (sərvət verməklə) yaxşılıq etdiyi kimi, sən də (varından yoxsullara, qohum-əqrabaya xərcləməklə) yaxşılıq et. Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə. Həqiqətən, Allah fitnə-fəsad törədənləri sevməz!».

16.əl-Qəsəs, 78: «(Qarun) dedi: «Bu (var-dövlət) mənə yalnız məndə olan elm (Tövrəti gözəl bilmək, yaxud əlkimyaya yaxşı bələd olmaq, ticarətdən baş çıxartmaq) sayəsində verilmişdir. Məgər o (Qarun) Allahın ondan əvvəl özündən daha qüvvətli və daha varlı olan neçə-neçə kəsləri məhv etdiyini bilmirdimi? Günahkarlar öz günahları barəsində sorğu-sual olunmazlar. (Onların günahkar olduqları üzlərindən bilinər və buna görə də heç bir sorğu-sual edilmədən Cəhənnəm oduna atırlar)».

17.əl-Qəsəs, 79: «(Bir gün Qarun) faxir libas geyib öz zinət və ehtişamı içində (dörd min vəznəli-çuxalı əyanın, qızıl-gümüş yəhərli atların müşayiətilə) qövmünün qarşısına çıxdı. Dünyaya həris olanlar dedilər: «Kaş ki Qaruna verilən (dövlət) bizə də veriləydi. Həqiqətən, o, böyük bəxt, qismət sahibidir!».

18.əl-Qəsəs, 80: «(Axirət haqqında özlərinə) elm verilmiş kəslər isə belə dedilər: «Vay halımıza, Ay qızlar, iman gətirib yaxşı əməl edən kimsə üçün Allahın mükafatı (təmannasında olduğunuz var-dövlətdən, dəbdəbədən) daha yaxşıdır. Bu nemətə yalnız səbr edənlər (Allaha itaət və ibadət etməyi fani dünya malından üstün tutanlar, həyatın çətinliklərinə dözlər) qovuşarlar!».

19.əl-Qəsəs, 81: «Nəhayət, (Musanın duasını qəbul buyurub bir zəlzələ nəticəsində) onu (Qarunu) sarayı ilə birlikdə yerə gömdük. Allaha qarşı ona yardım edə biləcək (Allahın əzabından onu qurtaracaq) bir camaat da yox idi. O özü də özünə heç bir kömək edə bilmədi. (Bu qədər cah-cəlalın, dəbdəbinin müqabilində nə özü, nə də başqası Allahın istədiyi bir kimsəni Allahın Özündən başqa o əzabdan heç kəs qurtara bilməz!)».

20.əl-Qəsəs, 82: «Dünən (dünyada) onun (Qarunun) yerində olmaq istəyənlər ertəsi gün səhər belə deyirdilər: «Vay, biz heç bilməmişik! Sən demə, Allah Öz bəndələrindən istədiyinin ruzisini artırır, istədiyininkini də azaldarmış! Əgər Allah bizə lütf etməsəydi, yəqin ki, bizi də yerə gömərdi. Sən demə, kafirlər nicat tapmayacaqlarmış!».

ZİRAAT

1.əl-Bəqərə, 267: «Ey iman gətirənlər! Qazandığınız və sizin üçün torpaqdan yetişdirdiyimiz şeylərin ən pak (halal) və yaxşılarından (Allah yolunda sərf edin! Ancaq göz yumaraq aldığınız pis, yaramaz şeylərdən vermək fikrində olmayın! Bilin ki, Allahın heç şeyə ehtiyacı yoxdur. O, hər cür şükrə, tərifə layiqdir!)».

2.əl-Ən'am, 95: «Şübhəsiz ki, toxumu da, çərdəyi də cücərdib çatladan, ölüdən diri, diridən də ölü çıxardan (ölü yumurtadan diri toyuq, diri toyuqdan ölü yumurta yaradan) Allahdır. Budur Allah! Axı siz Ondan nə cür üz döndərirsiniz?».

3.əl-Ən'am, 99: «Göydən su (yağış) endirən Odur. Biz o su ilə hər bir bitkini yetişdirdik, yaşıl fidanlar göyərttik, onlardan bir-birinə sarmaşmış (sünbül olmuş) dənələr

çıxartdıq. Biz xurma ağacından, onun tumurcuğundan bir-birinə sarmaşmış salxımlar yetişdirdik. (Biz həmçinin) üzüm bağları, bir-birinə bənzəyən və bənzəməyən zeytun və nar yetişdirdik. (Onlardan hər birinin) bar verdiyi vaxt meyvəsinə və onun yetişməsinə baxın. Şübhəsiz ki, bunda (Allahın Öz qüdrəti ilə yaratdığı bu şeylərdə) iman gətirən bir camaat üçün (Rəbbinizin varlığını sübut edən) dəlillər vardır).

4. əl-Ən'am, 141: «Yer üzünə sərilmiş və sərilməmiş bağbağatı (bostanları və bağları), dadları müxtəlif xurmanı və taxılı, bir-birinə həm bənzəyən, həm də bənzəməyən zeytunu və narı yaradan Odur. (Onların hər biri) bar verdiyi zaman barından yeyin, yığım günü haqqını (zəkətını, sədəqəsini) ödəyin, lakin israf etməyin. Allah israf edənləri sevməz!».

5.əl-Ə'raf, 58: «Təmiz (torpağı münbit) bir məmləkətin bitkiləri Rəbbinin iznilə (bol, vaxtında) çıxar. Pis (torpağı qeyri-münbit) bir məmləkətin bitkiləri isə yalnız çox çətinliklə, özü də az yetişər. Biz Öz ayələrimizi (nemətlərimizə) şükr edən bir tayfa üçün belə müfəssəl izah edirik».

6.Yusif, 47: «(Yusif) belə cavab verdi: «Yeddi il adətiniz üzrə (həmişəki kimi) əkin. Yediğiniz az bir miqdar istisna olmaqla, qalan biçdiyinizi (artıq qalan məhsulu) isə sünbüldə saxlayın».

7.Yusif, 49: «Daha sonra insanların bol yağış (bərəkət) görəcəyi bir il gələcək. Onda da adamlar (zeytun, üzüm, xurma və s. meyvələrin) şirəsini sıxacaqlar (onlardan bol-bol istifadə edib bəhrələnəcəklər)».

8.Yusif, 63: «(Yusifin qardaşları) atalarının yanına döndükdə dedilər: «Ata! Bizə ərzaq (taxıl ölçülüb) verilməsi qadağan edildi. (Əgər Bin Yamini bizimlə Misirə göndərməsən bizə daha heç bir şey verilməyəcək). Yenidən ərzaq (taxıl

ölçüb) almaq üçün qardaşlarımızı bizimlə birlikdə Misirə göndər. Biz, əlbəttə, onu qoruyacağıq!».

9.Yusif, 65: «Onlar yüklərini açıqda mallarının özlərinə qaytarıldığı görüb dedilər: «Ata! Daha nə istəyirik? Bu bizim özümüzə qaytarılmış mallarımızdır. Biz (onun vasitəsilə) ailəmizə bir daha ərzaq alıb gətirər, qardaşımızı qoruyar və (ərzağımızın üstünə) bir dəvə yükü də ərzaq artırırıq. Bu (əvvəlcə gətirdiyimiz) isə az bir ərzaqdır!».

10.ən-Nəhl, 1: «Allahın (möminlərin zəfər çalacağı, müşriklərin və kafirlərin məhv olacağı barəsindəki) əmri mütləq gələcəkdir. Buna görə də onu tələm-tələsik (vaxtından əvvəl) istəməyin. Allah Ona şərik qoşulan bütldəndən pak və ucadır. (Allah hər şeyin fəvqündədir. Onun heç bir şəriki yoxdur!»).

11.ər-Rə'd, 4: «Yer üzündə bir-birinə yaxın (qonşu) qitələr (münbit, qeyri-münbit, şirin-şoran, dağlıq-aran yerlər, müxtəlif iqlimli torpaq sahələri), eyni su ilə sulanan üzüm bağları, əkinlər, şaxəli-şaxəsiz xurma ağacları vardır. Halbuki Biz yemək baxımından onların birini digərindən üstün tuturuq. Şübhəsiz ki, bunda da anlayıb-dərk edən insanlar üçün (Allahın qüdrətinə və vəhdaniyyətinə dəlalət edən) əlamətlər vardır».

12.əl-Kəhf, 32: «Onlara (biri mömin, digəri kafir olan) iki adamı misal gətir: Onların birinə (kafirə) iki üzüm bağı verib onları xurmalıqlarla əhatə etdik və aralarından əkin (zəmi) saldıq».

13.əş-Şuəra, 148: «Əkinlər və lətif çiçəkli (gözəl meyvəli) xurmalıqlar içində (xətircəmliliklə ömür sürəcəksiniz?)».

14.əs-Səcdə, 27: «Məgər görmürlərmi ki, Biz quru yerə su göndərib onunla heyvanlarının və özlərinin yedikləri

əkinlər (bitkilər, meyvələr) yetişdiririk? Məgər (bütün bunları öz gözləri ilə görmürlər?)».

15.əl-Vaқиә, 63: «Bəs əkdiyiniz toxuma nə deyirsiniz?»

16.əl-Vaқиә, 64: «Onu bitirən sizsiniz, yoxsa Biz?!»

17.əl-Vaқиә, 65: «Əgər Biz istəsəydik, onu bir saman çöpynə döndərər, siz də mat-məəttəl qalıb:

18.əl-Vaқиә, 66: «Biz ziyana uğramış;

19.əl-Vaқиә, 67: Bəlkə, (hələ ruzidən də məhrum olmuş kimsələrlik!) – deyərdiniz».

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev H. İslam dini haqqında. «Azərnəşr», 1958.
2. Anikin A.V. Elmin gənliyi (tərcümə edəni İzzət Rüstəmov), «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1987.
3. Anri Masse. İslam, Azərbaycan Ensiklopediyasının baş redaksiyası, Bakı, 1992.
4. Qüdrətov O., Qüdrətov N. Məhəmməd peyğəmbər: həyatı və kəlamları. Bakı, 1990.
5. Əli Himmət Bərki, Osman Kəsigioğlu. Xatəmül-Ənbiya Həzrəti Məhəmməd və həyatı. «Diyanət İşləri başqanlıqı» nəşri. Ankara, 1993.
6. Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti, «Azərnəşr», Bakı, 1987.
7. Klimoviç L.İ. İslam (əlavələrlə 2-ci nəşri). «Hayka» nəşriyyatı, M., 1965.
8. Maqşud Fərhadovlu. Dinşünaslığın əsasları: Dərs vəsaiti, Bakı, 1988.
9. Mirzəcanzadə A. İxtisasa giriş. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1990.
10. Osman Nuri Topbaş. Varlıq Nuru, «Gənclik», Bakı, 1998.
11. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda İslam. «Azərnəşr», Bakı, 1991.
12. Azərbaycan insan inkişafı haqqında hesabat. BMT-nin inkişaf Rəqamı, Bakı, 1997.
13. İslam. Qısa məlumat kitabı. «Azərnəşr», Bakı, 1985.
14. İslam: təhriflərə cavab. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakı, 1997.
15. Peyğəmbərə 40 sual (tərtib edəni Qüdrətov O.H., Qüdrətov N.O.), «Bilik» nəşriyyatı, Bakı, 1993.
16. Yavus Y.V. İslam' da Zekat. İstanbul, 1972.
17. Okutan A. Kurani Kerimin Konularına Görə Ayrılmış Türkac Anlamı. İstanbul, 1967.

18. Xasgan T. Gelir Dagilimi Acısından Sosyal Güvənlik. İstanbul, 1975. Müessesesi.
19. Hakikat Ltd., Şti yayınları N-9. İngilis casusunun i'tirazları və İngilislərin islam Düşmanlığı, baskı: İhlas Holding A.Ş.Cağaloğlu-İstanbul, 1996.
20. Hakikat Ltd., Şti yayınları N-2. Hak sözün vesikalari, Baskı: İhlas Holding A.Ş.Cağaloğlu-İstanbul, 1997.
21. Hakikat Ltd., Şti Yayınları N-3. Herkesə Lazım olan iman, Baskı: İhlas Holding A.Ş.Cağaloğlu-İstanbul, 1997.
22. Crouset M. Preface generale des civilisation. 1953.
23. Niciforo A. Les indices numeriques de la civilisation et du progres, 1922.
24. Pandeq R. Sociology of Development; Delhi, 1985
25. Huntungton S. The Clash og Civilisations and Remaking the World Order. N.Y. 1996.
26. Бор М.З. История мировой экономики. М: «Дело и Сервис», 1988.
27. Гудыменко А.В., Старостин Б.С. Социокультурный облик развивающихся обществ. Социальные процессы: Соотношение современного и традиционного // Развивающиеся страны: экономический рост и социальный прогресс. М: 1983.
28. Едвин Дж.Долан, Дейвид Е.Линдсей. Рынок: микроэкономическая модель, Санкт-Петербург, 1992.
29. Даль В. Толковый словарь хивого великорусского языка. СПб М: 1882.
30. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций. М: 1999.
31. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.28.
32. С.М.Р.Мусави Лари. Западная цивилизация глазами мусульманина. Баку, «Иршад», 1992.

MÜNDƏRİCAT

MÜQƏDDİMƏ	3
I Fəsil. Kitabə giriş	7
1. İslam mənşəyinə dair.....	7
2. İslam dininin mütərəqqiliyi.....	12
3. İslam və bəşər.....	17
4. İslam və istehsal amilləri.....	19
II Fəsil. Sivilizasiya: Qərb və Şərq	31
1. Avropa sivilizasiyası: dünəni və bu günü.....	31
2. Xristianlıq və islam: islam əleyhinə təbliğat sönəcəkmə?.....	41
III Fəsil. Təbiət, nemət, iqtisadi həyat və islam	50
1. İqtisadiyyat elmi və islam.....	50
2. Təbiət, nemət və islam.....	61
3. İslam və əmək.....	76
4. İslam və kapital.....	92
5. İslam və ticarət.....	108
IV Fəsil. İslam: İqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənziimi	122
1. İslam və idarəetmə.....	122
2. İqtisadi demokratiya: Qərb gerçəkliyi və islam.....	139

<i>V Fəsil. İslam: bərabərlik və sosial-iqtisadi əminamanlıq...</i>	<i>145</i>
1. Sosial ədalət: problemin qoyuluşu.....	<i>145</i>
2. İslam və sosial mühafizə.....	<i>148</i>
3. İslam və xeyriyyəçilik.....	<i>169</i>
<i>Əlavə: «Qurani-Kərim» də iqtisadi həyata dair açıqlamalar.....</i>	<i>183</i>
<i>İstifadə olunan ədəbiyyat.....</i>	<i>239</i>

Hacı İsmayıl Feyzullabəyli

iqtisad elmləri doktoru, professor

Əvəz Bayramov

iqtisad elmləri doktoru, professor

İ S L A M
(sosial-iqtisadi münasibətlər)

Monoqrafiya

*Çapa imzalanıb 01. 04. 2008. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 15,3 ç.v. Sifariş 38. Sayı 500.*

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
